

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Didem GÜR

ENFORMEL SEKTÖR VE SOSYAL DIŞLANMA: ANTALYA GERİ DÖNÜŞÜM
İŞÇİLERİ

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Didem GÜR

ENFORMEL SEKTÖR VE SOSYAL DIŞLANMA: ANTALYA GERİ DÖNÜŞÜM
İŞÇİLERİ

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa KOÇANCI

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Didem GÜR'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Cem ERGUN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KOÇANCI (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Şerife DURMAZ (İmza)

Tez Başlığı: Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma: Antalya Geri Dönüşüm İşçileri

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi : 02/07/2019

Mezuniyet Tarihi : 25/07/2019

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma: Antalya Geri Dönüşüm İşçileri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Didem GÜR

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Didem GÜR
Öğrenci Numarası	20175258013
Enstitü Ana Bilim Dalı	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans ( ) Doktora ( ) Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğretim Üyesi Mustafa KOÇANCI
Tez Başlığı	Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma: Antalya Geri Dönüşüm İşçileri
Turnitin Ödev Numarası	1150111947

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 254 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 08/07/2019 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 4

alıntılar dahil % 9'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(*) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

08/07/2019

Dr. Öğr. Ü. Mustafa KOÇANCI

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	v
TABLOLAR LİSTESİ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iv
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ENFORMEL SEKTÖR

1.1. Formel - Enformel Ayrımı.....	7
1.2. Enformel Sektöre Kuramsal Yaklaşımlar.....	11
1.2.1. İşlevsel (İlimli İlişki) Yaklaşım.....	12
1.2.2. Yapısal (Bağımlılık) Yaklaşım.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE SINIF

2.1. Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf.....	14
2.1.1. Sınıf ve Statü Ekseninde Marx ve Weber.....	17
2.2. Tabakalaşmaya Dair Diğer Yaklaşımlar.....	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YOKSULLUK VE SOSYAL DIŞLANMA BAĞLAMINDA ENFORMEL SEKTÖR VE GERİ DÖNÜŞÜM İŞÇİLERİ

3.1. Yoksulluk.....	29
3.2. Sosyal Dışlanma.....	38
3.2.1. Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma.....	48
3.3. Çöpün Yeni Değeri: Enformel Sektör ve Geri Dönüşüm İşçileri.....	51

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SAHA ÇALIŞMASI BULGULARI AÇISINDAN ENFORMEL SEKTÖR VE SOSYAL DİŞLANMA

4.1. Enformel Sektöre ilişkin Elde Edilen Bulgular ve Tartışma	61
4.1.1. İşlevselci Bakış Açısından Enformel Sektör	62
4.1.1.1. Sektöre Giriş Kolaylığı	62
4.1.1.2. İstihdam Sağlama	62
4.1.1.3. Maliyeti Azaltma Aracı	64
4.1.1.4. Esnek Çalışma Süreci Sağlaması	65
4.1.1.5. Sosyal Dengeyi Sağlama	66
4.1.1.6. Alternatif Gelir Sağlama	67
4.1.1.7. İşlevsel Yaklaşım Yönünden Saha Bulgularının Değerlendirilmesi	68
4.1.2. Yapısalcı Yaklaşım Açısından Enformel Sektör ve Gözlemler	72
4.1.2.1. Ekonomik Dezavantajlar	74
4.1.2.2. Sosyal Dezavantajlar	76
4.1.2.3. Siyasal/ Kurumsal/ Yasal Dezavantajlar	77
4.1.2.4. Çalışma Koşullarında Ortaya Çıkan Dezavantajlar	78
4.2. Sosyal Dışlanmaya İlişkin Saha Bulgularının Değerlendirilmesi	80
4.2.1. Ekonomik Dışlanma	85
4.2.1.1. İşgücü Piyasalarından Dışlanma	86
4.2.1.1.1. Göç Süreci	90
4.2.1.1.1.1. Ekonomik Sebepler	91
4.2.1.1.1.2. Sosyal Sebepler	95
4.2.1.1.2. İş Arama Süreci	97
4.2.1.1.3. Çalışma Koşulları	102
4.2.1.2. Mal ve Hizmet Piyasalarından Dışlanma	104
4.2.1.2.1. Mülkiyet İlişkileri	107
4.2.1.2.2. Eğitim	109
4.2.1.2.3. Sosyal Güvence	111
4.2.1.2.4. Sosyal Yardımlardan Yararlanma	111
4.2.1.3. Tüketim Toplumundan Dışlanma	114
4.2.2. Politik-Kurumsal Dışlanma	119
4.2.2.1. Neo-liberal Yönetim Anlayışı ve Geri Dönüşüm İşçileri	121
4.2.2.2. Siyasal Katılım	128

4.2.2.3. Örgütlenme Sürecinden Dışlanma: Geri Dönüşüm İşçileri Derneği	136
4.2.2.4. Geri Dönüşüm İşçilerinin Yaklaşımlarıyla Çözüm Mekanizması.....	140
4.2.3. Mekansal Dışlanma	142
4.2.3.1. Yaşanılan Mekanın Belirlenmesinde Etkili Olan Faktörler	147
4.2.3.2. Yaşanılan Mekanda Söz Konusu Sorunlar	151
4.2.3.3. Mekansal Değişim İsteği	155
4.2.4. Toplumsal Alandan Dışlanma	161
4.2.4.1. Aile ve Akrabalık İlişkileri	162
4.2.4.2. Arkadaşlık İlişkileri	168
4.2.4.3. Toplumsal Alan	172
4.2.4.3.1. Toplumsal Alanda Olumsuz Deneyimler	177
4.2.4.3.2. Toplumsal Alanda Olumlu Deneyimler	183
4.2.4.4. Boş Zaman Faaliyetleri.....	185
4.2.5. Kültürel Dışlanma	190
4.2.5.1. Etnik Köken.....	191
4.2.5.2. Kültürel Farklılıklar	194
4.2.5.3. Uyum Sağlama	196
4.2.6. Dışlanmanın Devredilebilirliği	198
SONUÇ	206
KAYNAKÇA.....	216
EK-1 FOTOĞRAFLAR.....	229
EK-2 GÖRÜŞME FORMU	235
ÖZGEÇMİŞ	239

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Ekonomik Faaliyetlerin Ayrımı.....	9
Şekil 4.1. Etnisiteye Bağlı Dışlanmanın Devredilebilirliği	201

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Enformel Sektöre Kuramsal Yaklaşımlar	11
Tablo 2.1. Marx - Weber Sınıf Yaklaşımı	17
Tablo 3.2. Sosyal Dışlanma Tanımlarının Sınıflandırılması	43
Tablo 4.1. Görüşmecilerin Demografik Özellikleri.....	59
Tablo 4.2. Dışlanmayı/Dışlamayı Etkileyen Faktörler	82
Tablo 4.3. Göç Etme Sebepleri.....	90
Tablo 4.4. İş Arama Sürecinde Söz Konusu Dezavantajlar	97
Tablo 4.5. Sosyal Güvence, Mal Varlığı ve Eğitime Katılım	105
Tablo 4.6. Mevcut Gelir - Beklenen Gelir.....	115
Tablo 4.7. Devlet ve Geri Dönüşüm İşçileri Arasındaki Süreçler.....	122
Tablo 4.8. Oy Kullanma Davranışı.....	128
Tablo 4.9. Oy Kullanma Hakkından Vazgeçme Değişkenleri	130
Tablo 4.10. Oy Kullanma ve Beklentiler.....	134
Tablo 4.11. Yaşadıkları Mekanlar ve Bu Mekanları Seçme Nedenleri.....	143
Tablo 4.12. Yaşanılan Çevredeki Sorunlar.....	151
Tablo 4.13. Yaşamak istenen yer/Değişim isteği	156
Tablo 4.14. Sosyal Çevre Kimlerden Oluşur?.....	161
Tablo 4.15. Kendilerini Toplumda Nerede Görüyorlar/Toplum Onları Nerede Görüyor?	172
Tablo 4.16. Toplumsal Bakış Açısı ve Alınan Tepkiler	176
Tablo 4.17. Boş Zaman Faaliyetleri	185
Tablo 4.18. Toplumsal Katılımı Engelleleyen Faktörler.....	187
Tablo 4.19. Kültürel Dışlanma Boyutları	190

KISALTMALAR LİSTESİ

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
akt.	Aktaran
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
ÇEVKO	Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı
GBT	Genel Bilgi Taraması
GSS	Genel Sağlık Sigortası
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu

ÖZET

Yaşanan gelişmelerle birlikte yeni dünya düzeninin temelini ekonomik değişimler oluşturmuş ve bu yeni ekonomik yaklaşım, çalışma yaşamı ve çalışma ilişkilerinde formel-enformel çalışma ayrımını ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte yoksulluğun anlamı değişmiş, kent mekanında sosyal dışlanma, ekonomik yapılanmadan ve yoksulluktan kökenlerini alarak daha görünür olmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde enformel sektörün formel sektörden ayrıldığı noktalar ve enformel sektöre dair kuramsal yaklaşımlar, işlevsel ve yapısal yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise toplumsal tabakalaşma tartışmasına yer verilmiş ve özellikle Marx ve Weber'in sınıf tartışmasına odaklanılmıştır.

Üçüncü bölümde ise sınıf tartışmalarına paralel olarak yoksulluk literatürü incelenmiş ve yoksulluğun yaşanan değişimlerle birlikte yeni bir hal alması ve sosyal dışlanma için bir kaynak oluşturması yönüyle tartışılmıştır.

Yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilen saha bulguları, sosyal dışlanmanın enformel sektör çalışanları ile ilişkisinin kurulması ve bütüncül bir sentez elde etmek amacıyla dördüncü bölümde, literatür verileri ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Bu süreçte veriler kategorileştirilerek temalama ve kodlama ile tema analizi, betimsel analiz ve içerik analizine tabi tutularak yorumlanmış ve her bir tema literatürden destek alınarak/ literatürden farklılaşan ve benzeşen yönleriyle yorumlanmıştır.

37 kişiyle yapılan derinlemesine görüşmeler sonucunda ortaya genel hatlarıyla şu sonuçlar çıkmıştır: Geri dönüşüm işçileri, öncelikle mülksüzlükleri ve işgücü piyasasına katılabilecek niteliklerden yoksun olmaları nedeniyle işgücü piyasalarından dışlanmaktadır. Diğer taraftan geri dönüşüm işçilerinin bir kısmı ise enformel sektörün çalışma tarzının kendi yaşam tarzlarıyla uyduğunu ifade ederek işgücü piyasalarından dışlanma temasını, tema bozumuna uğratmıştır. Geri dönüşüm işçilerinin çoğu Kürt işçilerden ve Afgan işçilerden oluşmaktadır ve dolayısıyla en yoğun dışlanma sürecinin de etnik kökenleri sebebiyle yine kültürel düzlemde ortaya çıktığı görülmüştür. Bunun yanı sıra yoksullukları, enformel ağlar içinde bulunan yaşamları ve dolayısıyla olumsuz/ düzensiz yaşam koşulları sebebiyle toplumsal alandan da dışlanarak buldukları toplumun genel kuralları ve kabulleri noktasında izole bir hale geldikleri bulgulanmıştır.

Çalışmanın önemli bir bulgusunu da dışlanmanın devredilebilirliği oluşturmaktadır. Çok boyutlu bir dışlanma süreci içerisinde bulunan geri dönüşüm işçileri; ekonomik,

toplumsal, kültürel, politik ve mekansal dışlanmalarının yanı sıra ekonomik sorunlardan kaynağını alarak etnik niteliklerinden dolayı zincirleme bir dışlama/ dışlanma ilişkisi içerisine de girmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Tabakalaşma, Sınıf, Yoksulluk, Sosyal Dışlanma, Enformel Sektör, Geri Dönüşüm İşçileri, Dışlanmanın Devredilebilirliği

SUMMARY
INFORMAL SECTOR AND SOCIAL EXCLUSION: ANTALYA RECYCLING
WORKERS

In the course of time, the basis of new world system has been composed by the economic changes, and this new economic ideology has revealed the distinction between formal and informal labour in labour life and labour relations. Meanwhile, the meaning of poverty has changed, the social exclusion in urban areas turned out to be more visible because of the economic structure and poverty.

The first chapter of the present study focuses on the differentiating issues between informal and formal sectors and the theoretical approaches to the informal sector from the perspective of the functional and structural approaches.

In the second chapter, the discussion of social stratification was discussed and the focus was on Marx and Weber's class discussion.

In the third chapter, parallel to the class discussions, poverty literature was examined and it was discussed that poverty became a new state with the changes and formed a source for social exclusion.

The field findings obtained from the in-depth interviews were discussed in the fourth chapter by linking the literature data with the aim of establishing the relationship between social exclusion and the informal sector employees and obtaining a holistic synthesis. In this process, the data were categorized and discussed by using theme and coding with theme analysis, descriptive analysis and content analysis, and each theme was interpreted with the support of the literature and differentiated from the literature.

As a result of the in-depth interviews conducted with 37 people, the following conclusions are revealed: Recycling workers are primarily excluded from labor markets due to their lack of property and qualifications to participate in the labor market. On the other hand, some of the recycling workers have disrupted the theme of exclusion from the labor markets by expressing that the informal sector's working style matches their lifestyles. Most recycling workers consist of Kurdish workers and Afghan workers, and thus the most intense exclusion process has been observed in the cultural level due to their ethnic origin. In addition, they have been found to be isolated from the social sphere due to their poverty, life in informal networks, and consequently due to negative / irregular living conditions, to the general rules and assumptions of the society in which they exist.

An important finding of the study is the transferability of exclusion. Recycling workers in a multi-dimensional exclusion process; In addition to their economic, social, cultural, politic and spatial exclusion, they also have a chained exclusion relationship due to their ethnic characteristics.

Keywords: Stratification, Class, Poverty, Social Exclusion, Informal Sector, Recycling Workers, Transferability of Exclusion

ÖNSÖZ

Klasik anlamda maddi güçten yoksunluk olarak nitelendirilen yoksulluk, neo-liberal anlayış çerçevesinde ele alınabilecek olan ekonomik ve toplumsal değişimlerle birlikte eski anlamından da kopmayacak şekilde yeni formlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda yaşanan gelişmelere bağlı olacak şekilde sosyal dışlanma kavramı, klasik yoksulluk anlayışının geçirdiği değişimi ve yaşamın birbirinden farklı alanlarına yaptığı domino etkisini açıklayabilecek niteliktedir.

Yoksullukta yaşanan bu anlam genişlemesi sonucu sosyal dışlanmanın ortaya çıkışı, enformel sektörün gelişimi ile kaynaklarını aldıkları ideoloji bakımından birbirlerine oldukça yakın bir gelişim çizgisindedir ve birbirlerini besleyen olgular olarak değerlendirilebilir.

Enformel sektör ve sosyal dışlanmanın kesişimlerinin merkez noktasında ele alınabilecek olan önemli kesimlerinden biri değeri dönüşüm işçileridir. Bu yönüyle geri dönüşüm işçileri enformel sektörde bulunmanın dezavantajlarını yaşıyorken diğer yandan da yoksulluk- dışlanma ilişkisinde oldukça önemli bir konumda yer almakta; içinde buldukları konum sosyal dışlanmanın gözlemlenebilir olmasında açıklayıcı role sahip olmaktadır.

Bu çalışmada geri dönüşüm işçilerinin enformel sektörde yer alma örüntüleri, göç etmeleriyle birlikte kent mekanında yoksulluklarının daha geniş bir etki alanına dönüşerek dışlanma süreçleri ve tüm bu süreçlerde geliştirdikleri toplumsal hayata eklemlenme stratejileri ele alınmaktadır.

Öncelikle tüm yüksek lisans eğitimimle birlikte tez yazma sürecimin başlangıcından bitimine kadar paylaştığı bilgi birikimi, her defasında gittiğim yoldaki engelleri aşmamda yardımcı olan yönlendirmeleri ve destekleri için danışman hocam Sayın Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Koçancı'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Görüşme sürecimin sonuna kadar bana kapılarını açan ve yardımlarını sunan Antalya Geri Dönüşüm İşçileri Derneği'ne ve zorlu çalışma süreçleri içerisinde bu çalışmaya zaman ayırıp görüşmelere katılan ve tüm içtenlikleriyle kendilerini ifade eden tüm geri dönüşüm işçilerine şükranlarımı sunarım.

Son olarak da hayatımın tüm alanlarında maddi ve manevi destekleri yanı sıra bilgi birikimlerini sunan ve hayata karşı bir bakış açısı oluşturmama katkı sağlayan değerli anneme ve babama en içten teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

"Çöple kamufle olan hayatların hiçe sayıldığı bir meslek geri dönüşüm işçiliği. Kimi zaman çöple çıkan umudu yaşatırlar içlerinde, kimi zaman da çöpün aldığı hayatlara ağlarlar. Bir işçinin dediği gibi; "Bu mesleği neden seçtin diye sorulmaz bizlere, nasıl düştün diye sorulur" Çaresizliğin, acizliğin en mat resmidir yaşananlar..."

Antalya Geri Dönüşüm İşçileri Derneği Açıklaması*

Freire (1995: 40) toplum içerisinde yoksulluk ya da dışlanma konusunda ezenler-ezilenler ilişkisi hususunda şöyle bir ifade kullanmaktadır: "ezenlerin yüce gönüllüğü adaletsiz bir düzenden beslenir; bu yüce gönüllüğü haklı göstermek için bu düzen sürdürülmek zorundadır".

Sosyal dışlanma kavramı 1970'lerin ikinci yarısından sonra "yoksulluk kültürü" kavramının yerine geçerek, yaşanan ekonomik ve toplumsal değişimlere bağlı olarak daha yoğun bir tartışma alanını oluşturmuştur (Erdem, 2003). Bu değişimin temel nedenlerinden biri günümüzdeki ekonomik ilişkiler ve yaşam tarzının, klasik ve eski bir tanımlama olan yoksulluk kavramı ile tek başına açıklanmasının yetersizliğidir.

Sen'in (2000) de yapabilirlikten yoksunluk yaklaşımında ele aldığı üzere gelir bu süreçte araçsallaşmakta ve bireyin eyleyebilme kapasitesi de belirleyici olmaktadır. Bireyin içinde bulunduğu yoksulluk sorunu yalnızca gelir sınırı içerisinde kendini gerçekleştirilmekte, gelire beraber toplumsal yapı, mülkiyetin toplumsal dağılımı ve bireyin içinde bulunduğu diğer dezavantajlı durumlarla birlikte söz konusu piramidin içinde konumlanmaktadır. Bu yaklaşımla beraber yoksulluk olgusu daha gerçekçi bir temele oturtulabilmekte ve dolayısıyla çözüm aşamasında da bütüncül bir bakış açısı ile köktenci bir yaklaşımla incelenebilmektedir (Önder ve Şenses, 2006: 12-13).

Özellikle son yüzyıl boyunca yoksulluk ve beraberinde getirdiği dezavantajlar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan farklılıklar daha da yoğunlaşmıştır. Yoğun göçler yaşanmış, tüketim bir yaşam tarzı haline gelmiş, gelir adaletsizliği artmış, sosyal koruma azalmış, toplumsal bütünlük zedelenmiş, kent ortamındaki çatışma ortamında yoksul mahallelerin sayısı ve içlerinde barındırdıkları insan sayısı artmış ve etnik kimliğe dayalı oluşan gettolaşmalar söz konusu hale gelmiş ve dolayısıyla birbirinden çok farklı yaşam tarzları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla insanlığın bir kısmı ortaya çıkan refahtan daha fazla yararlanırken ve oldukça yoğun bir tüketebilme olanağına sahipken diğer kısmı açlık, sefalet

---

*Antalya Geri Dönüşüm İşçileri Derneği internet sitesinden alınmıştır.

ve toplumsal krizlerle uğraşmakta, kendilerine sunulan 'alternatif'ler üzerinden tüketimlerini gerçekleştirebilmektedir. Aynı zamanda daha gelişmiş olarak nitelendirilen toplumlar içerisinde bile ayrışmalar, yoksunluklar ve kutuplaşmalar modern kentsel yapı içerisinde kendisini daha da arttırarak göstermeye devam etmektedir (Özbay, 2009: 1; Yıldırım, 2014: 95). Yoksulluğun değişen anlamı özellikle kent mekanında yeni/ kentsel yoksulluk kavramıyla açıklanabilecek bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu husus, sosyal dışlanma içerisinde bir boyut olarak ele alınmış ve kent yoksulluğu diğer alanlarla birlikte incelenmesi gereken ve sosyal dışlanmanın diğer boyutlarıyla ilişkilendirilen bir öge olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu noktada kuramsal açıdan, Marx'ın yedek işgücü ordusuna karşılık gelecek şekilde kent mekanında yeni formda toplumsal tabakalar meydana gelmiş ve ekonomik ilişkiler kapitalist düzenin sürdürülmesi hedefiyle gerçekleşmiş ve diğer yandan da bu süreçte Weber'in ekonomik ilişkilere paralel olacak şekilde ele aldığı statü ve güç ilişkileri sosyal dışlanma olgusunun açıklanmasında oldukça etkili olmuştur. Kent mekanında klasik anlamda gelir yoksunluğu sebebiyle toplum içerisinde alt sınıfta yer alanlar, içinde buldukları gelir azlığı ya da yokluğu dışında toplumsal alanda ve vatandaşlık hakları çerçevesinde katılım ve toplumsal güç ilişkilerinin dışında kalmaktadır. Dolayısıyla sosyal dışlanma bu iki yaklaşımın kesiştiği alanda; ekonomik ilişkilerden bağımsız olarak ele alınmayacak biçimde toplumsal statü ve güç ilişkilerini de içerecek bir noktada yer almaktadır.

Sosyal dışlanma kavramı ilk olarak Fransa'da ortaya çıkmış ve sosyal güvenlik koruması dışında kalan kesimi temsil edecek bir kavram olarak anılmıştır (Sapançalı, 2005: 52). Diğer yandan da yaşanan gelişmeler ve küresel düzeyde söz konusu olan bunalımlar neticesinde dezavantajlı grupların yanı sıra yoksullukla ilişkili olacak şekilde toplumsal eşitsizlikler üzerinden bir kapsam oluşarak; evsizler, kimsesizler, kadınlar, çocuklar, gelir düzeyi düşük olanlar, madde kullananlar, kayıt dışı çalışma içinde bulunanlar, sosyal hakları ya hiç olmayanlar ya da yetersiz düzeyde sahip olanlar gibi ortaya çıkan birçok dezavantajlı grup, sosyal dışlanma sorunuyla karşı karşıya kalmış ve bu tanımlama içerisinde ele alınmaya başlamıştır (Cılga, 2009: 8-9). Yaşanan bu ekonomik, sosyal ve yasal değişimlerle birlikte özellikle kent mekanında yoksulluğun anlamına paralel şekilde enformel sektör, yoğun biçimde çalışma yaşamında ön plana çıkmıştır.

Erdut'a (2007: 81) göre "enformel istihdam, küreselleşme sürecinde yapılmış sermaye birikim tercihinin bağlıdır. Bu tercih bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler anlayışına yaslanan liberal ekonomik ideolojinin çağımızdaki uygulamalarından birini yansıtmaktadır". Enformel sektör dezavantajlı konumdaki büyük kitlelerin işgücü piyasasında 'bir şekilde' yer

almasını sağlamakta ve geçim stratejisi oluşturmaktadır. Ancak asıl sorunun mülkiyet ve güç ilişkileri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla sosyal dışlanma ve enformel sektörün geleişim çizgisi birbirlerine oldukça yakın süreçleri ve değişkenleri içermektedir. Hem sosyal dışlanmanın toplumsal eşişsizliklerden ve eşişsizliği ortaya çıkaran süreçlerden bağımsız olarak ele alınamaması hem de enformel sektörün yapısal yaklaşımın da vurguladığı üzere ekonomik çıkar ilişkilerinin tam merkezinde yer alması, bu iddiayı daha da güçlendirmektedir.

Enformel sektörün ortaya çıkmasını belirleyen yoğun göç süreçleri sonucunda, büyük kitleler kent mekanında öncelikle işgücü piyasalarından ve temel tüketim ihtiyaçlarını içeren mal ve hizmet piyasalarına erişimde dışlanmakta ve söz konusu tüketim toplumuna erişme konusunda büyük bir imkansızlık içerisine girmektedirler. Diğer yandan bu sorunlu süreçlere bağlı olarak mülkiyet ilişkileri, toplumsal statü bağlamında mekansal- kültürel ve politik etkililik içerisinde kurumsal güç ilişkileri de birbirlerine bağlı biçimde sosyal dışlanmanın çok boyutlu yapısını ortaya çıkarmaktadır.

Sosyal dışlanma ve enformel sektöre dair yukarıda ifade edilen kuramsal yaklaşımlarla beraber elde edilen araştırmanın saha bulguları da bu süreçleri destekler niteliktedir. Mevcut işlerini kaybederek ya da bırakarak kente gelen büyük emekçi kitleler, kente ekonomik eklemlenme yolları ararken enformel sektörden başka bir yol bulamamakta ve formel bir işin sağlayabileceği tüm getirilerin dışında kalmaktadırlar. Diğer yandan da kente göçle gelen bu kesim, şehir sınırları içinde ancak kentin dışında, tek dayanağın/ paydaşlığın kültürel ortaklık olduğu mekanlarda yaşamaya mecbur bırakılmaktadır. Bu süreçte yalnızca fiziki anlamda kentin dışında kalmamakta aynı zamanda kültürel anlamda da kentlileşemeyen bir formda toplumsal bir konum içine sıkışmaktadır. Böylece toplumun alt sınıfında konum alan bu kesimler sosyal dışlanma döngüsünün içinde ekonomik yoksulluğunun yanına toplumdaki güç ilişkilerinden yoksunluğunu da ekleyerek yeni bir çıkmazın içinde kendisini bulmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Sosyal dışlanma içerisine dahil olabilecek en önemli ve diğer yandan da sorunlu alanı, enformel sektör oluşturmaktadır. Öncelikle ekonomik koşulların birincil faktör olarak ele alınması yaklaşımıyla mülkiyet ve çalışma ilişkileri bakımından oldukça sorunlu bir alan oluşturan enformel sektörün, hiyerarşik bir yapıda ele alındığında oldukça alt katmanlarda geri dönüşüm işçilerini barındırdığı görülmektedir. Dolayısıyla sosyal dışlanmanın enformel sektörün içerisinde dahi, enformel sektör çalışanlarının arasında belirgin farklılıklar içerdėi söylenebilir. Bu nedenle, çalışmada sosyal dışlanmanın tüm alt boyutları ile enformel

sektörün birbirlerini etkileme düzeyleri, ortaya çıkış süreçlerinin birbirine paralel doğrultuda gitmesi yönüyle ele alınmaktadır. Çok boyutlu dinamik bir dezavantajlılık sürecini ortaya koyan sosyal dışlanma olgusunun enformel sektör içerisinde nasıl bir etki alanının bulunduğu toplumsal eşitsizlik bağlamında ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Sosyal dışlanma kavramı, hem mülkiyet hem de toplumsal güç ilişkileri açısından günümüzde oldukça açıklayıcı bir olgudur. Bu iki değişken hem birbirinden ayrı hem de birbiriyle iç içe yer almaktadır. Sosyal dışlanma, bu alanda gerçekleştirilen çalışmaların çoğunda toplumsal ilişkiler içerisinde sınırlı bir alanda ele alınmaktadır. Ancak sosyal dışlanma, sadece toplumsal dezavantajlılık ile açıklanması mümkün olmayan bir kavramsallaştırmadır. Bu nedenle bu çalışmada bir ön kabul olarak sosyal dışlanma, mülkiyet ilişkileri üzerinden değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, sosyal dışlanmanın kökenini sosyal olanın belirleyicileri içerisinde oldukça önemli bir yer tutan 'ekonomik' olanın 'sosyal' olana etkisi yönüyle değerlendirilmesi gerekliliği ön planda tutulmaktadır.

Enformel sektör üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde de, bu çalışmalarda sosyal dışlanma ilişkisinin sınırlı bir çerçevede kaldığı görülmektedir. Ancak enformel sektörde bulunmak, yalnızca yoksullukla açıklanamayacak biçimde çok boyutlu bir dezavantajlılığı içerisinde barındırmaktadır. Bundan dolayı bu çalışma enformel sektör içerisinde görece daha dezavantajlı konumda olan geri dönüşüm işçileri üzerinden yoksulluk durumundan kaynağını alacak şekilde çok boyutlu bir süreç olan sosyal dışlanma ile olan yakın ilişki üzerinden değerlendirilmektedir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Enformel sektör, yapılan çalışmaların neredeyse hepsinde olduğu üzere bu çalışma da kapsam açısından sorunlu bir sürece işaret etmektedir. Kayıtlı olmayan ve gelişigüzel istatistiki verilerle sayıları belirlenmeye çalışan enformel sektör çalışanları için net veriler bulmak oldukça zordur. Bu çalışmanın kapsamını Antalya il merkezinde herhangi bir formel kuruma bağlı olmaksızın geri dönüşümün toplayıcılık işini gerçekleştiren işçiler ve onların içinde buldukları yaşam koşulları ile sosyal dışlanma arasındaki algı ve yorumlarını ilişkilendirmek oluşturmaktadır. Geri dönüşüm işçilerinin yaptıkları iş çerçevesinde yaşadıkları sosyal dışlanma süreçleri, yapılan iş dışındaki alt belirleyicilerle birlikte incelenmiştir.

Zaman ve maliyet kısıtlamasının yanı sıra saha çalışması kapsamında işçilerin çalışma süreçlerinin belirsizliği ve dolayısıyla yoğunluğu çalışmanın diğer kısıtını oluşturmuştur ve bu

kısıtlılığa bağılı olarak örnekleme dahil olan çalışanlar öncelikle Antalya Geri Dönüşüm İşçileri Derneği'nde ve ardından yaşadıkları depolarda ve evlerde görüşmelere katılmışlardır.

Araştırmanın Yöntemi

Sosyal dışlanma olgusunun sosyal olarak oluşan kısmı enformel sektör bağlamında ekonomik olandan ayrı olarak ele alınamamaktadır. Dolayısıyla enformel sektör işlenirken yapısal- işlevsel göstergeler göz ardı edilmemek şartıyla bu göstergelerin ekonomik değişkenlerden kaynağını almasıyla ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle söz konusu işlevsel göstergeler, yapıların etkisi ve belirleyiciliği çerçevesinde incelenmektedir. Dolayısıyla enformel sektör de mülkiyet/ gelir ilişkileri, yoksulluk ve sosyal dışlanma önünde bir işleve sahip olarak ele alınsa dahi enformel sektörün lehine ya da sürdürülmesi adına yapılacak analizler sağlıklı görülmemektedir; ancak sosyal ve ekonomik işlevleri yalnızca sonuçları bakımından incelenebilmektedir (Güloğlu vd., 2003: 56).

Çalışma kapsamında söz konusu evrene dair net bir kümenin bulunmaması oldukça önemli bir kısıttır. Dolayısıyla araştırma evrenini oluşturan birimlere erişimin ve evrenin tüm elemanlarının bilgilerinin eksik olduğu durumlarda izlenen yol kartopu ya da zincir örnekleme tekniğidir (Patton, 2005). Bu teknik sayesinde kritik durumlara ve kişilere ulaşma imkanı sağlanmaktadır. Örneğin; kaçak göçmenler, etnik-dini gruplar, kayıtsız işçiler ve sokak satıcıları gibi grupların örnekleme oluşturması ile bu yol izlenmektedir (Creswell, 2013). Buna bağılı olarak bu çalışma kapsamında da kartopu örnekleme tekniği benimsenmiş ve gerçekleştirilmiştir.

Bu örnekleme tekniği ile öncelikle en fazla bilgiye sahip olduğu düşünülen kişiye ulaşılır ve ondan yönlendirmesi beklenir (Flick, 2018). Böylece bir sonraki görüşmeci için bilgi alınır. Burada oldukça önemli bir husus da görüşülen/ görüşülecek olan kişilerce güven kazanmaktır (Grix, 2004). Hem örneklemin belirsiz olması hem de güven kazanılması adına ilk olarak Geri Dönüşüm İşçileri Derneği kurucu ve yöneticileriyle iletişim sağlanmış ve onların yönlendirmesiyle de örnekleme kartopu üzerinden oluşturulmuştur. Bu iletişim zinciri hem dernek hem de görüşmeciler için bir güven unsuru haline gelmiştir. Derneğin yönetiminde yer alan kişilerle gerçekleştirilen görüşmelerin ardından, bu sektörde diğer çalışanlarla görüşmeler başlamış ve görüşmeler Antalya ilinde geri dönüşüm işçilerinin yoğun olarak yaşadığı depoların bulunduğu mekanlarda gerçekleştirilmiştir.

Kartopu örnekleme tekniğinde kullanılan ifadeler, alınan yanıtlar birbirlerini tekrar ettiğinde veri doygunluğuna ulaşılmış olarak kabul edilmektedir (Guba ve Lincoln, 1982).

Saha çalışması kapsamında 37 kişiyle ortalama 45 dakika süren yüz yüze görüşmeler araştırma teknikleri literatüründe belirtilen ilkelere uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

Nitel veri analiz türleri konusunda alanda oldukça farklı görüşler bulunmaktadır (Özdemir, 2010: 333). Analiz süreci nitel verilerde oldukça zorlu bir süreçtir ve birçok farklı ögenin bir arada değerlendirilmesi özen gösterilmesi gereken bir aşamadır.

Nitel araştırmalarda elde edilen veriler betimsel analiz aracılığıyla özetlenir ve yorumlanır. Ardından içerik analizi ile de kurulan ilişkileri açıklayacak kavramlar ve yaklaşımlar bulunarak, birbirini tamamlayacak şekilde temalar düzenlenir. Betimsel analizde yapılan yorumlarda fark edilmeyen değişkenler içerik analizi aracılığıyla daha detaylı bir değerlendirmeye tabi tutulur (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Bu çalışmada da literatürde yer alan analizlere paralel olarak veri analizi üç aşamalı şekilde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak tema analizi ile görüşmecilerin genel olarak konuyla ilgili ifadeleri kategorize edilmiş, temalar ve kodlar oluşturulmuş ve tablolar halinde çetere ifadelere çevrilmiştir. Bunun ardından ikinci aşamada betimsel analiz gerçekleştirilerek görüşmecilerin konuya yaklaşımları ve ifadeleri söz konusu yazınla desteklenerek anlamlı veriler elde edilmiştir. Son olarak da içerik analizi aracılığıyla konuya dair farklı temalarla ilişki kurularak birbirinden farklı öğelerin/ yaklaşımların arasındaki ilişki incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENFORMEL SEKTÖR

1.1. Formel - Enformel Ayrımı

Enformel sektör kavramı, literatürde ilk olarak Keith Hart'ın 1971'de Gana'da gerçekleştirdiği çalışmasında yer almıştır (Hart, 1973). Bunun ardından 1972 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün geleneksel sektör üzerine yayınladığı Kenya Raporu ile enformel sektör kavramı yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Raporla enformel sektör, "kırdan kente göç edenlerin, formel sektördeki kısıtlı iş olanaklarından faydalanamaması nedeniyle, yaşamını sürdürmek için yürüttüğü ekonomik faaliyetler" olarak tanımlanmış ve enformel sektör başlıca amacı kişilere istihdam ve gelir sağlamak olan, mal ve hizmet üretiminde bulunan örgütsel kimliği gelişmemiş küçük ölçekli birimler olarak belirtilmiştir (ILO, 1972). Bu tanımlamalarda enformel sektörün ayırt edici özellikleri sektöre girişin kolay olması, öz kaynaklara yaslanması, işyerinin aile mülkiyetinde olması, küçük ölçekli faaliyet, emek yoğun teknoloji, formel eğitim sistemi haricinde kazanılmış vasıf ve düzenlenmemiş rekabetçi piyasalar olarak ortaya konulmuştur (Kanyılmaz, 2012: 57).

Uluslararası Çalışma Örgütü, enformel sektörün genel özelliklerini de şu şekilde sıralamaktadır:

- Mal ve/ veya hizmet üretip/ dağıtan oldukça küçük birimlerden oluşması,
- Bağımsız, kendi hesabına üreticilerden oluşması ve gelişmekte olan ülkelerin kentsel alanlarında faaliyet gösterilmesi,
- Bazı işletmelerde ücretsiz aile emeğinin kullanılması ve/ veya çok az sayıda işçi ya da çırak çalıştırılması,
- Çok az sermaye ile çalışan ya da sermayesi hiç olmayan işletmelerin yoğunluğu,
- Çok düşük ve düzensiz gelir sağlayan, çalışanlar için güvenli olmayan istihdam olanakları,
- İşletmelerin çoğunun resmi istatistiklerde görülmemesi,
- İşletmelerin örgütlü/ düzenli piyasalara giriş şansının çok az ya da hiç olmaması ve bunun yanı sıra üreticilere yönelik kredi, formel eğitim ve mesleki eğitim gibi olanakların olmaması,
- Kamu otoriteleri tarafından düzenlenemeyen piyasalarda faaliyet gösterilmesi ve
- Çalışanların herhangi bir sosyal koruma mekanizması dışında çalıştırılmasıdır.

Bu özelliklerden yola çıkılarak enformel sektör düşük sermaye, teknoloji ve istihdam olanakları çerçevesinde düşük ve düzensiz gelir düzeyinin söz konusu olmasıyla tanımlanabilmektedir (Gökbayrak, 2003: 232).

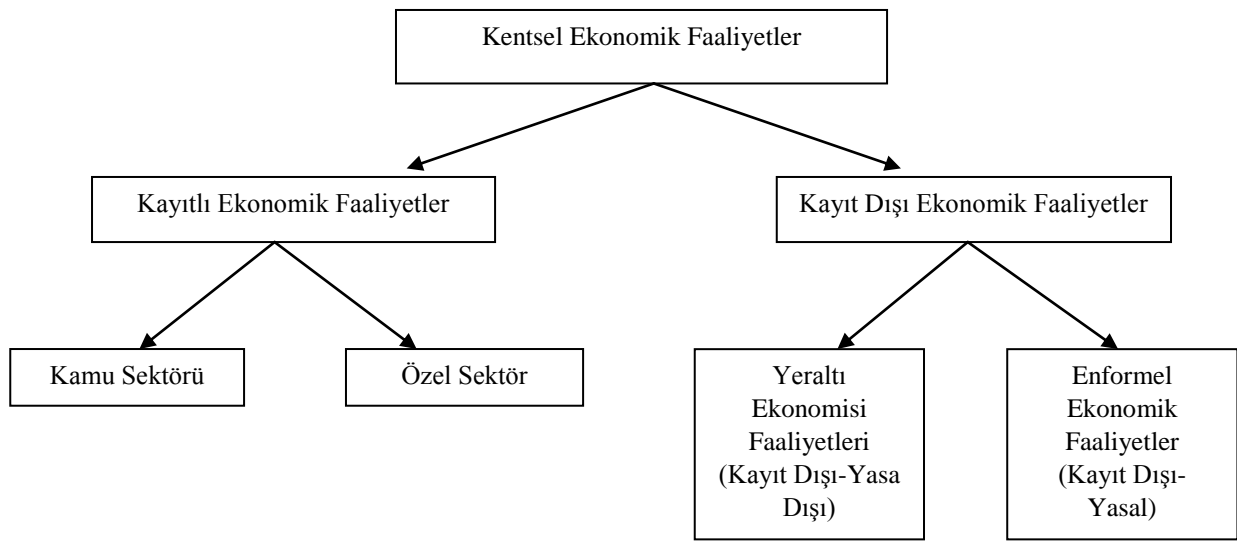
Avrupa Birliği'nin yaklaşımında, enformel istihdamı belirten ölçüt olarak 'ulusal gereklere uygun kayıt' temel alınmaktadır. Buna göre; "üye devletlerin yasal sistemleri arasında var olan farklılıkları göz önünde tutarak, yasal nitelikte, ancak yetkili makamlara bildirilmemiş/ kaydettirilmemiş her tür ücretli faaliyet" enformel istihdam olarak anlaşılmalıdır. Diğer yandan, 2003'te Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda belirli yönergeler söz konusu olmuştur ve enformel sektörün tanımlanmasında kullanılabilir. Bu yönergeler; enformel sektörün kendine özgü işletmeleri ve işletmelere sahip işverenleri, ücretsiz aile çalışanları; enformel üretici kooperatiflerin üyeleri, herhangi bir biçimde enformel işte çalışan ücretli işçileri ve kendisi adına mallar üretmek için çalışan kişileri kapsayan geniş bir istihdam biçimini içermektedir (Erdut, 2007: 54-55).

Enformel, kelime anlamıyla biçimsel olarak düzensiz veya formel biçimde olmayan, verilen kurallara uymayan olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle enformel sektör kayıt dışılığın aslında bir yandan yasal olmayan ama yasak da olmayan bir formu olarak kabul gören, diğer yandan da bu belirsizlik içerisinde sürekli denetim altında tutulan bir durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla "enformel sektör faaliyetlerinde, yasa dışılıktan çok kural dışılık bulunmaktadır" (Ergun, 2005: 59).

Enformel sektör tanımlanırken literatürde yer alan kayıt dışı ekonomi, yeraltı ekonomisi, illegal ekonomi, kara ekonomi, gizli ekonomi, resmi olmayan ekonomi, düzensiz ekonomi, marjinal ekonomi ve vergi dışı ekonomi kavramları, sık sık bir arada ve birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Şişman, 1999: 15). Ancak kullanılan kavramların bir kısmının çoğunlukla kayıt dışılık dışında kalan ve ekonomik faaliyet dışındaki suçları da kapsadığı belirtilmelidir. Enformel sektör zamanla bu kavramların yerine geçme potansiyeli taşımış ve 1970'lerden itibaren yapılan çalışmalarda marjinal sektör kavramı yerine enformel sektör kavramı kabul edilmeye başlanmıştır (Erkan ve Bağlı, 2005: 114).

Şişman (1999: 11) kentsel ekonomik faaliyetler üzerinden bu kavramların ayrımını şu şekilde açıklamıştır;

Şekil 1.1. Ekonomik Faaliyetlerin Ayrımı

Kaynak: Şişman, 1999: 11

Enformel iş, en genel ifadeyle iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlardan ilki işletme bazında istihdam edilme durumu iken; diğeri güvencesiz, düzensiz ve düşük gelirle büyük ölçekli şirketlere de bağlı olabilecek biçimde çalıştırılma durumudur. Enformel sektör içerisinde bu durumların hepsi -cinsiyet, etnik köken, yapılan iş, sektör vb.- birçok değişkenle farklılık gösterse de enformel istihdamın her türlü biçiminde ortak olan nitelik kayıtlı olmama ve sosyal güvenceden yoksun bırakılmadır. Enformel sektörde üretim süreçlerine katılanların herhangi bir sosyal güvence sistemine dahil edilmemesi ve işlerinin ve dolayısıyla gelirlerinin güvence altında olmamasıyla beraber sürekli tehdit altında olması, çoğunlukla 'sokak' mekanı üzerinde gerçekleştirilmesi ve bu sektörde çalışmanın anlamının ve amacının 'hayatta kalmayı başarabilmek' olması, bu kesimin düzenleme, koruma, gözetim ve denetim sistemlerinin ve süreçlerinin dışında kaldıklarını göstermektedir (Sarı, 2006: 127).

Tam anlamıyla bir tanımı ve sınırlandırması olmayan enformel sektör kavramı Kanyılmaz (2012: 59) tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

- Kayıt dışı olması,
- Güvencesiz istihdam,
- Ücretin el altından ödenmesi,
- Belirsiz süreli iş ilişkileri,
- Sektöre giriş-çıkış kolaylığı,
- Sosyal korumanın olmaması,

- Büyük oranda yerli kaynaklara dayanması,
- Örgütsüz işçilik,
- Küçük ölçekli işletme,
- Az ve geri kalmış teknoloji,
- Aile ve hemşerilik ilişkilerinin yaygınlığı ve
- Emek yoğun üretim.

Enformel sektörün ve enformel istihdamın tanımında yaşanan belirsizlik, enformel sektörün unsurları söz konusu olduğunda da karşımıza çıkmaktadır. Enformel sektör belirlenirken ekonomik gelişmişlik, çalışılan statü, işkolu, sektör ve elde edilen gelir gibi birçok ayırım söz konusu olmakta ve elbette birçok çeşitliliği içinde barındırmaktadır (Erdut, 2007: 56). Formel sektörün nitelikleri ile enformel sektörün karşılaştırılması yoluyla enformel sektörün farklılık ve nitelikleri belirlenebilmektedir.

Birincil piyasa olarak da adlandırılan formel işgücü piyasasının ön plana çıkan nitelikleri şu şekildedir (Erdut, 2005: 12-13; Ergun, 2005: 63; Eryılmaz, 2000: 24);

- İyi eğitilmiş, nitelikli ve tecrübeli kişilerin istihdamı sağlanır,
- Çalışanların sosyal hakları belirlenmiştir,
- Çalışma koşulları bu haklar kapsamında düzenlidir,
- Ücretler ya asgari düzeyde ya da üzerindedir,
- Sosyal ve ekonomik hareketliliğe daha uygundur.

İkincil sektör olarak belirtilen enformel işgücü piyasasının ve enformel istihdamın nitelikleri ise şu şekildedir;

- Kayıt dışıdır,
- Yasal ve yönetsel kurallar dolanırlı,
- Formel işgücü piyasasında sürekli iş bulamayanları kapsar,
- Gündelik veya geçici olarak ücretli statüde çalışanları kapsar,
- Yarı kalifiye ya da niteliksiz işgücünden oluşur,
- Sosyal güvenlik, sendikal örgütlenme ve toplu sözleşme hakları yoktur,
- Çalışma koşulları, çalışma süreci formel sektörün çok gerisindedir,
- Formel sektöre göre ücretler daha düşüktür,
- İş değiştirme riski ve sıklığı fazladır,
- Ekonomik ya da sosyal hareket alanı kısıtlıdır.

1.2. Enformel Sektöre Kuramsal Yaklaşımlar

Enformel sektörle ilgili yaklaşımlarda genel olarak iki eğilim söz konusudur. Bunlardan ilki ılımlı ilişki yaklaşımı çerçevesinde ele alınan işlevsel/ neo-liberal yaklaşımken, diğeri bağımlılık yaklaşımı olarak da anılan yapısal yaklaşımdır (Varçın, 2003: 205). Bu iki temel yaklaşım şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 1.1. Enformel Sektöre Kuramsal Yaklaşımlar

Etkiler	Olumlu Yaklaşım	Olumsuz Yaklaşım
Makroekonomik	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ekonomik büyümeyi hızlandırır. ✓ Enflasyonu bastırır. ✓ Ekonomik krizleri hafifletir. ✓ İşsizliği azaltır. ✓ Atıl kaynakları harekete geçirir. ✓ Toplam arzı artırır. ✓ Resmi sektör için mali kaynak yaratır. ✓ Tasarrufları hızla yatırıma dönüştürür. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ekonomik büyümeyi azaltır. ✓ Enflasyonu yükseltir. ✓ Ekonomik istikrarsızlık yaratır. ✓ İstatistik verilerinde bozulmaya sebep olur. ✓ Sermaye kaçışını artırır. ✓ Kayıt dışılığı daha da besler. ✓ İhracat potansiyelini kısıtlar.
Mikroekonomik	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Girişimci maliyetlerini düşürür. ✓ Katı bürokrasiden kaçınma fırsatı verir. ✓ Ucuz mal ve hizmet arz eder. ✓ Kişilere ek gelir sağlar. ✓ İç piyasada rekabeti güçlendirir. ✓ Tekellere darbe indirir. ✓ Dış piyasada rekabet üstünlüğü sağlar. ✓ Daha esnek çalışma zamanı sunar. ✓ Çalışanlara daha fazla özgürlük sunar. ✓ Daha insani iş ortamı oluşturur. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kamu hizmetlerinden mahrum bırakır. ✓ Sağlam mali kaynaklara erişimi engeller. ✓ Haksız rekabet ortamı yaratır. ✓ İşletmeleri küçülterek verimliliği düşürür. ✓ Kayıt dışılık maliyeti oluşturur. ✓ Sağlıksız çalışma ortamı oluşturur. ✓ Tüketici haklarını ihlal eder. ✓ Sendika kurumunu zayıflatır. ✓ Dış piyasalarda rekabet gücünü düşürür.
Kamu Maliyesi	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Enformel sektörde oluşan gelirlerin önemli bir kısmı formel sektörde harcadığından dolayı vergilerden sağlanan gelirleri artırır. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kamu gelirlerini azaltır. ✓ Formel sektörde vergi yükünü artırır. ✓ Kamu hizmetlerini kısıtlar. ✓ Vergi ahlakını ve otoritesini tahrip eder.
Sosyal	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sosyal patlamaları önler. ✓ Vasıfsız işgücüne istihdam sağlar. ✓ Adaletsiz gelir dağılımını hafifletir. ✓ Yolsuzluğu azaltır. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Sosyal sigortadan yoksun insan kitlesi oluşturur. ✓ Ekolojik sorunları derinleştirir. ✓ Çarpık kentleşmeyi doğurur. ✓ Çocuk emeğini teşvik eder. ✓ Devlet egemenliğini zayıflatır. ✓ Sosyal ahlakı tahrip eder. ✓ Yolsuzluk ve rant arayışını genişletir. ✓ Demokrasi ve hukuk sistemini zayıflatır. ✓ Vatandaşın devlete güvenini ve bağlılığını zayıflatır. ✓ Toplumda suç oranını yükseltir.

Kaynak: Bağırzade, 2015: 42

Neo-liberal yaklaşım ve yapısalci yaklaşım arasında bir 'orta yol' olarak kabul edilebilecek bir yaklaşımı da Handoussa ve Potter sunmaktadır. Buna göre devletin uzun vadeli bir gelişme stratejisinde enformel sektörü desteklemesi gerekmektedir. Devlet, üretim

sürecine doğrudan müdahale etmemeli ve daha önemli bir görev olan sosyal güvenlik, temel eğitim ve sağlık hizmetleri gibi refah düzenlemelerini gerçekleştirmelidir. Bu uygulamaların da adil, tarafsız ve güvenilir bir tutumla gerçekleştirilmesi vurgulanmaktadır (Lordoğlu ve Özar, 1998: 6).

1.2.1. İşlevsel (İlımlı İlişki) Yaklaşım

Enformelleşme sürecini ortaya çıkaran tüm değişkenlerin ardından, özellikle 1980'lerde enformel sektör devlet düzenlemeleri ve ekonomik büyüme eksikliğinin ötesinde bir imkan ve fırsat olarak görülerek olumlanmaya başlanmıştır. Hem ekonomik yeniden yapılanma sürecinde belirlenen hedefler ve bu doğrultudaki politikalar açısından enformel sektör oldukça işlevsel olacak hem de yine aynı süreçte ortaya çıkabilecek işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik sorunların yanı sıra toplumsal kaosa sebep olabilecek sosyal sorunların önüne enformel sektör kendiliğinden geçecektir (Özatalay, 2016: 149).

Neo-liberal yaklaşımda enformelleşme, kapitalist süreçte geliri arttırmanın çabasının bir sonucu olarak ele alınır ve enformelleşmenin ortaya çıkışı da yeni liberalizmin yükselişinden kaynaklanmaktadır. Çalışma süreleri esnek hale gelir, işgücü maliyetleri azaltılır ancak bunlarla birlikte iş ve gelir güvencesi, sosyal koruma ve işgücünün sistem içerisinde pazarlık payı ve gücü azalmaktadır (Erdut, 2005: 30). Dolayısıyla yapısal ekonomik dönüşümler sonunda piyasada ihtiyaç duyulan 'ihtiyaca göre ihtiyaç kadar' istihdam ve üretim anlayışı da enformel sektör üzerinden gerçekleşecektir.

Ergun'a (2005:169) göre buradaki işlevsel yaklaşım Mübeccel Kıray'ın tampon mekanizma kavramını akıllara getirmektedir. Sosyal değişme üzerinden inceleme alanı bulan tampon mekanizma kavramsallaştırmasıyla; her sosyal yapının bu yapıyı ortaya çıkaran kurumların, ilişkilerin ve bunların etkileşiminin sonucu olduğu açıklanmaktadır. Bu etkileşim ve bütünsellik her zaman aynı doğrultuda ve düzenli işlememektedir. Sürekli değişimle birlikte bu kurumlar ve ilişkiler denge halini korumaktadır. Kurum ve değerlerin değişim hızları arasında ortaya çıkabilecek boşlukları doldurma işlevi söz konusudur ve bu çözülme ile ortaya çıkabilecek olan bunalımın önüne geçilir. Bunu sağlayan oluşum ise tampon mekanizmalardır. Dolayısıyla işlevleri çerçevesinde ele alındığında enformel sektör, bu boşlukları doldurmada işlevsel bir tampon mekanizma görevindedir.

1.2.2. Yapısal (Bağımlılık) Yaklaşım

Her ne kadar enformel sektörde çalışmanın formel sektöre kıyasla avantajları olduğu belirtilse de dezavantajları avantajlarını geride bırakacak kadar yoğundur. Dezavantajlarında özellikle söz konusu olan unsurlar kaçınılmaz bir biçimde sosyal güvenceden yoksunluk,

gelirin belirsiz olması, düzensiz ve sağlıksız çalışma koşulları ve bunların bir çıktısı olarak da düzensiz yaşam biçimidir.

Bağımlılık yaklaşımına göre, enformel sektör formel sektöre sömürülmeye hazırdır. Enformel sektörün ortaya çıkması ve devamlılığı eşit olmayan süreçler ve ilişkilerin bir çıktısı olarak görülmektedir. Bu bağımlılık süreci de enformel sektör çalışanlarının ücretlerinin düşük tutulması, girdi ve çıktılarının kontrolü, çalışma sürecinde ihtiyaç duyulan kaynaklara erişimin zorlaştırılması gibi yollarla sağlanarak 'karın tokluğuna çalışan' bir işçi kesimi ortaya çıkarır. Bu süreç sonunda da sermayedarların ve dolayısıyla sürecin formel kesiminin birikimi artmış olur ve enformel sektör bu süreçte önemli bir işlevi yerine getirmektedir (Varçın, 2003: 212-213). Yapısal yaklaşıma göre enformel sektörün varlığı işçi haklarını, sendikal hakları zayıflatmakta, ücretleri düşürmekte ve çalışma koşullarını da daha kötü hale getirmektedir. Bu sorunların çözülebilmesi için de devlet müdahalesi zorunlu görülmektedir (Özar, 2000: 8).

Bunların yanı sıra kaynak ve gelir dağılımında söz konusu bozulmalar ekonomide refah kaybı oluşturmakta ve kamu güvenini sarsmakla birlikte eşitlik algısına zarar vermekte (Yurdakul, 2008) ve politikalar üzerinde etkili olacak olan ekonomik göstergeler (enflasyon, işsizlik, büyüme oranları ve milli gelir) gerçeklikten uzaklaşmaktadır (Sarı, 2002: 43).

Bu anlamda enformel sektör üretim ve çalışma ilişkileri yönünden yasal boyutuyla formel sektörden ayrılmaktadır. Üretim süreci parçalara ayrılarak üretim sürecinde büyük işletmelere maliyetlerini düşürme ve rekabete uyum sağlayabilmek adına ucuz işgücü sağlama fırsatları sağlamaktadır (Uyanık, 2008: 220). Buradaki bağımlılık ilişkisinde; enformel sektörde çalışanlar, büyük firmaların mallarını satmakta ya da ürettikleri ürünleri formel sektördeki büyük firmalara vermektedir. Bu şekilde işgücü açısından maliyetini düşüren firma, enformel sektör aracılığıyla üretim sürecine devam etmek isteyecektir (Ergun, 2005: 65).

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE SINIF

Bu bölümde konuya bütüncül bir bakış açısının olması maksadıyla ve sosyal dışlanma olgusunun toplumsal tabakalaşmadan ayrı tutularak incelenmesinin açıklama gücünü kaybettireceği iddiasıyla öncelikle toplumsal tabakalaşma ve toplumsal tabakalaşmanın günümüz için en önemli değişkeni olan sınıf-statü tartışması yer alacaktır. Toplumsal tabakalaşma yaklaşımları içerisinde tarihselliği sağlamak adına öncelikle kölelik, kast ve zümre tipi tabakalaşma incelenecek ve ardından Marx ve Weber'in sınıf-statü tartışması ve bunlara paralel olacak şekilde çağdaş tabakalaşma yaklaşımları olarak da anılan diğer tabakalaşma yaklaşımlarına kısaca değinilecektir.

2.1. Toplumsal Tabakalaşma ve Sınıf

Toplumsal tabakalaşma kavramı endüstri ve sonrası döneme özgü bir kavram olmayıp hemen hemen her toplum tipinde görülmektedir. İnsanlar, buldukları toplumda/toplulukta - ki bu yalnızca iki kişi olsa dahi- diğerlerinden ayırma, kategorize etme, belirli kalıplarla insanı/insanları belirleme davranışları sergilemektedir. Tabakalaşma tartışmaları da bu durum çerçevesinde ele alınabilir. Tabakalaşmaya, sınıflaşmaya ya da kategorize etmeye etki eden etkenler(din, ekonomi, hukuk sistemi vs.) nelerdir? Tabakalaşma yaklaşımları da çoğunlukla bu sorunun merkeze alınmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ekonomik olarak gelişmiş olsun ya da olmasın ya da siyasal sistemin hangi türde olduğundan bağımsız olarak tüm toplumlarda tabakalaşma söz konusudur. Toplumsal tabakalaşmanın türleri, dereceleri ve sonuçları da bulunulan çağa ve topluma göre değişiklik göstermektedir. Tabakalaşma olgusu genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, tabakalaşmanın gittikçe karmaşık hale geldiği ancak tabakalaşma sistemlerinin katılıklarının da önemli ölçüde azaldığı -ya da biçim değiştirdiği- söylenebilir. Toplumsal yapılarda konumlar, roller, ayrıcalıklar, saygınlıklar, otoriteler vb. eşitsizlikler yer almaktadır. Servet ve güç arasında farklılıkların olmadığı hallerde dahi, kadın-erkek, genç-yaşlı biçiminde farklılaşmalar/tabakalaşmalar ortaya çıkabilmektedir. Bu doğrultuda tabakalaşma, "farklı insan gruplaşmaları arasındaki yapılaşmış eşitsizlikler" biçiminde tanımlanabilir (Ünal, 2011: 5-7).

Giddens (2012: 340) toplumsal tabakalaşmayı insanların gruplanmaları arasında yapısal eşitsizlikler olarak tanımlamış, yerin yüzeyindeki jeolojik katmanlara benzer bir yapı olarak düşünmüştür ve tabandan tavana doğru kayırılmışlığın arttığını belirtmiştir. Tarihsel

gelişmeler paralelinde de toplayıcılık ve avcılık dönemlerinde kaynak ve zenginliğin azlığından dolayı tabakalaşma az olmakla beraber tarımsal üretimin gelişmesi ile tabakalaşma piramit şekline bürünmeye başlamıştır ve sanayi ve sanayi sonrası toplumlarda ise orta katmanlarda yoğunlaşma görülerek piramit, damla şeklini almaya başlamıştır (Giddens, 2012: 340).

Engels'e (2003: 167-168) göre toplumun geçmiş aşamalarında üretim- tüketim ilişkileri hemen hemen şu şekildedir; toplum birlikte üretir, bu üretim neticesinde ürün paylaşılır dolayısıyla her şey ortaktır ve üretici- tüketici ürün üzerinde egemenlik gücü herkes için geçerlidir. Ancak, işbölümü söz konusu olduğu anda bireysel çıkar daha önceki toplumsal çikardan üstün gelir ve meta üretimi hakimiyeti devralır. Ürün artık kullanım değerinden ziyade değişim değeri üzerinden anlaşılır. Bu süreçte araya tüccarlar da girdiğinde süreç önceki döneme kıyasla daha karmaşık hale gelir. Bu sürece paralel olarak insan da ürün gibi meta durumuna gelir, insan gücü de değişimi ve sömürüsü mümkün bir değer olur.

Giddens (2012:341) tarihsel olarak tabakalaşmaya baktığında, kölelik, kast, mülk sahipleri ve sınıf ayrımına gitmiş ve bunların keskin bir ayrımının olduğu iddiasından ziyade zaman zaman bir arada bulduklarını belirtmiştir. Böylesi bir gruplandırma yapılırken kölelik, kast ve mülk sahipleri/zümre sanayi öncesi dönemde söz konusu üretim biçimleri içerisinde daha yoğun olarak görülürken sosyal sınıf olgusu endüstrileşme, sanayileşme ve kentleşme gibi ekonomik ve sosyal süreçlerle ortaya çıkmıştır (Eyce, 2016: 271).

Toplumsal sınıflar öncesi bir çerçeve içerisinde ele alındığında kölelik, kast ve zümre tipi tabakalaşma şu şekilde belirtilmektedir (Giddens, 2012: 341-344):

Tabakalaşma içerisinde kölelik, bir takım insanın başka bir grup insan tarafından sahiplenildiği uç bir biçimdir ve toplumdan topluma farklılıklar gösterse de temelinde insanın sahiplenilmesi yatıyor olduğundan ekonomik ve daha çok ahlaki olarak yanlış görülmektedir.

Kast ise hareketlilik yönünden daha katı bir tabakalaşma olarak görülmekte ve yaşam boyu belirli bir konum temelinde şekillenen bir düzene işaret etmektedir. Kişi doğumu itibariyle belli bir tabakanın içindedir ve bu tabakadan çıkması mümkün gözükmemektedir. Hint inançlarına göre, mesleki kümelerle bağlantılı şekilde dört tane kast vardır; tepede *Brahmanlar*(bilgin ve ruhsal önderler), onun altında *Ksatriyaslar* (yönetici ve askerler) daha sonra *Vaisyaslar* (çiftçi ve tüccarlar) ve en son olarak da *Shudraslar* (işçiler ve esnaf). Bu dört temel kastın en altında ise "dokunulmazlar" olarak belirtilen kişiler yer alır ve bunlar insanların artıklarını temizlemek, dilenmek ve çöplerden yiyecek aramak gibi hiç kimsenin yapmak istemeyeceği işleri yapan kişilerdir.

Mülk sahipleri ya da zümre tipi tabakalaşma, temelini Avrupa feodalizminden almakla beraber farklı toplumlarda da görülmüştür, mülk sahipleri yeri gelince yasal düzenlemelerle yükümlülük altındadır ve bu yükümlülükler bağlamında tabakalar meydana gelir.

Giddens (2012: 344) zümre tipi tabakalaşmayı şu şekilde açıklamıştır:

"Avrupa'da en yüksek mülk sahipliği, aristokrasi ve daha düşük seviyedeki soyluların biraradalığından oluşur. Daha düşük konumlarına rağmen çeşitli ayırt edici ayrıcalıklarıyla Ruhbanlar, başka bir mülk sahiplerini oluşturur. Bundan başka "üçüncü mülk sahipleri" diye adlandırabileceğimiz serfler, özgür köylüler, tüccarlar ve zanaatkarlardan oluşan halk tabakası vardır".

Tabakalaşma sistemleri içerisinde sınıf, diğerlerinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Sınıfın bir söylem olarak gerçekleşmesi 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen Endüstri Devrimi, kentleşme, devlet iktidarlarında merkezileşmenin güçlenmesi gibi değişimlere paraleldir. Bu gelişmelerle toprak dışında mülkiyet biçimleri ortaya çıkmış, orta tabaka daha görünür olmuş ve zenginliğe paralel yeni bir yaşam tarzının ortaya çıkmış olması söz konusudur (Dworkin, 2012: 43-44).

Giddens (2012: 344-361) sınıfı diğer tabakalaşma yapılarından dört temel noktada ayırmaktadır; 1) Sınıf düzenleri değişkendir, 2) Sınıfsal konumun bazı yanları sonradan edinilir, 3) Sınıf ekonomik temellidir ve 4) Sınıf düzenleri büyük çaptadır ve kişisel değildirler. Sanayileşme ile birlikte orta sınıfın önemine ilgi gösteren Giddens, yine bu dönem içerisinde alt sınıfı, toplumun büyük bir kısmından gözle görülür şekilde daha aşağı standartlarda yaşayan insanlar olarak tanımlamıştır. Alt sınıf, "marjinalleşmiş bir grup" veya nüfusun çoğunluğunun yaşam biçiminin "dışında" olarak değerlendirilir. Çalışma yaşamlarında ise işsiz ya da sürekliliği olmayan işlerde yer almaktadırlar.

Tabakalaşma türleri içerisinde kölelik, kast ve zümre tipleri daha katı sistemler olarak görülmekte ve sistemin sorgulanması ya da dönüştürülmesi pek mümkün olmamaktadır. Sosyal sınıflar ise toplumsal değişmeye paralel olarak sorgulanmaya açıktır. Sınıf tartışmalarının bu denli yoğun ve karmaşık olması da bundan kaynaklı olarak ele alınabilir. Kapitalizmin gelişimine paralel bir sınıfsal oluşum, liberal bir piyasa yaklaşımı ile yorumlandığında bireylerin buldukları konumu, yaşam biçimlerini ve fırsat yakalama şanslarını (yurttaşlık haklarının da gelişimiyle beraber) eşitsizlik bağlamında yorumlayabilir olmaları bu durumun sebepleri olarak değerlendirilebilir.

2.1.1. Sınıf ve Statü Ekseninde Marx ve Weber

Tabakalaşma tartışmaları içerisinde günümüzde mevcut durumu açıklamak üzere sınıf ve statü tartışmaları ön plana çıkmaktadır. Özellikle Karl Marx ve Max Weber'in görüşleri çerçevesinde şekillenen sınıf ve statü kavramları süregelen zamanda da iki bilim insanının temel görüşleri etrafında gelişim göstermiştir. Bundan dolayı Weber ve Marx temelinde sınıf ve statü tartışmalarını incelemekte fayda vardır:

Tablo 2.1. Marx - Weber Sınıf Yaklaşımı

ALT SINIF	KARL MARX	MAX WEBER
Sınıfların ortaya çıkmasının kaynağı nedir?	Sınıf kavramı ekonomi ile ilişkilidir ve ekonomi/mülkiyet ilişkileri sınıfların oluşumunda temel belirleyicidir (Öngen, 2002: 23-24).	Sınıf ekonomi ile ilişkilidir ancak tek belirleyici ekonomi değildir. Yanı sıra statü ve parti de kişinin toplum içinde yerini önemli derecede belirleme etkisine sahiptir (Weber, 1998: 287).
Alt sınıfın ortaya çıkmasındaki temel neden(ler)	Kapitalist üretim süreci gereği emeğin verimliliğinin/ üretkenliğinin artması dolayısıyla sömürü ilişkileri, alt sınıfın ortaya çıkmasındaki temel nedendir. Sömürü ilişkileri de beraberinde mülkiyet temelinde toplumsal kutuplaşmayı (mülk sahibi-mülksüz/hükmeden-hükmedilen/sömüren-sömürülen/ezen-ezilen) getirmektedir (Marx, 2003: 552-555).	Sınıfı yaratan faktör ekonomik çıkar hatta sadece piyasayla bağlantısı olan çıkardır. Dolayısıyla sınıf konumu/piyasa konumu kişinin yazgısını belirlemektedir (Weber, 1998: 271-272). Sosyal topluluklar olarak nitelenen statü gruplarında ise toplumca belirlenen onur ölçüsü etkilidir. Bu çerçevede toplumun belirlediği pozitif ve negatif anlamlarla yorumlanarak statü gruplarında farklılaşmalar ortaya çıkar (Weber, 1998: 277). Sınıf, statü ya da parti, bunların hepsinin temel nedeni toplumdaki gücün/iktidarın dağılımına ilişkindir (Giddens, 1999: 53). Sınıfların oluşum sürecine paralel olarak alt sınıfın ortaya çıkışı da Marx'ın analizindeki belirli kutuplaşmaların aksine çok boyutlu ve karmaşık bir durumu içerir (Giddens, 2012: 347).
Altsınıf kimlerden oluşur?	Lümpen Proletarya: bütün sınıfların tortusu olarak nitelendirilir ve serseriler, suçlular gibi tehlikeli sınıflardan meydana	Mülk sahipliği esas alındığında mülksüzler kategorisi kendi içerisinde işçi sınıfı; vasıflı, yarı vasıflı, vasıfsız olarak ayrılmaktadır. Bu

	<p>gelir.</p> <p>Görelî Artık Nüfus</p> <p>- Yedek işgücü ordusu: çalışabilecek durumda olup, ekonomik dalgalanmaların ve kapitalist sürecin ihtiyaçlarının değişimi etkisiyle sayısı azalan ya da artan kesimi kapsar. Kapitalist üretim sürecinin en önemli mekanizması bu sistem ile işlemektedir.</p> <p>- Engelliler, çalışamayacak durumda olanlar (iş kazası sebebiyle çalışamama da dahil), çalışamayacak yaşta olanlar, dullar</p> <p>- Çocuk işçiler (Marx, 2003: 552-555).</p>	<p>ayrımında da piyasaya arz edilecek hizmete göre gruplandırma yapılmaktadır. Mülksüz olanlar aynı zamanda (piyasa konumunca) rekabet ve tekel gücünden de dışlanmaktadırlar (Weber, 2012: 426; Weber, 1998: 269-270).</p> <p>Vasıfsız olanlar hem mülk sahipliğinden hem de piyasaya sunacakları niteliklerden (beceri, bilgi, eğitim vb.) yoksundur.</p> <p>Üretim/piyasa konumu bağlamında alt sınıf açıklamasının yanı sıra bir diğer ayırım da yaşam tarzı, dolayısıyla yeterli tüketimi sağlamama hususunda ortaya çıkan statü bağlamında alt sınıfa dahil olma söz konusudur (Giddens, 1999: 52).</p> <p>Dolayısıyla statü bağlamında sosyal onurdan, sınıf bağlamında ekonomik güçten ve parti bağlamında iktidar ya da nüfustan yoksun olanlar olarak ele alınmaktadır (Başgöl, 2018: 18).</p>
Dezavantajlar	<p>Alt sınıfa mensup kişiler üretim ilişkilerinde dezavantajlı konumda olan, kapitalist üretim dolayısıyla sömürülen kişilerdir.</p>	<p>Alt sınıfta olanlar</p> <p>-(İktisadi güç) üretim ilişkilerinde mülkiyet dezavantajı</p> <p>-(sosyal statü) yaşam tarzında söz konusu dezavantajlar ve</p> <p>-(siyasal nüfus) güç-iktidar dezavantajı yaşayan kişilerdir (Aydın, 2018: 254).</p>
Değişim	<p>Alt sınıf olmaktan kurtuluşun yolu söz konusu sınıf(lar)ın devrim gerçekleştirmesi ve iktidarı ele geçirmesi ile mülkiyet eşitsizliğini giderme yoluyla gerçekleşecektir.</p>	<p>Alt sınıf olmaktan kurtulmak için mülkiyet dağılımı sorunun çözülmesi önemli bir etkindir ancak çözüm yalnızca ekonomik eşitlik sağlamaktan geçmez. Bunun yanı sıra toplumsal onur ölçüsünde yaşanacak değişiklikler ya da yaşam tarzındaki düzenlemeler de etkili olacaktır. Ayrıca iktidar sağlama açısından parti de bu hususta önemli olmaktadır.</p>

Marx, toplumları üretim ilişkileri bağlamında verili bir sistem olarak değerlendirir ve ona göre bu verili sistem (üretim ilişkileri), toplumun ekonomik yapısını yani Marx'ın üzerinde durduğu ve öncelikli belirleyici olarak ele aldığı altyapıyı oluşturur. Üstyapıyı ise bu

ekonomik sistemin/ altyapının etkileri belirler. Dolayısıyla üretim ilişkileri, politik yapı ve buna bağlı ideolojik yönelimlerin belirleyicisidir (Öngen, 2002: 23-24).

Marx'a göre, sınıflar tarihsel değişimler neticesinde ortaya çıkmıştır. Tarihsel zaman dilimleri içerisinde ilkel komünizmde işbölümünün az olması nedeniyle mevcut mallar toplulukça paylaştırılmaktadır. Zamanla ortaya çıkan zenginleşme, işbölümünü ortaya çıkarmakta ve böylece özel mülkiyetin artmasına sebep olmaktadır. Zenginlik zamanla azınlığın elinde toplanmaya başlayarak sömürünün ortaya çıkmasına sebep olur ve böylece artık ürün, artı değeri dolayısıyla sömürü ilişkileri sınıfsal bölünmeyi beraberinde getirir (Giddens, 1999: 29).

Marx, sosyal sınıf yapısını üretim araçları temelinde incelemekle beraber mülkiyetin sahibi konumundakileri ayrıca gücün sahipleri olarak da görmektedir. Üretim araçlarının sahipliği bu duruma paralel olarak toplumsal yapıda kişinin üst basamaklarda olmasını da sağlamaktadır. Dolayısıyla, mülkiyet prestiji ve otoriteyi de sağlamaktadır. Bu şekilde Marx için ekonomi toplumdaki temel belirleyicidir. Kısacası, üretim araçları/mülkiyet gücü, güç de otorite ve prestiji/saygınlığı sağlayarak toplumsal yapıyı belirlemektedir. "Bu açıklama tarzı, toplumda dikotomik bir tabakalaşma yapısı (üretim araçlarına sahip olanlar-olmayanlar) olduğunu ortaya koyar" (Eyce, 2016: 273). Burada eklemek gerekir ki, Marx için altyapının belirleyiciliği doğrusal bir ilerleme biçimindedir. Ancak altyapı ve üstyapı ilişkileri Marksist kurama paralel biçimde diyalektik olarak ele alındığında (çünkü diyalektik düşüncede tek yönlü bir etkiden bahsedilemez) belirleyici olan altyapının da üstyapı yoluyla kendisini etkilediği yani belirlenen olabileceğidir. Dolayısıyla bu gelişim düzleminde üstyapı kendi dinamiği içinde bir yandan da altyapıya bağımlı bir şekilde, altyapıyı etkileyecektir (Kongar, 2003: 147).

Giddens'a (1999: 32) göre, Marx'ın soyut sınıflar modeli doğrultusunda sınıflara paralel olarak mülkiyet ve iktidar da ikiye bölünür. Böylece ekonomik sömürü, toplumdaki hükmetme ve itaat ilişkileri için gösterge olacaktır. "Böylelikle sınıflar, sadece 'sömürenler ile sömürülenler' arasında değil, 'hükmedenler ile hükmedilenler' ekseninde düşünülebilecek bir ilişkiyi de ifade eder".

Alman İdeolojisi'nde Marx ve Engels (2003: 50-51) bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretim araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır".

Ayrıca, Marx insanın özgürlüğü ile yaratma gücü arasındaki ilişkinin anahtarı olarak da sınıfı görür; "çünkü toplumsal varlıkta içkin olan yaratıcı güç, sınıfların devrimci girişkenliğinde somutlaşmaktadır" (Öngen, 2002: 15) dolayısıyla ona göre, proletaryanın özgürlüğü ancak devrimci gücün aracılığıyla sağlanacaktır. Çünkü, mülkiyeti elinde bulunduranlar siyasi üstünlükle beraber mülksüz sınıfın bilinçlerinde de etki yaratmaktadır ve bu gücü kırmak (mülkiyet kolay değişebilir bir değişken olmadığından) ancak devrim ile gerçekleşebilecektir.

Öngen (2002: 20-21) Marx'ın emek ve sermaye temelinde açıkladığı sınıfları ikili yapı ile ele alışının sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

"Marx'ın sınıflar arasındaki ilişkiyi en basit biçimlerine indirgeyerek ele almasının nedeni, kapitalist sınıf ilişkilerinin özünü (bağımlılık ve karşıtlık) göstermektir. Gerçekte iki kutuplu model tasarımı, kapitalist ekonomik gelişmenin mantığını, yani kapitalizmin iki ana sınıfın keskin kutuplaşmasına dayandığını göstermeye dönüktür. Çünkü ona göre sınıf, her şeyden önce bir karşıtlığın (kutuplaşmanın) ifadesidir. Öyle ki bir sınıftan söz edebilmek için önce onun karşıtı olan bir başka sınıfın varlığını kabul etmek gerekir."

Marx sosyal sınıfları, kendinde sınıf ve kendi için sınıf olarak ikiye ayırmıştır, bu ayırım ile belirttiği şey insanların kendilerini bir sınıfa ait hissetme ve bunun için mücadele etmesi (kendi için sınıf) olarak ele alınmasıdır. Burada belirtilen durum, aslında daha önce de bahsedildiği gibi emekçi sınıfın, sınıf bilincini elde etmesi ve bu doğrultuda mücadele etmesi olarak görülür. "Kendinde sınıf ile kendi için sınıf arasında hem karşıtlık hem de birlik içeren diyalektik bir ilişki mevcuttur. Bundan ötürü her ikisi arasındaki karşıtlık, ancak teori ile pratik ve parti ile sınıf arasındaki ilişkinin kurulmasıyla (birliğin sağlanmasıyla) aşılabilir" (Öngen, 2002: 17).

Genel olarak değerlendirildiğinde Marx'ın görüşünün temelinde ekonomi yatmaktadır. Burada söz konusu olan toplumun salt ekonomik ilişkilerle donanmış olmasından ziyade toplumun içerisindeki her tür olgunun temelinde ekonomik değişkenlerin olduğudur. Ekonominin belirleyiciliği Marx'ın görüşlerinde altyapıyı oluştururken altyapı da üstyapıları meydana getirmektedir. Bu gelişim sürecinde ekonomik eşitsizlikler ve mülkiyetin belirli bir kesimin elinde bulunması ve dolayısıyla sınıfların -mülksüzler ve mülk sahipleri- ve bu sınıflar arasında çatışmaların ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Marx'ın sınıf incelemesinde önemli bir yeri de "yedek işgücü ordusu" ve "lumpen proletarya" kavramsallaştırmaları tutmaktadır.

Marx'a (2003: 543-555) göre, kapitalizm ile birlikte sermaye ve merkeziliğin artması, sermayenin değişmeyen kısmına kıyasla değişen kısmında azalmaya neden olur. Toplam sermayenin artış hızına paralel olarak işçi nüfusunda da artış görülür, ama aslında bu artık nüfus aynı oranda büyümektedir. Sermayenin artışı ancak sermayenin artışına paralel olarak büyüyen işçi nüfusu ile sağlanır. Kapitalist üretim sürecinde bazı durumlarda sermayedeki büyüme emek gücündeki mutlak azalma ile sağlanırken bazı durumlarda sermaye teknik temeli üzerinden gerçekleştirdiği büyüme ile emek gücünü de büyütür. Bu dalgalanmalar neticesinde, sermayenin değişen kısmında dolayısıyla emek gücünde geçici artı nüfus üretimi, sistemi devam ettirir. Sermayenin organik bileşimindeki ve teknik şeklindeki değişimin hızının artması, işçi nüfusunun -üretkenlik ve zenginlik kaynaklarındaki çoğalmayla- kendi kendini nispi artık nüfusa çevirecek araçları üretmesi ile neticelenir. Bu şekilde ortaya çıkan artı nüfus, kapitalist sürecin hem sonucu hem de süreci haline gelir. Bu artı nüfus her an çalışabilecek durumda olan bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu sermayenin her an sömürüsüne açık bir ordu haline gelir. Sonuç itibarıyla, sanayinin hareket şekli emekçi nüfusun bir kısmının sürekli olarak işsiz ya da yarı işsiz durumunda bulunmasından geçmektedir. Süreç şu şekilde özetlenebilir: kapitalist üretim süreci gereği işçi, oldukça verimli bir şekilde çalışır ve bunun sonucunda sermaye için yedek sanayi ordusunun oluşmasına sebebiyet verir. Sermaye karını artırmak adına işçi sayısını azaltmaya gidecektir ancak bir yandan da her an artacak olan zenginliği dolayısıyla üretimini artıracak olması karşısında hazırda bulunacak bu emek gücüne ihtiyacı olacağından onları yedek durumda tutmak zorundadır. Zenginliğini artırdığında -zenginliğiyle paralel olmayacak şekilde- yine işçi sayısını artırır ancak başlangıç noktasına tekrar dönlür ve verimliliği artırdığı noktada tekrar işçileri yedek sanayi ordusuna transfer eder ve bu döngü kapitalist üretim süreci boyunca devam eder. Bu durumun yanı sıra kapitalist üretiminin ihtiyaç duyduğu genç emekçi kesim ve dolayısıyla olgunlaşmadan çalışma yaşamına giren çocuk işçiler de artık nüfusun bir parçası haline gelir. Artık nüfus içerisinde bir bölümü de çalışamayacak yaşta/durumda olanlar -iş kazası sonucu kalıcı hasara uğrayanlar, çalışma yaşını geçmiş kişiler, sakatlar vs.- oluşturur. Kapitalist üretim biçiminin tüm süreçleri ile beraber özellikle artık nüfus süreci egemenlik sağlamanın da aracı haline gelir ve emeği sermayeye oldukça bağımlı duruma getirir.

Marksist kuramın en başta gelen eleştirisi noktasını ekonomik determinizm oluşturmaktadır, ayrıca, toplum çözümlerinde sınıf kategorisine öncelik vermeleri de 'indirgemecilik' ile suçlanmalarına neden olmuştur. Ekonomik çıkarların, insan düşünce ve davranışları üzerinde sanıldığı kadar belirleyici olmadığı yargısını paylaşan yeni-Weberciler

de, kolektif eylemi sınıf çatışmasına indirgediği gerekçesiyle Marksist sınıf yaklaşımına karşı çıkarlar (Öngen, 2002: 9-10).

Weber, Marksist kuramı tamamen reddetmemekle beraber eleştirmektedir. Bu eleştirilerin temelinde, sosyal örgütlenmedeki politik olanı ikincil görerek ekonomik ilişkilerin fazla abartılması ve sınıf ilişkileri dışında statü ilişkilerini bu durumların temel değişkeni olmasına rağmen göz ardı etmesi vardır. Weber'e göre, sosyal sınıflar muhakkak örgütlenecek olmamakla beraber bu toplumsal bölünmeler de oldukça doğaldır (Giddens, 1999: 59-63).

Weber (1998: 269-272) için "sınıfı yaratan faktör doğrudan doğruya ekonomik çıkardır, hatta sadece piyasayla bağlantısı olan çıkardır". Bu noktadan bakıldığında Marx ile paralel bir düşünce hakimdir ve sınıf kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: "Piyasadaki şansının türü, kişinin yazgısını belirleyen en önemli etmendir. Sınıf konum bu anlamda son kertede piyasa konumudur". Weber'in terminolojisinde sınıflar', sosyal topluluklar değildir; "yalnızca toplumsal eylemin mümkün ve muhtemel temellerini temsil eder".

Weber'e (1998: 269-270) göre,

"1-Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesi ortak ise, 2-Bu ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, 3-Bu öge, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa, sınıftan söz edilebilir. Sınıf konumuna ilişkin bu noktaları kısaca şöyle ifade edebiliriz: Sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise, verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üzere mal ya da beceri harcama gücünün derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır. Sınıf terimi, aynı sınıf konumunda bulunan insanlar grubu anlamına gelir".

Ayrıca, Weber'e göre mülkiyete sahip sınıf, servetlerini sermayeye dönüştürme şansına sahip olarak piyasada tekel kurma şansını da elde ederler. Dolayısıyla bu mülkiyet ve tekel, bu kişilere sanayide egemen yönetici olma şansını da beraberinde getirir (Eyce, 2016: 276).

Sınıfları ekonomik olanaklar olarak ele aldıktan sonra Weber (1998: 277), toplumsal yaşamda önemli etkenlerden biri olarak statüyü incelemektedir. Ona göre statü grupları sosyal topluluklardır. Statü konumunda ise toplumca belirlenmiş onur ölçüsünün etkisi söz konusudur. Yani, toplumda belirlenmiş pozitif ya da negatif anlamlar kişinin yazgısının yorumlanmasıyla konumunu belirlemektedir. Statü, sınıf konumundan kesinkes ayrılmadığı gibi her zaman da bir arada yer almaz. Yani mülkiyet tek başına statüyü belirlememektedir.

"Sınıf, üretim ile ilişkileri ifade ederken; statü grupları, belirli 'hayat tarzları' biçiminde tüketimle ilgili olanları ifade eder" (Giddens, 1999: 52). Statü onurunun özünü en iyi ifade eden şey, kişinin belirli bir hayat tarzına sahip olmasının beklendiğidir. "Birey, belli bir grubun hayat tarzının taklitçisi olmaktan çıkıp, o grubun kabul edilmiş içe dönük eylemlerine uyum göstermeye başladığı zaman, statüsü gelişmeye başlamış demektir" (Weber 1998: 278). Bu iki tabakalaşma biçiminin belirleyicilerine bakıldığında; sınıfın piyasaya dayalı ve piyasanın işlevsel çıkarlarıyla belirlendiğini ve gayri şahsi olduğunu; statünün ise hayat tarzlarıyla ortaya çıkan kişisel ayrımlar üzerinde temellendiği söylenebilir (Eyce, 2016: 279).

Sınıf ve statü grupları sık sık bir arada mevcut olabilmektedir. Kast sisteminde de bahsedildiği gibi en katı sistemler dahi günümüzde parasal gelir ya da diğer bir deyişle ekonomi değişkeni karşılığında geçerliliğini koruyamamaktadır (Weber, 1998: 286). İşte bu durumda Weber'in görüşlerindeki en temel noktalardan birisi söz konusu olmaktadır. Weber tabakalaşma sistemi içerisinde ekonomiyi merkezden ayırmamış ve ancak toplumdaki statü değişkeninin de bir o kadar belirleyici durumda olduğunu belirtmiştir. Bu durum Weber'in altyapı ve üstyapıya bakış açısıyla da ilişkilendirilebilir. Weber'e göre özne birincil belirleyicidir ancak zamanla yapı (din, eğitim vs.) kendisini oluşturan altyapıyı belirleyebilecek hale gelir ve yalnızca altyapının belirleyiciliği ortadan kalkar.

Weber'in statü kavramsallaştırması kapitalist üretim sürecinin analizinde bir araç niteliğindedir ve statü kavramsallaştırması kesinkes sınıf olgusundan bir kopuşu ifade etmemektedir. Aksine çağdaş toplumlar içerisinde toplumsal tabakalaşmanın daha iyi anlaşılması yönünde bir araçtır. Dolayısıyla Marx gibi Weber de toplumdaki hiyerarşik yapının analizi ile ilgilenmiştir ve statü değişkeninin incelenmesi ile sınıfı oluşturan değişkenler yok sayılmamakta ve eşitsizlik böyle bir incelemeyle meşrulaştırılarak 'sürdürülmesi gereken' olarak nitelendirilmemektedir (Turner, 2000: 65).

Weber için sınıflar piyasayla ve statü toplumsal alanla ilişkiliyken diğer önemli bir alanı da parti oluşturmaktadır. Weber'e (1998: 287) göre partiler "güç ve iktidar" binası içinde yer alırlar. Partilerin eylemleri, sosyal "güç ve iktidar" kazanmaya yöneliktir; başka bir deyişle, içeriği ne olursa olsun bir toplumsal eylemi etkilemeye çalışırlar ve parti söz konusu olunca toplumsallaştırma sınıf ve statünün aksine söz konusu olur çünkü orada planlı bir hedef vardır. Ayrıca sınıf ve statü ile bağlantılı olabileceği gibi salt sınıf ya da statü partisi olmayabilir.

Giddens (1999: 53) Weber'in sınıf, statü ve parti yaklaşımını şu şekilde özetlemektedir:

"Mülkiyet sahipliği, sınıf ortamının başta gelen belirleyicisi olduğu kadar, bu ortamdan türeyen belirli bir 'yaşam tarzı' için de platform görevi görür. Weber'in analiz noktası, sınıf ve statünün

'katmanlaşma'nın iki boyutunu temsil ettiği değil de, sınıflar ve statü topluluklarının, toplum içinde gücün dağılımına ilişkin iki mümkün ve rekabetçi grup biçimleniş tarzını ifade etmesidir. Weber için iktidar, sınıf ve statü gruplarıyla karşılaştırıldığında 'üçüncü bir boyut' değildir. Weber sınıfların, statü gruplarının ve partilerin hepsi için 'iktidarın dağılımına ilişkin olgular' şeklinde bahseder."

2.2. Tabakalaşmaya Dair Diğer Yaklaşımlar

Sınıf tartışmalarının merkezinde artık klasik kuramların geçerliliğini yitirdiği iddiası vardır. Toplumlar artık büyük bir dönüşüm geçirmiştir ve bunu klasik kuramlarla açıklamak - emek ve sermaye gibi- mümkün değildir. Keskin bir çizgiyle ayrılmış bir tabakalaşma neredeyse mümkün gözükmemektedir. Kapitalizm neticesinde toplumdaki bu dönüşümlerin işçi sınıfını da dönüştürdüğünü düşünenler (Bell, Aron, Gorz, Giddens başta olmak üzere), özellikle Marksist kuramın sınıf yaklaşımının da artık geçmişe ait bir değerlendirme ile sınırlı olduğunu iddia etmektedirler (Öngen, 2002: 9).

Tabakalaşma yaklaşımları daha önce de bahsedildiği üzere oldukça çeşitli bir alanı ortaya çıkarmaktadır. Marx ve Weber'in ardından, onlara paralel biçimde gelişen birçok yaklaşım ortaya çıkmış ve diğer yandan da bu yeni yaklaşımların odak noktası ekonomik düzende yaşanan değişimlerin sınıf ilişkilerinde meydana getirdiği değişimler olmuştur.

Tabakalaşma yaklaşımlarının önemli isimlerinden Mills (1964: 126) tabakalaşmayı şu şekilde ele almaktadır:

"Bir toplumda her sıra veya tabakayı belirgin kılan özellik, üyelerinin toplumca değer verilen şeyleri veya deneyleri elde etmek hususundaki şanslarının birbirine çok yakın olmasıdır. Bu değerler araba, para, oyuncak, ev vs. olabileceği gibi başkalarından saygı görmek, belli bir seviyeye kadar eğitim elde etmek, nezaketle muamele edilmek vs. de olabilir. Herhangi bir tabakaya mensup olmak, bu değerleri elde etmek hususunda o tabakanın öteki üyeleriyle benzer şansa sahip olmak demektir. Şans faktörü temeli ile oluşan benzer tabakalar incelendiğinde bunların devamları ve kuruluşları ile ilgili inceleme yapmak için dört temel faktör incelenmelidir, bunlar tabakalaşmanın boyutları olarak da adlandırılabilir: meslek, sınıf, statü ve iktidar."

Mills (1964: 127-128) de sınıfın temelinde gelir miktarı ve kaynağını görmektedir. Ona göre, bu faktörlere sahip olanlar hayat seçimlerini de benzer olarak yapacaklardır. Ona göre, günümüzde sınıf yapısını anlamamız için mülkiyetten çok meslek dikkate alınmalıdır çünkü meslek gelirin daha anlamlı bir göstergesi haline gelmiştir. Mills (1964: 129) tabakalaşma yaklaşımında şans faktörünün belirleyiciliğini şu şekilde ifade eder:

"Doğuşu takip eden ilk yıl içinde sağ kalma şansından tutunuz, güzel sanatlar görmek şansına kadar her şey: sıhhatli kalmak ve hastalanınca kısa zamanda iyileşmek şansı; suçlu

çocuklardan olmamak şansı; ve en önemlisi bir orta veya yüksek öğrenim derecesini tamamlamak şansı, bütün bunlar insanın, modern toplumun sınıf yapısı içerisindeki yerinin tayin ettiği şanslardandır".

Prestij, toplumun içindeki değerlerle oluşmaktadır ve çoğunlukla doğuma (şansa) dayanmaktadır, servet sahibi olmak bu hususta etkili olmaktadır ancak yine de bu yeterli değildir, çünkü prestij zamanla kazanılır. Servet ile ilişkisi bağlamında da, kişiye bu servet aracılığıyla prestij için gerekli olan çevrenin satın alınması şansını verir. Gelir miktarına bağlı olarak mesleklere bakıldığında da farklı meslekler için gerekli farklı eğitim seviyeleri ve tipleri söz konusu olur ve bu eğitim tipi ya da seviyesi de statü/prestij için yol göstericidir. Beyaz yakalıların durumunu açıklarken de belirleyici tek bir faktör olmadığının üzerinde durmaktadır. Beyaz yakalılar da mülk sahibi sınıftan değildir yani mülkiyet bakımından işçilerle aynı kategoride değerlendirilebilir ancak mesleki gelir bakımından ne işçilerle ne de mülk sahipleriyle aynı düzeydedir, iki sınıfın arasında bir yerde bulunur (Mills, 1964: 129-132). Kişinin toplumdaki konumunu ya da yaşam tarzını dolayısıyla prestijini etkileyen bu faktörler bireyler için değişkenlik gösterebilmektedir. Bu durum ona göre yalnızca beyaz yakalılar için geçerli değildir, işçi sınıfı da içinde mülk, gelir miktarı ya da meslekten kaynaklı farklı prestij düzeylerine sahip olabilir.

Mills (1964: 137) analizlerinde meslek, statü/prestij ve sınıfı bu şekilde açıklıyor olsa da ona göre bunlar da bireyin toplumsal konumundan kaynaklanabilecek çatışmaları ve sınıf bilincini ve bu bilinçle örgütlenmeyi/ kendisi için sınıf olmayı kesinkes açıklama gücüne sahip değildir.

Sınıf konusunda yaklaşımlarına bakıldığında Dahrendorf, toplum içerisindeki sınıf çatışmalarının varlığını kabul eder ancak, bu çatışmaların temelinde ona göre, Marksist kuramın iddia ettiği gibi üretim araçları ya da mülkiyet temelli bir durumdan ziyade güç ve otorite kaynaklarının dağılımı vardır. Bu şekilde gücü ve otoriteyi elinde bulunduranlar içerisinde dahi farklılıklar meydana gelmekte kontrol ve sahip olma arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. "Sahiplik toplumda çok sayıdaki pay sahiplerine dağılmışken, kontrol çok az sayıdaki yöneticilerin elinde yoğunlaşmıştır" (Arslan, 2004: 132). Dahrendorf'a göre Marx'ın emek-sermaye ikililiği de Weber'in sınıf-statü-parti analizi de bugünü açıklayabilecek niteliğe sahip değildir. Aksine günümüzde birbirinden farklı yeni çatışma grupları ortaya çıkmaktadır. Saygınlık grupları, profesyonel, dini, ideolojik, siyasi gruplar gibi karmaşık yapıda birçok grup söz konusudur. Tabakalaşmanın temelinde de güçten kaynaklanan ve bazı şeylerin istenir bazılarının istenmez olduğu kategoriler ortaya çıkar. Güç dolayısıyla da bu

normlar aracılığıyla başkaları üzerinde egemenlik kurabilme durumu ortaya çıkar (Erdendoğdu, 2014: 13).

İşlevselci yaklaşımın odak noktasında mesleki kategoriler yer almaktadır, çünkü mesleki kategoriler aynı zamanda gelir ve eğitim düzeyi gibi faktörlerin de açıklayıcısıdır. Aynı zamanda bunların etkisiyle bireylerin toplumsal tabakalaşma içerisindeki yerleri açısından da belirleyicidir. Bir yandan da bu mesleki kategoriler, toplumdaki işlevlerine göre yorumlanabilir hale gelmektedir (Aydın, 2014: 233). Bu meslek kategorilerinin oluşumunun temelinde de yapılan işin toplum içindeki işlevi ve bu işlevin önemi vardır. Bu önem derecesi kişinin toplumsal yaşamdaki statüsünün belirleyicisi durumundadır (Aydın, 2014: 237). İşlevselci yaklaşımlarda bazı yetenekler ve dolayısıyla bazı meslekler toplumdaki işlevleri bakımından daha ön planda görülür. Bu yetenekler ve bu yetenekler için verilecek olan ödünler sayıca az görünmektedir ve bundan dolayı bu yeteneğe sahip kişiler ya da bu formdaki meslekler toplum tarafından güç ve saygınlık bakımından daha önemli ve öncelikli olarak nitelendirilir (Erdendoğdu, 2014: 8).

Giddens (2012: 344) ise sınıfı diğer tabakalaşma yapılarından dört temel noktada ayırmaktadır; "1) Sınıf düzenleri değişkendir, 2) Sınıfsal konumun bazı yanları edinilir, 3) Sınıf ekonomik temellidir ve 4) Sınıf düzenleri büyük çaptadır ve kişisel değildirler".

Giddens (1999: 135-136) sınıf konusu ile ilgili Weber ve Marx'ın görüşleri üzerinden oldukça kapsamlı çalışmalar yapmıştır. Ona göre, "sınıf ilişkilerinin ara yapılaşması belirli bir toplumdaki sosyal hareketlilik şanslarının yayılmasıyla/ artmasıyla yönlenir". Söz konusu hareketlilik şansı ne kadar kapanıklık derecesine sahipse sınıfların oluşumu da o denli kolaylaşır ve bu hareketlilik pazar kapasitesinin biçimleriyle ilişkisine göre değişkenlik gösterir. Buna göre üç tür pazar kapasitesi vardır: "üretim araçlarında mülkiyet sahipliği; eğitimsel ve teknik vasıflara uygunluk; el-emeği kapasitesi sahipliği". Buna bağlı olarak ortaya üst, orta ve alt (işçi) sınıf çıkar.

Sanayileşme ile birlikte orta sınıfın önemine ilgi gösteren Giddens (2012: 361) yine bu dönem içerisinde alt sınıfı, toplumun büyük bir kısmından gözle görülür şekilde daha aşağı standartlarda yaşayan insanlar olarak tanımlamıştır. Alt sınıf, "marjinalleşmiş bir grup" veya nüfusun çoğunluğunun yaşam biçiminin "dışında" olarak değerlendirilir. Çalışma yaşamlarında ise işsiz ya da sürekliliği olmayan işlerde yer almaktadırlar.

Bazı sınıf yaklaşımlarına göre sınıflar ve sınıf çatışması kavramı durumu açıklamak için yeterli değildir. Özellikle günümüzde sınıflar oldukça karmaşık yapılar haline gelmiştir. Marksist kuram tarihi sınıf çatışmalarının ve mücadelenin neticesi olarak görmektedir, elbette gerçekliği yadsınamaz şekilde bazı sınıf çatışmalarının değişim yaratması söz konusu

olmuştur ancak bütün değişimler yalnızca sınıf mücadelesi ile açıklanabilir değildir. Etzioni'nin yaklaşımı incelendiğinde de bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu fikirler çerçevesinde, sınıflar bir araya gelip çıkar ortaklığı güden yapılar olmazlar, onlar adına kararları alan belirli kişiler vardır ve süreç bu kişilerin (elitlerin) isteği yönünde şekillenmektedir. Bu duruma "sınıfların eylemleri ya da sınıf çatışması yerine, elitlerin eylemleri ve elit çatışması" demek daha gerçekçi olacaktır. Söz konusu elitler elbette halkın ya da temsil ettikleri/yerlerine karar aldıkları kişilerin desteğine ihtiyaç duyacaktır (Arslan, 2004: 140-141). Ancak böyle bir yaklaşımda son noktada yine bahsedilen elit sınıfın istekleri, onların temsil ettikleri kesimi ideolojik yönlendirmeleri ile gerçekleşecektir.

Klasik kuramların ardından yapılan sınıf çalışmalarında üzerinde durulan bir diğer önemli etken de kültürdür. Kültür, bireylerin ekonomik ya da sosyal konumları ne olursa olsun bu konumlar üzerinde değişkenlik gösterebilir. Kültür konusunda yapılan çalışmalarda sınıflar üzerinde anlamların nasıl yaratıldığı, gücün bilgisinin nasıl üretildiği, değer ve inanç sistemlerinin neye bağlı olarak geliştiği incelenir (Ülkücan, 2017: 137). Modern toplumlarda bireyin toplumsal gerçekliğinin açıklanmasında üretim ilişkilerine göre din, etnik, bölgesel vs. kimlik oluşumunun daha etkili olduğu iddiası söz konusudur. "Yeni toplumsal hareketler teorisyenleri, günümüz (post)modern toplumlarında, bireylerin, üretim ilişkilerindeki konumları tarafından belirlenen nesnel sınıfsal pozisyonlarına daha az duyarlı hale geldiklerini ileri sürmektedirler" (Yılmaz, 2013: 350).

Gramsci de bu konuda önemli katkılar sağlamıştır. Ona göre kültürel alana bakmadan ekonomik alan ve iktidar ilişkileri tam olarak açıklanamaz. Ekonomik hakimiyet kültürel hakimiyeti de belirleyici güce sahiptir. Bu durumu hegemonya kavramıyla açıklar, ekonomik hakimiyeti olan iktidar sahipleri güç kullanmadan (rıza yoluyla) kendi değerlerini/sistemlerini içselleştirmeyi sağlarlar. Bu şekilde egemen olanlar egemenliklerini kalıcı hale getirerek, diğerlerinin de sisteme uyumunu sağlarlar (Ülkücan, 2017: 137).

Katznelson da sınıf kavramını kapitalist toplumlar özelinde kapsamlı bir şekilde incelemiştir ve bunun neticesinde sınıfları tanımlarken dört düzey belirleyerek bunların hepsinin bir arada değerlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. İlk düzey olarak kapitalist ekonominin işleyişine vurgu yapar, buradaki belirleyici faktör klasik kuramların da merkezine aldıkları gibi üretim ilişkileri ve bu ilişkilerdeki konumlardır. İkinci düzeyde ise Weber'in "hayat tarzı" nitelendirmesine benzer olarak yaşama ve deneyimleme üzerinden yaşam biçimini vurgular. Üçüncü düzey ilk iki düzeyde üretim ilişkileri çerçevesinin dışındaki ortak düşünceler ve kültürleri paylaşan gruplar gibi toplumsal değerler üzerinden yapılır. Dördüncü düzeyde ise, ideolojik, kültürel ya da ekonomik açıdan kolektif olan bu grupların

çıkarları yönünde harekete geçmesi (Marx'ın kendi için sınıf nitelenmesine benzer biçimde) söz konusudur (Yılmaz, 2013: 348-349).

Bourdieu'nün "Ayrım" şeklinde dilimize de çevrilen eserinde, kültürel seçimler, evrensel beğeni ya da estetik değerler içinde konumlanan yapılandırılmış yapılar çerçevesinde, bir ayırıcı pratikler bütünü meydana getirmektedir. Doğrudan eserinin başlığının da ima ettiği gibi, kültürel tercihler ve beğeniler, sınıflar ve sınıflar arasındaki fraksiyonları ayırmakta kullanılan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekliyle bir nevi 'yaşam şekli' imleci haline gelmektedir (Güven, 2016: 65). Bourdieu, günümüzde sınıfların oluşumunda yaşam tarzının, tüketim davranışlarının, hobilerin ve boş zaman aktivitelerinin belirleyiciliği üzerinde durmuştur. Bundan yola çıkarak sınıfların oluşum sürecinde dört tip sermaye belirlemiştir; ekonomik, sosyal, kültürel ve simgesel. Bu belirleyici sermayelerden yola çıkarak da toplumda üç temel sınıf oluşumu üzerinde durmaktadır: bu sermaye türlerine tamamıyla sahip olan üst sınıf ya da diğer deyişle tahakküm eden sınıf, üst sınıfın taklitçisi olan ve onların yaşam tarzına benzer şekilde yaşamaya çalışan küçük burjuvazi ve Bourdieu'nun sınıfların belirlenmesinde özellikle üzerinde durduğu sosyal ve kültürel sermaye konusunda dezavantajlı konumda olarak nitelendirilen halk sınıfı (Erdendoğdu, 2014: 14).

Sınıf tartışmaları genel olarak incelendiğinde ortaya karmaşık bir tablo çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar elbette ki buldukları dönemin toplumsal yapısı üzerinden okunmak zorundadır. Günümüz toplumu için salt bir sınıf tipolojisi bulmak mümkün değildir. Ekonomik sistemdeki büyük dönüşümler, bu dönüşümlerin toplumsal yaşamı baştan başa değiştirmiş olması ve toplumsal kültürel değerlerin de bu değişimlerden etkilenmesi neticesinde kesin bir gerçeklikten bahsetmek anlam kaybına sebep olacaktır. Burada, sözü edilen sınıf tartışmalarının yetersiz olduğu anlamına gelmemelidir ancak bu değişkenlerin hepsi belirli koşullar çerçevesinde gerçekliğini sağladıklarından tek başlarına yeterli olamayacaklarıdır. Bu nedenle yapılacak analizlerde bu yaklaşımların hepsinin göz önünde bulundurulmaları daha geniş bir perspektiften durumu anlamak adına daha gerçekçi yaklaşımlar sağlayabilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YOKSULLUK VE SOSYAL DIŞLANMA BAĞLAMINDA ENFORMEL SEKTÖR VE GERİ DÖNÜŞÜM İŞÇİLERİ

Yoksulluk, klasik anlamıyla temel fizyolojik ihtiyaçları karşılayamama ya da karşılayacak düzeyde gelire sahip olamama durumuyla açıklanmaktadır. Ancak neo-liberal anlayış çerçevesinde gerçekleştirilen yeni ekonomik anlayış yoksulluğun da anlamının değişmesine sebep olmuş, diğer bir deyişle klasik anlamdaki yoksullukla mevcut durumun açıklanamayacağı görülmüştür. Yaşanan bu değişim sürecinde sosyal dışlanma kavramı kullanılmaya başlanmış ve neo-liberal anlayış çerçevesinde yeni bir formda meydana gelen yoksulluk bu kavramla daha açıklanabilir olmuştur. Sosyal dışlanma, yoksulluğun kentle bütünleşen bir anlamını ortaya çıkarmakta ve kent mekanında ortaya çıkan değişim süreci üzerinden açıklanmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde yoksulluk, tarihsel gelişimi içerisinde sosyal dışlanma kavramıyla söz konusu ilişki üzerinden incelenecektir.

3.1. Yoksulluk

Yoksulluk yeni bir konu değildir ve konunun ortaya çıkışı ve incelenmesi 17. yüzyıla kadar götürülebilir. Ancak kitlesel yoksulluk olarak adlandırılabilen yoksulluğun yaygınlık kazanması ve devamlı hale gelmesi 18. yüzyıl itibarıyla gerçekleşmiştir (Şenses, 2002: 32). Tarihsel olarak yoksulluk tanımlanırken daha basit tanımlardan karmaşığa doğru yol almakta ve tanımları destekleyecek istatistik veriler derlenirken de söz konusu kurumların istedikleri vurgular üzerinden şekil almaktadır (Tireli, 2009: 32; Aksan, 2012: 10).

Yoksulluk tek bir boyut, belli bir toplumsal grup ya da belirli nitelikler etrafında toplanabilecek kadar basit bir olgu değildir. Yoksulluğun nedenleri, sonuçları ve biçimleri farklı sosyo-kültürel durumlara göre hem durumsal hem anlamsal bakımdan farklılık göstermektedir (Karakaş, 2010: 2). Toplumların kendine özgü yapıları, tecrübeleri ve biçimleri olmasından dolayı yoksulluğun yapısı ve düzeyi de bu durumlardan kaçınılmaz olarak etkilenecektir. Bu bağlamda kavram, dünyada farklı ölçütlerle tanımlanmakta ve yoksulluğa bakış açısı da bu doğrultuda değişkenlik göstermektedir (Özbay, 2009: 31).

Yoksulluğun tanımlanması ve ölçümü noktasında özellikle yaşanan bu dönüşüm neticesinde karşımıza birçok farklı yoksulluk kavramı çıkmaktadır. Bunlardan bazıları mutlak yoksulluk, göreceli yoksulluk, gelir yoksulluğu, insani yoksulluk, kronik yoksulluk ve şehir yoksulluğu olarak sıralanabilir (Semerci, 2013: 2). Aslında tüm bu ölçümlerin ve

tanımlamaların önemli bir konusu sayısal anlamda kimin- ne kadar yoksul olduğundan ziyade toplumsal sistemin bireylerin hepsine eşit ve adaletli bir dağılım sağlayıp sağlayamadığı ve bundan dolayı toplumda ortaya çıkabilecek sorunların ifade ettiği anlamlar ile yaşam standartlarının ulaşılabilirliği olacaktır (Özbay, 2009: 36)

Yoksulluk tanımlamasında ortaya çıkan en önemli sorun, yoksulluğun kimi kapsadığı ile ilgilidir çünkü yoksulluk kavramı, gelirin bölüşümü yönünden iktisadî, yoksul olanların farklı bir toplumsal tabakada olması bağlamında sosyolojik, yoksul olmanın birey bazında etkilerinin yok sayılamayacak derecede olmasından dolayı psikolojik, yoksulluğun insan faktörü ile açıklanabilir olması özelliği ile antropolojik ve yoksullar ile yoksul olmayanların ayrı kentsel faktörleri barındırması açısından kent bilimsel özellikler taşıması yönünden oldukça karmaşık bir konudur (Önder ve Şenses, 2006: 3).

Yoksulluk ekonomik açıdan en genel tanımıyla, gelir eksikliği/ yetersizliği durumundaki insanların yaşamsal faaliyetlerini devam ettirmek adına söz konusu olan mal ve hizmetlerden toplumun geri kalanına kıyasla daha az yararlanması ya da hiç yararlanamaması olarak tanımlanabilir (Erdem, 2003: 62). Dolayısıyla yoksulluk, insanların temel gereksinimlerini karşılayamaması durumu olarak anlaşılır. Bu doğrultuda yoksulluk tanımlamalarında genel kabul gören iki yaklaşım mevcuttur. Bunlardan ilki bireyin ya da hane halkının yaşamını sürdürecektir asgari refah düzeyini yakalayamaması olarak tanımlanan, minimum tüketim ihtiyaçlarının belirlenmesi ile ortaya çıkan mutlak yoksulluktur. Bir diğeri ise, bireylerin, toplumun ortalama refah düzeyine erişememesi olarak tanımlanan ve referans olarak toplumun genel düzeyi baz alınan görelî yoksulluktur (TÜİK, 2017). Görelî yoksullukta millî gelirin adil bir dağılımının sağlanamamasına bağlı olarak bazı kesimlere daha az pay düşmesi ve dolayısıyla bu kesimlerin temel gereksinimlerini karşılayamaması söz konusudur (Özbek, 2011: 54).

Mutlak yoksulluk yaklaşımı, bireyi sosyal bir varlık olarak değerlendirmez ve en düşük düzeyde ve kalitede besin ihtiyacını karşılayan bir canlı organizma olarak görür. Gıda dışı harcamalara neredeyse hiç yer verilmezken söz konusu birey elde ettiği geliri fiziki devamlılığını sağlamak adına harcamaktadır. Görelî yoksullukta ise bireyin sosyo-kültürel katılım düzeyi yani gıda dışı harcamaları da söz konusu olur. Dolayısıyla toplumun diğer kesiminin tüketimin yanı sıra toplumsal yaşama ne ölçüde katıldığına göre bir kıyaslama ya da ölçüm söz konusu olur ve bu sınır ortalama olarak toplumdaki ortalama gelirin %40'ının altında olması durumuyla açıklanır (Karakaş, 2010: 8; Erdem, 2003: 6).

Peter Townsend (1979) yoksulluk ile ilgili tanımlamasında aile, birey ya da grubun beslenme, toplumsal anlamda alışılmış davranışlar ya da en azından toplumsal katılımında toplumun üyesi olabilmekte gerekli kaynaklardaki yetersizlik çerçevesini çizmektedir.

Amartya Sen (1992) ise bu bağlamda yoksulluğu yapabilirlikten yoksun kalma durumu olarak ifade etmektedir. Sen'in yaklaşımına göre temel insani gereksinimlerin karşılanmasında mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi yanı sıra yeteneklerin/ yapabilirliklerin de geliştirilmesi önemli hale gelmektedir. Bu yeterliliğin sağlanması da eşit olmayan hakların düzenlenmesi yoluyla gerçekleşecektir ve yeteneklerin de yeniden dağıtılması gerektiği söz konusudur. Yoksul durumdakilere maddi yardım yapmak yeterli bir çözüm değildir, kalıcı bir çözüm için haklara, kaynaklara ve fırsatlara erişimleri üzerinde çalışılmalıdır (Sunall, 2006).

Kısacası yoksul, içinde bulunduğu toplumla bütünleşme hususunda maddi koşullar ve yapabilirlikler düzeyinde yetersiz kalan, bütünleşmeyi sağlayabilecek programlar tarafından yeterince korunamayan, dolayısıyla ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalabilecek olan kişilerin tanımlamasını yaparken; yoksulluk, bireyin hayata tutunabilmesi ve hayatını devam ettirebilmesi için gerekli maddi koşulların yanı sıra sosyal yönden de ihtiyaçlara sahip olduğu algısı ile incelenmesi gereken bir olgudur (Koca ve Erkul, 2016: 616).

Bireylerin yoksulluğunun temelinde yatan eşitsizlik olgusuna temelde iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bunlardan biri işlevselci yaklaşım iken diğeri sosyalist bakış açısıdır. İşlevselci yaklaşım, bu eşitsizlik durumunu bireyin kendisi ile açıklamaktadır. Toplumun düzenli bir devamlılığının sağlanması adına eşitsizlik bir şart olarak görülür ve bu süreç bir uyum içerisindedir. Eşitsizliğin bireysel kaynakları olarak da beceri, yetenek ya da istek yönünden eksiklik olarak görülürken yardıma bağımlılık ve çalışmama isteği davranışı ile yoksulluk tanımlanmaktadır. Çalıştığı halde yoksul olanlar ise herkesin yapabileceği, niteliksiz işleri yaptıkları için bu durumdadırlar. Diğer yandan sosyalist bakış açısı sorunun temelinde toplumu ve sistemi görmektedir. Sistem adil kurulmamıştır ve yine adaletsiz bir toplumsal düzen söz konusudur. Dolayısıyla eşitsizlik toplumsal yapı kaynaklıdır ve ortadan kaldırılması gerekmektedir (Erdem, 2003: 63-64). Marksist/ Sosyalist kuramda yoksullar diğer yaklaşımların aksine "sınıfın bir parçası" olarak ele alınır ve yoksulluğun- eşitsizliğin ortaya çıkışı sınıflar arası eşitsizliğin sonucu olarak değerlendirilir (Erdoğan ve Kutlu, 2014: 66).

Yoksulluk tarihsel bir olgu olmakla birlikte farklı toplumlarda, farklı zamanlarda, farklı şekillerde görülmüş ve dolayısıyla üzerinde uzlaşma sağlanan bir kavram olmamıştır. Ancak günümüzde söz konusu olan yoksulluk sorunu ile geçmişteki yoksulluk arasında daha

gözle görülür bir fark söz konusudur. Yoksulluk, artık bir durum olmaktan çıkarak bir sorun haline almıştır ve modern dönemde kitlesel bir problem haline gelmiştir. Eski yoksulluk olarak nitelendirilebilecek durumda, yaşamın sürdürülmesi daha olağanken yeni yoksulluk biçiminde sefalet, yaşamı sürdürememe ve açlık gibi durumlar daha derin ve karmaşık şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra eski yoksullukta bariz bir sorun olmayıp yeni yoksulluk döneminde büyük bir sorun teşkil eden diğer durumlar ise temelini toplumsal sorunlardan alan marjinalleşme, sınıf-altı duruma düşme ve sosyal dışlanma durumlarıdır. Sanayi toplumunun da bu doğrultuda yaşadığı değişimler birbirinden farklı yeni grupları ortaya çıkarmıştır. Bulunduğu toplumun gerisinde olan, toplumsal etkinliklerde yer alamayan diğer bir deyişle bütünleşme konusunda sorun yaşayan kesimlerin içerisinde olduğu sosyal dışlanma olgusu söz konusu olmaktadır (Açıkgöz ve Yusufoglu: 2012: 81-100).

Yoksulluk, insanların toplum içinde ekonomik ve sosyal fırsatlardan hiç ya da yeterince faydalanamama durumu ile açıklanır ve bu sorunun temelinde de kapitalist sistemin mevcudiyetinin neticesinde ortaya çıkan eşitsiz dağıtım süreçleri yer almaktadır. Özellikle 1980 sonrası sistemin temel mantığı değişmemekle beraber daha sınırsız ve daha küresel bir forma bürünmüştür (Tartanoğlu, 2011: 8). Yeni ekonomik düzen beraberinde getirdiği dönüşümlerle birlikte yeni bir sosyal krizin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte işsizlik, eşitsizlik, yoksulluk ve dışlanma gibi olgular daha fazla tartışılır olmuştur (Sapançalı, 2001:116). Böylece 90'lı yıllar yaşanan krizin ve ortaya çıkardığı olumsuz sonuçların da etkisiyle yoksulluk sorununa ilgiyi arttırmıştır. Burada ekonomik krizlerin etkisinin yanı sıra krizlerin yoksulluğu daha da derinleştirmesi ve büyütmesi ile ayrıca kitle iletişim araçlarının ilerlemesi ve bununla beraber yoksulluğun artık daha fazla göz önünde olması etkili olmuştur (Gündoğan, 2008: 52). Yaşanan dönüşümler sonucunda ortaya çıkan ekonomik krizler gelir dağılımı adaletsizliğini arttırmakta, emeğin değeri ve işçi ücretlerinin, ayrıca sosyal yardımların azalmasına sebep olmakta, işsizliğin ve yanı sıra çalışan yoksulluğunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Ayrıca bu gelişmelere paralel olarak tarım sektöründe yaşanan gerilemeler de kırsal mekanda itici bir güç haline gelerek kente rağbeti ve dolayısıyla kentsel mekanda ortaya çıkacak yoksulluğu da arttırmaktadır (Şentürk, 2009: 210; Bilge ve Coşkun, 2009: 145).

Yaşanan bu küresel dönüşüm en başta teknolojik gelişmelerle emek gücüne duyulan ihtiyacı azaltmıştır, dolayısıyla emek gücüne yapılan ekonomik ve sosyal yatırım azalmış, tüketim kültürünün yaygınlaşması ile yaşam şartları daha da zorlaşmıştır. Toplum içerisindeki katmanlar arasındaki dengesizlik daha da artmıştır. İşsizlik, güvencesizlik, sağlık ve barınma gibi sorunların daha da kötüleşmesi ve çözüm mekanizmalarına erişimin zorlaşması özellikle

kentsel mekanda yaşam standartlarını zor sağlayan alt statülü kesimin büyümesini, izole olmasını ve içinde bulunulan dezavantajların derinleşmesini beraberinde getirmiştir (Özbay, 2009: 3; Özkan ve Sidal, 2011:40). Aynı zamanda düşük ücretler ve işsizlik nüfustaki marjinal kesimin artışına sebep olarak bu durumları daha da keskinleştirmekte ve yoksulluğun yeni ve daha keskin bir formu ortaya çıkmaktadır (Çabuk, 2017: 41-42).

Yoksulluk klasik anlamıyla insanın yaşamını asgari düzeyde sürdürmesi ile tanımlanırken yaşanan gelişmeler neticesinde aşırı tüketimin bir yaşam tarzı haline gelmesi bu değişimde oldukça önemli bir etkidir. Artık tüketmek fiziksel devamlılığı sağlamak amacından çıkarak bir yaşam tarzı ve toplumsal kabul aracı olarak görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla yeterince/ beklenence tüketememek anormal bir yaşayış tarzını simgeler olmuştur. Bu sebeple artık yoksul bir insan fiziksel varlığını sürdürmek için dahi yeterince gelirinin olmamasının ezikliğini yaşarken bir yandan da tüketememe neticesinde ortaya çıkan normal olmayan yaşam tarzı sebebiyle dışlanmayla karşı karşıya kalmaktadır (Erdem, 2003: 1). Özellikle son zamanlarda yoksulluk tanımlanırken kaynak erişimi, gelir/ tüketim dengesi gibi ekonomik göstergeler yetersiz kalmaktadır. Yoksulluğun önemli göstergeleri olan gelir/ tüketim dengesi aracılığıyla asgari bir yaşam düzeyine sahip olmanın yanı sıra toplumsal değişkenler, izzet, onur, saygı ve statü gibi ölçütlerin de bu belirleme sürecine dahil olmasının gerekliliği söz konusu olmuştur (Bölükbaşı, 2008: 26).

Dolayısıyla yoksulluk tarihsel olarak neredeyse her zaman var olan bir olgu iken artık hep var olmakla birlikte, hep var olduğu gibi olmayan bir olguya dönüşmüştür. Bu sebeptendir ki yeni kavramsallaştırmalar ve yeni boyutlarla açıklanma çabası içindedir. Yeni kavramların da özellikle odaklanılan noktası dışlanma ve damgalanma bileşenleridir. Toplumdan dışlanma ve değer yitimi duygusu yoksul insanlar açısından bir var oluş bileşeni olarak söz konusu olduğunda buradaki sorun artık salt ekonomik olmaktan çıkarak insani bir sorun halini almaktadır (Bora, 2005).

Yoksulluktan tamamen bağımsız olarak incelenemeyecek olan sosyal dışlanma olgusu da köklerini yoksulluktan ve dolayısıyla kapitalist eşitsizlik süreçleri gibi kaynaklardan aldığı için sınıfsal ve maddi boyutlardan ayrı ele alınamayacaktır (Tartanoğlu, 2011: 8). Literatürde de 80'li yıllarda yoksulluk kavramından dışlanma kavramına doğru bir geçiş gerçekleşmiştir. Bu yeni kavram ile yoksullukla ilgili problemlerin yalnızca ekonomik bir eksiklikten ya da maddi zenginliğin yokluğundan kaynaklanmadığı kanısına varılmıştır. Bu değişken yok sayılmamakla beraber toplumsal yaşam düzeni ve toplumsal yaşama katılımında oluşabilecek sorunlar, enformelleşmenin yayılması, insan haklarının gün geçtikçe daha da muğlaklaşması,

sosyo-kültürel bağlarda yaşanan kopuşlar gibi değişkenlerin de bir o kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır (Bhalla ve Lapeyre, 2004: 96-97).

Temel ihtiyaçlar yaklaşımına paralel olarak mutlak yoksulluk sınırları üzerinden özellikle gelişmekte olan ülkelerde yapılan değerlendirmelerde odak nokta birey ya da hanenin gelir düzeyi üzerinedir. Bu yaklaşım, toplum üzerinden değerlendirme yapan ve bireyi toplumsal bütün olarak düşünen Fransız sosyal dışlanma yaklaşımından oldukça farklıdır. Temel ihtiyaçlar yaklaşımında odak noktası analiz etmedir, erişim ve dolayısıyla dışlanma süreçleri ele alınmaz. Bu yoksulluk analizinde yoksullar rakamsal olarak analiz edilirken diğer yandan da eğitim, cinsiyet ve konum gibi yoksullukla ilgili veriler analiz edilir (De Haan, 2000: 30).

De Haan'a (1999: 4) göre, Rousseau'dan kaynağını alan dayanışmacı Fransız geleneği dahilinde dışlanma, bireyin bulunduğu toplumla arasında kültürel bağının kopması olarak tanımlanmaktadır ve fakir, işsiz ve etnik azınlıklar bu kategoride yer alır, dolayısıyla yoksulluk ve sosyal dışlanma birbirlerine bağlı olgular olarak açıklanmaktadır. Anglo-Sakson geleneğinde ise sosyal dışlanma oldukça farklı bir anlama gelecek şekilde yorumlanmaktadır. Yoksulluk, sosyal dışlanmanın bir unsuru olarak değerlendirilmez, sosyal dışlanmadan ayrı bir yerde incelenmektedir. Sosyal dışlanma hakların gücünü kaybetmesi ve bozulan başarısız piyasa yapısı ile açıklanmaktadır. Bu yaklaşımda dışlanma, bireylerin toplumsal etkileşime tam katılım durumunu reddeden toplumsal grupların sınırlarını yansıtır ve ayrımcılığı ifade etmektedir.

İlk olarak 1970'lerde Fransa'da kullanılan sosyal dışlanma kavramı 1990'lı yıllarda Avrupa ülkelerinde yayılarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Dışlanma sorununun ortaya çıkması ve yoksullukla beraber işlenen ve yeri gelince yoksulluğun yerine geçen bir hale gelmesi dönemin değişen ekonomik ve sosyal yapısıyla beraber değerlendirildiğinde anlamlı hale gelmektedir. 1980'ler itibarıyla söz konusu olan neo-liberal politikalar hızla uygulama alanı bulmuş, liberalizm ideolojisi hızla yaygınlaşmış ve devletin yeri ve rolü anlamında önemli bir küçülme söz konusu olmuştur. Neo-liberal uygulamalarla beraber ekonomik krizin ve sorunların ortadan kalkacağı, refahın tüm topluma ve yukarıdan aşağı yayılacağı beklentisi doğmuştur. Ancak bu yeni düzen ve yapılanma büyük çelişkileri içinde barındırmaktadır. Ekonomik ve sosyal olan arasında büyük bir eşitsizlik söz konusu olmuş, sosyal olan piyasa içerisinde ekonomik olandan çok daha geride kalmıştır. Öncelikle sosyal devlet anlayışının ortadan kalkmasıyla bu durum tüm sürece yansımıştır. Dolayısıyla sosyal adalet, sosyal eşitlik ve toplumsal dayanışma da aynı gerilemeyi yaşamıştır (Yıldırım, 2014: 92; Sapançalı, 2001: 117-124; Tartanoğlu, 2010: 6; Kaya, 2009: 14). Bu gelişmeler ışığında incelendiğinde

bu dönemde ekonomik kaybın yanı sıra sosyal olanın kaybı da büyük bir sorun olarak toplumun içerisine işlemektedir. Sosyal değerler, normlar, bir topluma ait olarak toplumca yaşamanın gerekliliği, topluma ve sorunların çözümlerine karşı geliştirilecek çözüm mekanizmalarına güven duygusu gittikçe kaybolmuş ve bu durum yoksulluğun boyutlarını farklı yönler doğru genişletmiştir (Altay, 2007: 350).

Yaşanan gelişmeler neticesinde yoğun göç sonucu kentleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte hem dünya genelinde hem de Türkiye özelinde kent yoksulluğu ve yoksulluk kültürü, işsizliğin artışı, kayıt dışı sektörün büyümesi, toplumsal bozulmalar ve şiddetin artış göstermesi, kentte yaşanan toplumsal uyum sorunları, kutuplaşma ve sosyal dışlanma gibi sorunlar birbirlerine benzer şekilde ortaya çıkmış ve artış göstermiştir (Açıkgöz ve Yusufoglu, 2012: 95-96). Küresel dönüşüm neticesinde kentsel mekanda yaşanan yoksulluk ve toplumsal etkilerinin şiddetlenmesiyle aşağıdan kaynaklanan toplumsal kutuplaşma süreci de hareketlilik kazanmaktadır. Bunlarla beraber etiketleme, mahrum edilme, marjinalleşme ve en önemlisi de dışlanma gibi sonuçlar kaçınılmaz hale gelecektir (Aytaç, 2016: 136-137). Kentsel mekan üzerinde incelendiğinde de yoksulluk kente özgü bir kavram olmayıp köklerini kırsal mekandan alıyorken sosyal dışlanma kentsel mekanda yoğunluk kazanmaktadır ve kentsel yoksulluk kavramında da sıkça yer alır (Şentürk, 2015: 172).

Kentsel mekanda küresel eşitsizliklere paralel olarak mekansal ayrışma süreçleri söz konusu olmaktadır. Gerçekleşen bu parçalanma, zaman geçtikçe birbirlerine entegre olmak yerine daha keskin ve zıt bir biçimde ortadan ayrılmaktadır. Bir yanda varlıklı, uç noktalarda yerleşim yerleri ve yaşam alanları; diğer tarafta ise yoksulluk ve sefaletin yoğunlaştığı mahalleler görünür olmuştur. Bu parçalanma, yoksulların kentle bütünleşmesi konusunda gittikçe sorunları derinleştirmekte yoksullar kentin olanaklarından yararlanamama konusunda daha da dezavantajlı hale gelmektedir. Bu mekanlarda yaşayan yoksullar kendi mekansal ve dolayısıyla toplumsal sınırlarını çizmekte ve yoksulların bu sınırlar içerisinde kendi kültürel değerlerini oluşturmaktadır. Bu durum neticesinde sefalet durumunun derinleşmesi, yoksulluğun yeniden üretilmesi ve toplumun genelinden dışlanma kaçınılmaz bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. (Aytaç, 2016: 144). Yoksulluk riskiyle karşılaşan kesimler bunun etkisiyle sağlık, eğitim, kültürel imkanlar, üretim etkinlikleri ve karar alma süreçlerinden de yoksun hale gelerek sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadırlar. Özellikle güvencesiz işlerde çalışanlar, eğitim düzeyi düşük olanlar ve sosyal politika alanının dezavantajlı grupları bu kesişim noktasında daha fazla yer almaktadırlar (Karataşoğlu ve İslamoğlu, 2016: 18).

Sosyal dışlanma ve yoksulluk kavramları arasındaki mevcut ilişkiye dair iddialar da karmaşık ve tartışmaya açıktır. Sosyal dışlanma kimilerince yoksulluğun yeni bir adlandırması ve günümüze uygun popüler bir söylem iken diğer yandan toplumsal katılım problemleri, kutuplaşma ve eşitsizliği de içerdiğinden yoksulluktan daha geniş bir anlamı içinde barındırmaktadır. Ancak söz konusu yeni nitelikler ve bu ayrım klasik yoksulluk ile yapılan bir karşılaştırma neticesinde geçerli olmaktadır (Şahin, 2009: 88).

Sosyal dışlanmanın yoksulluk olgusundan farklı olduğu iddiasında olanlar, sosyal dışlanmanın unsurları olarak da nitelendirilen iki önemli noktada yaşanan farklılık üzerine odaklanmaktadır. Bunlardan ilki yoksulluğun tek boyutu barındıran bir kavram olmasının yanı sıra sosyal dışlanmanın yoksun olmanın pek çok boyutunu kapsamıyla çok boyutlu olduğudur. Diğer odaklanan farklılık ise yoksulluğun statik, sosyal dışlanmanın ise dinamik bir kavram olmasıdır. Bu açıdan sosyal dışlanmaya getirilen önemli yaklaşımlardan biri Amartya Sen'in yeterlilikler kavramı olmaktadır. Sen bu kavramsallaştırmasında, yoksul bir insanın neye, ne düzeyde sahip olmasından ziyade sahip olduklarıyla yapabileceklerinin potansiyeline önem vermektedir. Çünkü yeterlilikler bir topluma ait olmak ve o toplumun bir ferdi olabilmek için mutlak gereksinimleri nitelemektedir. Yani belli mallara sahip olma üzerinden tanımlanan yoksulluğu, mallar üzerindeki hakimiyet ve yönlendirme olarak sosyal dışlanmaya doğru kaydırmıştır (Tireli, 2009: 43-44).

Böhnke (2001: 11) yoksulluk ve sosyal dışlanma arasındaki geçişi 5 temel nokta üzerinden değerlendirmektedir:

Tablo 3.1. Yoksulluk-Sosyal Dışlanma Karşılaştırması

	Yoksulluk	Sosyal Dışlanma
Temel Varsayım	Eşitsizliğin bir biçimi olarak düşük gelir	Toplumsal katılım şansında düşüklük ve bunun toplumsal istikrar için oluşturacağı tehdit
Referans Noktası	Eşitlik / eşitsizlik Kaynakların dağıtımı Minimum gelir	Toplumun bir parçası olmak ya da olmamak Sosyal katılım / entegrasyon Sosyal haklar
Nitelikler	Tek boyutlu Durum Yapısal faktörlerle ilgili	Çok boyutlu Birikimsel karakterli Yapısal faktörler ve bireysel algı ile ilgili
Sosyal Eşitsizlik Boyutu	Dikey Bölüşümle ilgili	Kutuplaşmış (iç/dış) Dağıtım ve katılımı ile ilgili
Göstergeler	Gelir	Çeşitli ekonomik, sosyal, politik ve kültürel boyutlarla ilgili

Kaynak: Böhnke, 2001: 11

Room (1999: 167-171) da sosyal dışlanma kavramı ile birlikte değişen ve ön plana çıkan 5 nokta üzerinden açıklama getirmiştir; bunlardan ilki sosyal dışlanmayla beraber finansal boyutun tek başına açıklayıcı olmaktan çıkması ve çok boyutlu dezavantajlara geçiş, ikincisi statik bir süreçten dinamik bir sürece ve analize geçiş, üçüncüsü bireylerin ya da hanelerin kaynaklarının incelenmesinden daha geniş bir bakış açısıyla buldukları yerlerdeki kaynakların incelenmesine geçiş, dördüncüsü yalnızca bölüşüm yerine dezavantajların ve katmanlaşmaların ilişkileri ve bunların boyutları üzerinden bir inceleme ve son olarak da sürekli mevcut bir eşitsizlik durumu yerine daha yoğun ve yıkıcı bir çöküş üzerinden değerlendirme yapılmasıdır. Bu değişkenlerle birlikte öncelikle yeterlilikler konusu dikkat çekmektedir, bunun aracılığıyla yoksulluk olgusu gelir ve tüketim sınırlamasından çıkmış ve daha farklı boyutlar üzerine de odaklanılmıştır. Bunun yanı sıra dezavantajlı durumlar yalnızca sayısal bir analizden çıkmıştır. Bu yaklaşımla dezavantaj sebepleri ve sonuçları çemberi içerisinde inceleme alanı bulmakta, gerçekleşen süreç tüm değişkenleriyle birlikte incelenerek çözüm aşaması için de daha fazla yol sunmaktadır. Dolayısıyla bireyler buldukları anda bir yoksulluk fotoğraflaması yerine hayatlarının herhangi bir döneminde ortaya çıkabilecek olan tüm sorunlarla beraber değerlendirilmekte ve incelenmektedir. Yoksulluğun kaynakları söz konusu olduğunda yaşanan mekanın ve bu mekandaki imkanlarla beraber mekandaki imkanlara erişim düzeyi de oldukça önemlidir çünkü yoksulluk yalnızca bireysel değişkenlerle açıklanamamaktadır. Bulunulan fiziksel çevrenin olanakları da bu süreçte oldukça etkili olmaktadır. Ayrıca yoksulluk olgusunda birey ve haneden ziyade bölüşümdeki eşitsizlik ya da yetersizlik herkese aynı şekilde gerçekleşiyormuşçasına bir incelemeye sebep olmaktadır. Sosyal dışlanmada ise sosyal bütünleşme, sosyal katılım ve toplumsal güç bu süreçte inceleme alanı bulmaktadır. Bununla birlikte toplumsal güç ilişkileri ve bu konudaki değişkenler ve ortaya çıkabilecek marjinalleşme süreçleri bir arada ele alınmaktadır. Elbette bu yolla yapılan bir incelemede de yine kaynak yetersizliği ve bölüşüm sorunları merkeze alınarak incelenmektedir. Sosyal dışlanma kavramında toplumdan bir kopuş ve bu kopuşun sürekliliği söz konusu olmaktadır. Gelir eksikliği topluma katılma ve toplumla bütünleşme esnasında oldukça etkilidir ancak tek başına tamamıyla açıklayıcı bir öge değildir, çünkü toplumda yoksullukla beraber birçok durumda değer yargıları etkili olmakta ve bu ayırım sadece gelir dağılımı ile yapılmamaktadır.

Şahin'e (2009: 85) göre, sosyal dışlanma ve yoksulluk ilişkisinde sosyal dışlanmanın yoksulluğu da içine alan daha kapsayıcı bir kavram olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, dışlanmış kişilerin her durumda yoksul olmamalarıdır. Yoksul olmayan bir kişi de farklı sebeplerden dolayı toplumun dışına itilmiş olabilir. Sosyal dışlanma kavramının en önemli

yönünün birkaç toplumsal problemin aynı anda söz konusu olmasından dolayı bu sorunlardan biri yoksulluk olabilir de olmayabilir de. Dolayısıyla yoksulluk ve dışlanma ilişkisinde yoksulluğun olduğu yerde muhakkak ki dışlanma olacak demek değildir, ya da dışlanmanın olduğu yerde yoksulluk da olacak değildir ancak toplumların çoğunda yoksulluk ve sosyal dışlanma birbirine paralel bir çizgide ilerlemektedir (Adaman ve Keyder, 2006: 8).

Bu konuda sosyal dışlanma etki alanı yaklaşımı da oldukça açıklayıcı olmaktadır. Koçancı'ya (2014: 86-87) göre sosyal dışlanma etki alanı yaklaşımında, yoksulluk ve sosyal dışlanma ilişkisi içinde, sosyal dışlanmanın gelirin yanı sıra toplumsal statüyü de içermesi üzerinde durulmakta ve sosyal dışlanma yalnızca gelir yoksunluğu ile açıklanamamaktadır. Etki alanı öncelikle sınıf altı ile işgücü piyasalarına katılım sağlayamayan ya da kısmi katılım sağlayan ve toplumda sosyo- ekonomik açıdan risk arz eden kişileri içermektedir. Alt sınıf ise işgücü piyasasına katılım sağlandığı halde gelir yetersizliği içinde olma ve statü bakımından toplumsal saygınlığı olmayan kişileri kapsamaktadır. Sosyal dışlanma etki alanı toplumsal tabakalaşma hiyerarşisinde yukarıya çıkıldıkça etkisini azaltmakla birlikte orta sınıfın küçük bir alanına kadar da etkisini göstermektedir. Alt sınıf ve sınıf altı tabakalarının da tamamını içine almaması, gelir yetersizliği yaşansa da her zaman dışlanma yaşanmadığını ve toplumsal katılımın sağlanabileceğini gösterirken, diğer yandan da gelir yetersizliği yaşamasa da sosyo-kültürel katılımı yeterince gerçekleştirilmeyen orta sınıfın bir kısmının da sosyal dışlanma yaşayabileceğini göstermektedir.

3.2. Sosyal Dışlanma

Küreselleşme ile üretimin ve üretkenliğin sınırları ortadan kalmış ve işçi üretkenliği de en önemli boyutunu oluşturmuştur. Yaşanan gelişmelerle beraber büyük bir niteliksiz ve yarı nitelikli işçi boyutu ortaya çıkmıştır. Küreselleşme olarak adlandırılan değişim sürecinde üretim, rekabet ve yeniden üretim süreçlerinde de oldukça önemli bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Üretim ve emek süreçleri daha esnek, enformel, görünmez ve değersiz hale gelmiştir. Bu durum, sermaye kesimlerince benimsenen üretim süreçleri neticesinde iyice artmıştır. Sanayileşme dönemi birçok ülkede tarımdan sanayiye belirgin bir geçiş şeklinde gerçekleşmişken Türkiye'de sanayileşmeden ziyade hizmet sektörü ön plana çıkmış ve piyasanın emek yoğun niteliği daha da artmıştır. Bu küresel ve dolayısıyla ekonomik ve toplumsal süreçlerin neticesinde özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan/ geç kapitalistleşen ülkelerde göç ile beraber kentleşme süreçlerinde çok biçimli (polymorphic) enformelleşme kaçınılmaz hale gelmiştir (Tezcek ve Polat, 2016: 51; Özatalay, 2016: 149; Durmaz, 2017: 265).

Küresel eklemlenme sürecinde tarım sektörü ve tarımsal işgücünün de oldukça büyük bir etkisi vardır. Tarım sektöründe neredeyse tüm üretim süreci enformel ekonomi üzerine kuruludur; işgücü fazla, verimlilik düşük ve yoksulluk fazladır. Yapısal uyum politikaları nedeniyle tarımsal destek çekilmiş ve tarımsal sektörde istihdam olanağı bulan ve geçimini sağlayan büyük kitleler emeklerini sunmak adına kendilerine sunulan kentsel alanlara yönelmektedir. Bu eğilimle birlikte kent üzerinde enformel istihdam sürekli ve daha şiddetli hale gelmektedir (Erdut, 2007: 77). Üretim sürecinin en büyük çelişkisi de bu noktada söz konusu olmaktadır. Tarımsal desteğin çekilmesiyle tarım sektörü ile geçimini sağlayan büyük halk kitleleri geçimini sağlayamayacak duruma getirilmiştir ve sanayileşme kapsamında kentsel alana ve istihdama teşvik edilmişlerdir. Ancak sanayi bu istihdamı sağlayacak boyutta değildir, kentleşme sanayileşmenin de önüne geçerek enformel yollarla geçim sağlama stratejilerini ön plana çıkarmıştır. Tarımın ihraç ettiği nüfus fazlasını içerebilecek kapasite sanayi ile söz konusu olamamaktadır, dolayısıyla ekonomi bu geri kalan nüfus için yaşam desteği sağlayacak verimsiz ve marjinal faaliyetleri enformel sektör aracılığıyla sunabilecektir (Güloğlu vd., 2003: 78).

Carr ve Chen (2002) enformel sektörün gelişimini üç başlıkta ele almışlardır. Bu nedenlerden ilki ekonomik büyüme ile olan ilişkidir. Ekonomik büyümenin belirli bir sınırın altında kalmasıyla formel sektörün istihdam alanı daralmakta ve ekonomik büyümenin artması için zoraki olarak enformel sektöre kayma gerçekleşerek istihdamsız büyüme gerçekleşmektedir. İkinci sebep ise ekonomik yeniden yapılanma süreci ve yaşanan ekonomik krizlerdir. Özelleştirme, liberalleşme ve kamunun müdahalesinin azalması politikaları enformel sektörün genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Üçüncü neden ise küreselleşme sürecinin bir getirisi olarak enformel sektörün ele alınmasıdır. Sermayenin dolaşım hızı ve ekonomik sınırların kalkması ucuz ve maliyeti düşük işgücünü teşvik etmekte ve üretim süreçlerinde özellikle başka ülkelerdeki daha ucuz işgücü tercih edilmektedir.

1950-60'lı yıllarda özellikle iç göçle büyüyen enformel sektör 1980'lerde oldukça büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte yeniden yapılanma süreci oldukça etkili olmuştur; sosyal refah devleti uygulamaları ve emeği koruyan düzenlemeleri bu süreçte değiştirilmesi gereken üretim maliyeti olarak görülmüş ve istihdam güvencesi, sosyal güvenlik ve örgütlenme alanlarında köklü değişiklikler yapılmış (İpek, 2014: 167) ve uluslararası rekabete ayak uydurmak için emek yoğun sanayiler maliyetlerini işgücü üzerinden azaltmayı hedeflenmiştir. Hem maliyetin işgücü üzerinden azalması hem de sanayi yoğun alanlarda ihracata dayalı üretimin yoğun biçimde sürdürülmesi ile büyüme sağlanmıştır (Toksöz ve Özşuca, 2000).

Yakın zamana kadar gelir ve servet üzerinden tanımlanan sosyal adalet unsuru da önemli bir toplumsal boyutu olan sosyal dışlanma kavramı konusunda oldukça önemlidir. Dolayısıyla soruna yaklaşım, sosyal politikalar ve mücadele etme yolları da gelir ve servet üzerinden yapılan değişiklikler üzerinden şekillenmiştir. Dolayısıyla bu dönemlerde sosyal devlet anlayışı hakim ideoloji haline gelmiştir. Sorun da çözüm de gelir ve temel tüketim ihtiyaçları üzerinden belirlenmiştir. Ancak 1970'ler klasik kapitalist anlayışın biçim değiştirmesi ve Fordist üretim ve tüketim yolunun terk edilmesi ile şekil almıştır. Dolayısıyla sosyal adalet anlayışı birey ya da hane düzeyinde gelir oranıyla açıklanabilecek bir durumdan çıkarılmıştır. Parasal boyutun yanı sıra eğitim, sağlık gibi nitel boyutlar eklenmiştir. Bu süreç yalnızca ekonomik ve toplumsal bir boyutta etkili olmamış, bunun yanı sıra, sosyo-kültürel boyutla beraber kentsel mekan üzerindeki değişimler ve sorunlar da söz konusu olmuştur. Sosyal adalet tartışmalarında da kentlerde ve toplumsal yapıda ortaya çıkan sorunlar ve enformel olanın hem piyasada hem toplumda büyük bir yer kaplaması söz konusu olmuştur (Adaman ve Keyder, 2006: 4-5).

1970'ler itibariyle yaşanan ekonomik krizler çok sayıda işçiyi de mevcut işlerinden etmiş ve işçiler sefaletten kurtulmak ve geçinebilmek adına çok daha kötü koşullarda çalışmayı kabul edecek hale getirmiştir. Yoksulluk ve enformelleşme birbirini besleyen süreçler olmuştur. Yoksulluk bu kesimleri enformel sektörde çalışmaya zorlayarak daha da yoksullaşmalarının önünü açmıştır. Enformel sektörde statü bakımından yoksulluk ilişkisi ele alındığında da kendi hesabına çalışandan ücretli çalışana doğru gelirden azalma söz konusu olmaktadır (Ergun, 2005: 66-67). Yoksulluk ve enformel sektör birey ve grupları toplumsal alandan uzaklaştırarak daha keskin çatışma gruplarını bir araya getirmiştir (Özkul ve Kanyılmaz, 2012: 45).

Neo-liberal politikalar kapsamında sosyal uyum, sosyal sermaye üzerinden şekillenen insan ilişkileri konusunda önemli bir araç haline gelmiştir. Sosyal olan da artık piyasanın bir parçası haline gelmekte diğer yandan da piyasa yalnızca ekonomik bir olgu olmaktan çıkmaktadır. Dolayısıyla artık toplumsal alan ve ekonomik piyasa birbiriyle iç içe geçmiştir. Sosyal uyum politikaları ile temel amaç olarak sistemin toplumsal yaşamı da içermesi ve kendi amaçları yönünde şekillendirmesi görülebilir (Ongan, 2013: 212-222). Merkezi devlet, yerel yönetimler ve sermayedar gruplar çemberinde oluşturulan kent politikaları, seçkin bir nitelikte ilerleyerek bu sınıfsal ilişkilerin daha da keskinleşmesine sebep olmaktadır. Bu politikalar yalnızca kent ekonomisi ile sınırlı kalmayarak mekansal ve kültürel imajı da bu çerçevede dönüştürmektedir. Kentlerin ekonomik ve kültürel değişimlere kendilerini oldukça güçlü bir şekilde eklemeye çabaları ve bu çabaların gerçekleşmesi için yapılan kentsel

müdahaleler, kent üzerindeki politikalar dışındaki neo-liberal anlayışla birleştğinde toplumsal eşitsizlik, kutuplaşmalar ve çatışmaların yoğunlaşması kaçınılmaz olmaktadır (Geniş, 2007: 73).

Özellikle 1980'li yıllarda sanayileşme ve dolayısıyla kırdan kente doğru yaşanan yoğun göçlerde ve kent yoksullarının ortaya çıkmasında liberal ekonomik politikalar çerçevesinde kamu ve özel kesimin yeterli istihdamı sağlamaması, maliyetleri düşürmek adına ücretlerden, sosyal destek harcamalarından ve işçi sağlığı için harcanan masraflardan yapılan kısıtlamalar oldukça etkili olmuştur. Çalışma koşullarının kontrolsüzlüğü, ücretlerin ve istihdamın düzensizleşmesi, işçilerin örgütlenme ve mücadele ağlarının bu şekilde eritilmesi de kent yoksulluğunun derinleşmesinde oldukça etkili olmuştur (Açıkalın, 2007: 48; Ergun, 2005: 77; Aras, 2009: 78). Dolayısıyla bu dönemde enformel sektör kent mekanı içinde ortaya çıkan kır piyasası niteliğinde gerçekleşmiştir.

Tüm bu değişimler üretim şekliyle birlikte işgücü sürecini de oldukça etkilemiştir. İşgücü piyasaları parçalanmış, esneklik ve söz konusu bölünmeyle dışlanma sorunu farklı bir bağlamda yeniden ve daha ağır biçimde kendini göstermiştir (Bölükbaşı, 2008: 38; Şahin, 2009: 62). Yoğun işsizlikle birlikte sürekli büyüyen enformel sektör içerisinde kendi hesabına çalışanlarla birlikte ücretli çalışanları da barındırmaktadır. Enformel sektör kayıt dışı, güvencesiz ve geçici işler üzerinden şekillenmektedir. Enformel sektör dışlanmanın ekonomik, kurumsal ve toplumsal boyutlarının hepsini zincirleme bir şekilde içinde barındırmaktadır (Lordoğlu vd., 2004).

Küreselleşmenin değişen formu sonucunda ortaya çıkan ekonomik değişimler ve buna bağlı olarak kültürel ve toplumsal zeminde ortaya çıkan eşitsizlikler, toplumsal bütünlüğün ve barışın zedelenmesi sosyal dışlanma sorununu belirginleştirmiş ve yaşanan yüzyıl "dışlanma çağı" olarak nitelendirilmiştir (Küçükşen, 2017: 2400). Sosyal dışlanma 1980'ler sonrası söz konusu gelişmelerle işçi sınıfını parçalayan ve bölen bir kavram olarak da ele alınabilir. Bu kavramda yapılan analizler ile bulunulan sınıf veya toplumdan kopma ve dolayısıyla bir parçalanma durumu anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu kavram içinde bulunulan dayanışma grubundan kopuşu, daha derin bir çaresizliği, izole olmayı ve bölünmeyi söz konusu hale getirmektedir (Özdemir, 2007: 102).

Sosyal dışlanmanın mutlak yoksulluk ile nitelenen gelir ve tüketim sorunuyla sınırlı olmaması oldukça önemli bir ayrım noktasıdır. Yaşamı düzenleyecek ya da iyileştirecek fırsatlar da bu kişiler için yoktur ya da oldukça yetersiz düzeydedir (Sapançalı, 2005: 57). Bu şekilde ele alındığında bu kavramsal geçiş üzerinden kavramın değişimiyle birlikte nedenlerin, süreçlerin ve dolayısıyla sonuçların değiştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Toplumda, toplumsal algıda, kültürde ve ekonomik-sosyal yapıda yaşanan tüm değişimler birbirlerine bağlı bir şekilde birbirlerini değiştirici etkide bulunmaktadırlar. Dolayısıyla yoksulluğun 'mutlak' sınırlar içerisinde değerlendirildiği dönemler ile sosyal dışlanma ile söz konusu olan durum yapısal açıdan birbirlerinden ayrı ele alınmak zorundadır.

Daha önce de bahsedildiği üzere sosyal adalet kavramı sosyal dışlanma sorununun incelenmesinde kayda değer bir konudur. Adaman ve Keyder (2006: 14-15) sosyal adaleti paylaşım, tanınma ve katılım üçlemesi olarak ele almaktadır. Paylaşım adaleti hem iktisadi değişkenler hem de devlet müdahalesinin etkili olduğu bir boyutu ifade etmektedir. Ekonomik yapının nasıl düzenlendiğinin yanı sıra sosyal kültür ve siyaset unsurlarının devlet iradesini paylaşımı da etkilidir. Dolayısıyla adalet konusunda toplumdaki tüm birimlerin arasında üretimin nasıl dağıtıldığı önemli olmaktadır. İkinci olarak tanınma adaletinde ise toplum içerisinde söz konusu farklılıkların nasıl görüldüğü, görülüp görülmediği ve bu farklılıklarda ötekileştirilme ya da içerilmenin ne düzeyde olduğu söz konusudur. Son olarak da katılım adaletinde karar alma süreçlerinde yine toplumun farklı birimlerinde katılım durumu, azınlık-çoğunluk ilişkilerinin nasıl yürüdüğü yer almaktadır.

Dışlanma kavramı yerine kullanılan sınıf altı (underclass) kavramı ile vurgulanan nokta daha çok formel sistemin dışında kalmak, fırsatlardan yararlanma şansı bulamamak ve dolayısıyla davranışsal bozukluklar ve buna bağlı olarak da yok sayılma/ izole edilmedir. Bu kavramla gelir düşüklüğünden farklı bir durum ele alınmaktadır. Çoğunlukla iktisadi düzenin dışında kalma sonucu ortaya çıkan sorunlar ve dolayısıyla sosyal hayatın da kenarına itilme, toplumda farklı bir alanda farklı davranış kalıpları ve farklı niteliklerle söz konusu olan sınıf altını oluşturmaktadır. Mevcut sistemle bütünleşmede sorunlar yaşayan özellikle yeni kent yoksulları bu şekilde ele alınabilmektedir. Aynı zamanda söz konusu durumun psikolojik ve sosyolojik boyutları da farklı bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanılan bu kavramla nitelendirilen kesimler çok çeşitli alanlarda ve daha derin yaşadıkları dezavantajlar sebebiyle en asgari düzeylerde ele alınan sınıfların içine dahi dahil olamayarak sınıf altını oluşturmaktadır. Toplumsal sapmalar üzerinden yasa dışı işler, uyuşturucu, evlilik dışı çocuk sahibi olmak, çalışmıyor olmak ve hayat genelinde söz konusu bir başarısızlık durumu görülmektedir. Sınıf altı kesimlerin ortaya çıkmasına dair iki yaklaşım söz konusudur: birincisi bireysel problemlerin buna sebep olduğu ve dolayısıyla bireyin bu gruba kendini dahil ettiği görüşü, diğeri ise yapısal durumların bu süreçte belirleyici olduğu, dolayısıyla sorunu etnik ayrımcılık, ücret düşüklüğü ve yetersiz çocuk bakım gibi sebeplere dayandıran yaklaşım. Sınıf altı kavramı ile daha çok göçmenler ve siyahiler belirtilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü de dışlanma konusunda iki boyutu öne

sürmektedir: bunlardan birincisi yine bireysel boyuttur ve burada toplumsal açıdan izole olmak kişinin haklarında ve bunları kullanmasında engelleyici olma etkisi taşımaktadır. İkinci boyut ise yine toplumsal/yapısal boyuttur. Toplumsal sistem içerisinde adil bir gelir servet dağılımının söz konusu olmaması, eşitsizlik ve ayrımcılığın söz konusu olmasıdır ve ayrıca bu süreçlerin ve kurumların cesaret kırıcı olmasıdır (Sunal, 2006; Hekimler, 2012: 15; Şahin, 2009: 22-33).

Sosyal dışlanma üzerine yapılan çalışmalarda odak gruplar çoğunlukla iş sahibi olamayanlar, nitelikli işgücüne dahil olmayanlar, fakirler, eğitim imkanlarından yoksun kalanlar, engelliler, madde kullananlar, kadınlar, dinsel ya da ırksal azınlık grupları ele alınmaktadır. Bu noktada önemli olan bir konu da şudur: Dışlanmış olarak nitelendirilen söz konusu kitle daha önceden herhangi bir zaman diliminde içerideydi de sonradan mı dışarıda kaldı yoksa her zaman dışarıdaydı da içeri mi dahil olmaya/ edilmeye çalışıyorlar? (Sunal, 2006). Bu noktada ise sosyal dışlanma olgusunun zamana ve mekana göre toplumsal tüm değişkenlere bağlı olarak değişebileceği iddiası kendisini göstermektedir.

İşgücü piyasalarında yaşanan değişim neticesinde enformel sektörün gittikçe büyümesi ve bahsedilen birçok dışlanmayı etkileyen yönlerinden bir diğeri de örgütlenme olanaklarının zayıflamasıdır. Yaşanılan sorunlu çalışma ilişkileri ve süreçlerine rağmen işgücü için örgütlenme gücü değişim yaratabilecek bir araç olarak ele alındığından bu süreçte yeni bir sorun da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bir yandan da işin bireysel hale gelmesi sömürüyü arttırmakla birlikte toplumsal bütünleşmeyi de engellemektedir. Böylece işgücü piyasalarından ve dolayısıyla gelir ve tüketimden dışlanan birey toplumsal alanın da dışında kalacak ve ardından suç, hırsızlık, uyuşturucu gibi toplumsal sorunlar da bu süreçten beslenecektir (Castells, 2000). Dolayısıyla sosyal dışlanmayı tek bir tanım ya da nitelik üzerinden tanımlamak zordur. Çok boyutlu dinamik bir süreç olmasının yanı sıra söz konusu kesime atfedilen önyargılar ve damgalamalar da kavramın içeriğini oluşturmaktadır. Yoksulluğun yalnızca gelir çerçevesinde incelenmesi ve değerlendirilmesinin biraz daha ötesine geçmesi konusunda önemli bir noktayı oluşturmaktadır (Semerci, 2013: 5).

Farrington (2011: 2) sosyal dışlanmayı kavramsal açıdan oldukça kapsamlı şekilde ele almıştır. Sosyal dışlanmanın tanımlarını ve yaklaşımlarını süreçler, fertler ve çevresel etmenler olarak üç kategoride ele almıştır.

Tablo 3.2. Sosyal Dışlanma Tanımlarının Sınıflandırılması

Tanımlama Sınıfı	Tanım Başlığı	Açıklama
Süreçler	Durum ve Süreçler	Dışlanma; dışlanma durumu ve dışlanma sürecidir.
	Çok Yönlülük	Sosyal dışlanmaya neden olan dinamik bir şekilde işleyen

		farklı kaynaklar ve farklı süreçler vardır.
	Bağlantı	Dışlama süreçleri ve sonuçları birleşmekte ve birbirlerini kısır bir döngüye sokmaktadır.
Fertler	Sosyal İlişkiler	İnsanlar ile topluluk arasındaki sosyal bağların bozulması, topluma katılımın engellenmesi söz konusudur.
	Dışlanan	Dışlanma bir bütün olarak bireyler, gruplar veya toplumun bütünü olarak algılanabilir, ancak herkesi etkiler.
Çevre	Ekonomi ve İşgücü Piyasası	Dışlanma, öncelikle işgücü piyasasındandır, ekonomik yeniden yapılanma ve risk alma yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.
	Sosyal Sistemler	Dışlanma, sosyal sistemlerin -sosyal, ekonomik, kurumsal, bölgesel ve sembolik- dağılması ile meydana gelmektedir.
	Kaynaklar ve Beklentiler	Sosyal dışlanma, kaynak yetersizliği veya beklenti yetersizliği olarak görülmesinden dolayı istem dışıdır.

Kaynak: Farrington, 2011: 2

Birinci grupta ele alınan tanımlar sosyal dışlanmanın bağlantılı yapısı ve çok boyutluluğu üzerinde durmaktadır. Dışlanmanın boyutlarının birbirlerini etkilemesi ve iç içe olması kavramın statik bir olgudan ziyade dinamik bir olgu olduğunu açıklamaktadır (Atılğan ve Çakar, 2007: 68). İkinci grupta ise birey-grup-toplum arası ilişkiler üzerinden yaklaşımlar ele alınmaktadır. Burada bir yandan bireyin katılımının engellenmesi diğer yandan da kendisini geri çekmesi ve katılım konusunda yetersiz hissetmesi söz konusudur. Üçüncü kategorideki tanımlamalar ise sistemler ve çevre unsuru üzerinden ele alınmaktadır. Sistemlerde meydana gelen bozulmalar sosyal dışlanmayı tetiklemektedir. Zincirleme bir etkiyle söz konusu bozulma diğer parçaları da bozacaktır.

Burchardt vd. (1999: 229) ise sosyal dışlanmanın ortak bir tanımını yapmak adına üç unsur üzerinden açıklama getirmiştir. Dışlanmış bir kişi coğrafi açıdan yerleşik, içinde olduğu toplumun normal olarak atfettiği eylemlerinden mahrum ve bunlara katılmayı istese dahi piyasada emek gücünü satabilecek durumda olmayan, bu eylemlere katılabilecek kaynak ve imkanlardan yoksunluk durumlarını yaşıyorsa kendisi dışındaki faktörlerce engelleniyor ve dışlanma riskiyle karşı karşıya kalıyordur. Buna göre birinci unsurda ortaya çıkan durum kişinin bulunduğu yerleşim yerinden farklı bir yerde herhangi bir sebeple yaşayabileceği dışlanma ihtimalini değerlendirir. Bu yaklaşıma göre bir kişi bulunduğu bölge dışında bir dışlanmaya maruz kalacaksa (örneğin farklı bir ülkeye gitmek istediğinde oradan vize alamıyorsa) dışlanmış sayılmayacaktır. İkinci durumda ise bireyin kendi isteği ile toplumdan kendisini dışarıda tutması ihtimali üzerinde durur. Ancak burada 'gönüllülük' durumu önemli

bir sorundur ve kişiyi bu gönüllülük durumuna sokan faktörler de oldukça önemlidir. Örneğin, genç bir kişi yaşadığı yerdeki hizmetlerden mahrum kalıyorsa ya da yeterince hizmet sağlanmıyorsa bir çete kurmak yoluyla dışlanma sürecini oluşturabilir. Dolayısıyla gönüllü bir dışlanma sürecine yol açan kişinin fırsat kümesinin daralması ve kontrolü dışında kalan faktörlerdir. Üçüncü durumda ise durum tamamen dışsaldır. Birey dışlanmaya maruz kalıyor ve önemsenmiyordur. Burada kişisel bir mutsuzluk durumu ortaya çıkacaktır ve eğer bu durum kişinin umursayıp umursamaması üzerinden değerlendirilecekse o zaman tüm insanlar dışlanmış olmalıdır. Bu noktada toplamdaki sosyal dışlanma ve sorunlu olarak sayılabilecek sosyal dışlanma arasındaki farkı görmek gerekmektedir. Dolayısıyla bireyin kendisi için sorunlu olarak görmediği dışlanma türü toplum için de bir sorun oluşturmayacaktır ve bireysel olarak normal bir dışlanma olarak görülecektir. Dolayısıyla bu durumda sorunlu sosyal dışlanma toplam sosyal dışlanmanın alt kümesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan eğer her türlü dışlanma toplumca sorunlu olarak algılanırsa toplam sosyal dışlanma sorunlu olarak görülmektedir ve hem sorunlu dışlanma hem de toplam dışlanma birbiriyle eşdeğerdir. Burchardt vd. çalışmalarında toplam sosyal dışlanmayı baz almaktadır ve bunu belirlemek adına beş boyut kullanmaktadır; kabul gören bir yaşam düzeyine sahip olma, temel güvenlik ihtiyacını karşılama, genel olarak değerli algılanan bir faaliyete katılabilme, kendisiyle ilgili karar verebilme imkanına sahip olma, toplumdaki ve yakın çevresinden destek alabilme. Bu unsurları daha kesin bir kapsamda da beş boyut üzerinden açıklamaktadır: asgari düzeyde de olsa normal bir tüketimi sağlayabilme imkanını temsil eden *tüketim faaliyeti*, birikim yapabilme (özellikle ev sahipliği) ve emeklilik haklarını elde etme imkanları ve bu vasıta ile güvenlik ihtiyacını da karşılamayı temsil eden *tasarruf faaliyeti*, ekonomik ve sosyal faaliyetlerini sağlayabilecek değerli ve saygı görülebilecek bir çalışma ya da gelir yolunu temsil eden *üretim faaliyeti*, siyasi haklarını kullanabilme yetkisi ve bulunduğu durumu iyileştirebilecek faaliyetlerde ya da kararlarda söz sahibi olabilmeyi temsil eden *siyasi faaliyet* ve son olarak da toplumla, aileyle ve yakın çevreyle bütünleşebilmeyi ve bu şekilde elde edilebilecek manevi desteği temsil eden *sosyal faaliyettir*.

Bu engeller söz konusu olduğunda birey ya da kesim pasifleşmiştir ve nesneleştirilmiştir ve bu şekilde bir tanımlama dışlanmanın ve dışlanmaya neden olan faktörlerin kaynağı olarak yapısal sebepleri görmektedir. Ancak yapısal bir yaklaşım sergilerken kapitalizme içkin olan sınıf, eşitsizlik ve üretim ilişkileri üzerinde durulmak yerine toplum içinde pasifleştirme ve nesneleştirme vurgusu hakimdir. Buna benzer olarak yoksulluk ve dışlanma konusunda yapılan çalışmalarda da bu yaklaşım ön plandadır. Yoksullar, eğitim imkanları kısıtlı olanlar, sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamayanlar

olarak belirli sayısal göstergeler ile temsil edilmektedirler. Bunlar anlamlı veriler ortaya çıkarsa da tam anlamıyla bir yorum yapma ya da açıklama şansına sahip değildir. Mevcut sorunun içerisinde bulunanların deneyimleri, farklı değişkenlerin etkili olabilme ihtimali, mücadele yolları, tarihsel ilişkiler ve bunlarla yapılabilecek kapsamlı analizleri arka planda kalmaktadır (Özdemir, 2007: 101).

Sosyal dışlanma riski bulunan birey ve gruplar Silver'a (1995: 74-75) göre ise şu şekildedir:

- Uzun süreli işsizler,
- İstikrarsız ve vasıfsız işlerde ya da güvencesiz işlerde çalışanlar,
- Düşük gelirliler ve yoksullar,
- Vasıfsız, okuma yazma bilmeyen ve okuldan erken ayrılanlar,
- Fiziksel ve zihinsel hastalar ve engelliler,
- Madde kullanıcıları,
- Mahkûmlar ve suçlular,
- Yeterli eğitime ya da iş tecrübesine sahip olmayan gençler,
- Çocuk işçiler,
- Kadınlar,
- Yabancılar, göçmenler ve mülteciler,
- Azınlıklar,
- Vatandaşlık hakkını kaybedenler,
- Sosyal yardım alanlar,
- İhtiyaçları olduğu halde sosyal yardım alamayanlar,
- Kötü yerlerde yaşayanlar,
- Tüketim düzeyleri düşük olanlar,
- Aşağıya doğru mobilitateye sahip olanlar,
- Aile, arkadaşlar ve komşular gibi sosyal alanlardan dışlananlar.

De Haan'a (1998: 12-13) göre ise sosyal dışlanma tartışmalarında önemli olan anahtar konular şunlardır:

- Sosyal dışlanma, toplumun bir parçası olabilmek üzerinden şekillenen sosyal bütünleşme kavramının zıttıdır.
- Sosyal dışlanma, ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanları içine alan çok boyutlu bir kavram olmasından ötürü güç ilişkileri, kültür, sosyal kimlik ve işgücü piyasaları gibi konulara odaklanmaktadır.
- Sosyal dışlanma bir durum yerine dinamik süreçler neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, analizlerde dışlanmaya neden olan çok çeşitli kurumlar, mekanizmalar ve aktörler ve bunların etkileşimi göz önünde bulundurulmalıdır.

Bauman (1999: 124-125) toplumu oluşturan tercihler olarak açıkladığı (ki insanın doğasındaki düzensizlik, çeşitlilik ve kestirilebilir olmamaya aykırı olarak) düzen ve norm olan iki etken üzerinden dışlanmanın iki türünü açıklamaktadır: düzeni bozanlar ve norma uygun olmayanlar. Dışlanma durumu bu yaklaşımla beraber kişinin kendi eylemleri, diğer bir deyişle hatalarının bir sonucudur. Burada dışlanan dışlanmaktan kurtulmak adına hiçbir şey yapmaz ya da yeterli aktifliği göstermez. Dolayısıyla dışlama eyleminde toplumsal adaleti sağlama güdüsü yatmaktadır. Bir taraf kendi 'bilinçli' eylemleriyle kendini dışlanacak pozisyona getirir, diğer taraf -toplum/yasalar- bunun bedelini ödetir, adil bir duruş sergiler. Ancak Bauman dışlanmanın bu sürecini kabul etmez ve ona göre dışlanan dışlanmasından sorumlu olmamakla beraber bu süreçte ve sonuçlarında etkin durumda değildir. Norma uygun yaşam şekline sahip olmayanların sebebi diğerlerinin erişebildikleri kaynaklara onların erişememesi iken, düzeni bozmuş olanlar ise çoğunlukla kendi istekleri dışındaki özellikleri yüzünden diğerleri gibi olamamalarıdır.

Sosyal dışlanmanın toplumun neredeyse her alanı ve her kesimi için olumsuz sonuçları söz konusu olmakta ve toplum için tehlikeli ve kaotik bir süreci işaret etmektedir. Kısaca ele almak gerekirse bireysel açıdan, ihtiyacı yeterince karşılayamama ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek fizyolojik sorunlar, içinde bulunulan toplumdaki maddi ve manevi anlamda kopuş, kişinin özsaygısını yitirmesi, bireysel olarak başlayıp topluma yayılma riski taşıyan güven ve inancın yitirilmesi gibi birçok soruna sebep olmaktadır. Toplumsal açıdansa, toplumun hem bugününü hem de yarınını tehdit etmektedir. Toplumsal kaosu besleme ihtimali, toplumda suç oranlarında görülebilecek artış, kurumlara olan inancın sonucunda kurumların toplum ve birey nezdinde değerinin azalması, yabancılaşma, toplumsal normlardan uzaklaşma ve anormalliklerin yoğunlaşması gibi birçok tehlike söz konusu olmaktadır (Çakır, 2002: 99-100).

3.2.1. Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma

Tarihsel gelişmeler ışığında incelendiğinde; Fordist ya da klasik kapitalist dönem olarak adlandırabileceğimiz dönemde katı hiyerarşik yapının söz konusu olmasından dolayı biçimsel olarak keskin bir yönetim ve üretim süreci söz konusu olmaktadır. Ancak post-fordist dönemde bu durum oldukça büyük bir değişime uğrayarak kendisini sınırlandırdığı çerçeveyi yıkmış ve birikim rejimi kendini sürekli yeniden üretebilmek ideali üzerinden şekillendirmiştir. Yapısal bir değişim sonucu ortaya çıkmış olan post-fordist rejim her an her değişime ayak uydurabilecek bir formda düzenlenmiştir. Üretim sürecinin tamamında esnek politikalar ve uygulamalar söz konusu olmuş ve dolayısıyla yine aynı üretim sürecinde bir belirsizlik dönemini başlatmıştır (Sidal ve Özkan, 2011: 27). 1. Dünya Savaşı itibariyle 1970'lere dek söz konusu üretim anlayışı olan Fordizm kitlesel üretim ve kitlesel tüketim anlayışı ile şekillenmiştir. Kitlesel üretim aracılığıyla yatırımlar söz konusu olmakta, bu da istihdamı ve emek verimliliğini arttırmakta, malların fiyatı düşmekte ve dolayısıyla tüketim her kesimce daha olağan hale gelmektedir. Dolayısıyla üretecek bir kitleye ihtiyacın yanı sıra tüketecek düzeye sahip bir kitle de gerekli olmaktadır. Kamu otoriteleri de bu prensip üzerine kurulmakta ve bunun yanı sıra sosyal refah uygulamalarını da söz konusu etmekten geri kalmamaktadırlar. Özellikle 1945-1970 arası kapitalizmin altın çağı olarak nitelendirilen dönemde refah artış göstermiş, istihdam düzeyi ve koşulları iyileşmiş ve dolayısıyla çalışma ve üretme aracılığıyla yoksulluk ve toplumsal eşitsizlik azalmıştır. Kitlesel verimli üretimin sürmesinin çalışanların refahından geçmesi anlayışı da sosyal programların yoğunluk kazanmasına sebep olmuş, kamu hizmetleri ile de bunun sağlanması gerçekleşmiştir. Çalışma ilişkileri açısından bu yaşananlar bir uzlaşma ortamını gerekli kılmış, sendikal özgürlükler ve sosyal haklar ön planda tutulmuştur. Çalışma ilişkilerinde verimlilik odaklı ücret artışları, ailelerin asgari düzeyde de olsa geçinebilmesi ve düzenli çalışma standartları ile sağlanma yoluna gidilmiştir. Bu şekilde hem toplumsal ilişkilerin en önemli boyutunu oluşturan çatışmalar giderilmiş hem de herkesin refahtan pay alabilmesi ihtimali ile birlikte ihtiyaç duyulan tüketici sayısı artmıştır. Ancak 1970'lerin ortalarından sonra, dünya ekonomisinde yaşanan refah kaynaklı büyüme gittikçe azalmaya başlamış; iç pazarlar daralmış, ücret artışları verimlilik ile olan paralellikini kaybetmiş, petrol fiyatları yükselmiş ve refah devleti anlayışının maliyetleri oldukça yükselmiştir. Aynı zamanda neo-liberal anlayışla beraber esnek üretim tarzları söz konusu olmaya başlamıştır. Buna paralel olarak özelleştirmeler, devletin sosyal alandan ve müdahaleden kendini çekmesi ve tamamıyla bir serbestiler çağının başlaması ile refah devleti anlayışı büyük bir çöküş yaşamıştır. Çalışma ilişkileri yeniden yapılandırılmış; esnek, düzensiz ve güvencesiz çalışma biçimleri, sendikasılaştırma gibi

uygulamalarla refah devletinin uzlaşa anlayışı da geride kalmıştır. Üretim ve tüketim dengelerindeki değişim, yatırımlarda söz konusu azalma ve tüm bu gelişmelerin neticesinde istihdam büyük bir düşüş yaşamış ve yoksulluk sorunu -özellikle çalışan yoksulluğu- tekrar önemli bir gündem konusu haline gelmiştir (Sipahi, 2006: 186; Erdoğan ve Kutlu, 2014: 67-68). Bu gelişmeler neticesinde yaşanan krizlerden kurtulmak adına merkez ülkelerce benimsenen ve çevre ülkelere de uyum paketleri adı altında dayatılan politikalar, esnek istihdam, enformel ekonomi ve gelir dağılımı eşitsizliği gibi olguları normalleştirerek yoksullaşma sürecini daha da beslemiştir (Cılga, 2009: 9).

Üretim biçimlerinde ve istihdamda meydana ge(tiri)len esnekleşme ile yeni istihdam biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu süreçte hedeflenen ise ihtiyaca göre istihdam edip ihtiyaç olmadığında istihdamdan dışlanabilecek bir işgücü kesimi yaratmak ve böylece yeni küresel sisteme uyum sağlayabilecek şekilde karlı üretim yapabilmek olmaktadır. Söz konusu dönüşümle birlikte piyasada benimsenen müdahalesizlik ve kuralsızlaştırma bu durumu daha fazla derinleştirmektedir. Devlet bir pasifleşme ve geri çekilme durumundan ziyade sistem gereği ve çıkarınca rekabet ve girişimcilik adına uygulamalara gidecektir. Dolayısıyla sermaye ve mal piyasalarının lehine piyasadaki tüm faktörler ki özellikle emek faktörü için düzenlemelere gidilecektir. Gerekirse piyasayı yeni düzene adapte etmek adına güvencesizleştirme dahi uygulanabilecektir (Uyanık, 2008: 215-219; Yılmaz, 2011: 166-167).

Özatalay'a (2016: 139) göre, yaşanan bu yapısal değişimler öncesinde daha kararlı ve belirgin bir topluluk olan işçi sınıfı gelişmelerle -özellikle esnek ve kuralsız çalışma anlayışıyla- birlikte bir parçalanma sürecine girmiştir. Bu dönüşümler neticesinde işçi sınıfının bir kısmı hem gelir hem yaşam tarzı açısından 'burjuvalaşan işçi sınıfı' ya da 'orta sınıflaşan işçi sınıfı' olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan da daha belirsiz koşullarda çalışan ve güvencesizleşen bir kesimi de 'eğretilişen işçi sınıfı' oluşturmaktadır. İşçi sınıfının burjuvalaşması tartışması da Keynesçi politikaların uygulanmasıyla gündeme gelmiş ve 1970'lerde de kentleşme ve yoğun göç hareketleriyle güvencesizleşme ile de işçi sınıfının eğretilişmesi tartışılmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerle işçi sınıfında parçalanma ve eski değerini yitirme görüşü çıkmıştır.

Enformel sektörün ortaya çıkmasında ve gelişiminde öncelikle ekonomik yapıdaki değişimlerin etkisi olmak üzere birçok farklı faktör söz konusu olmaktadır. Elbette yere ve zamana göre farklılıklar göstermekte her zaman aynı ölçütlerle söz konusu olmamaktadır. Sosyal, ekonomik ya da yasal sorunlardan kaynaklanıyor olsa da enformel sektörün temelinde ekonomik ilişkiler temel belirleyici olmaktadır. Güloğlu vd. (2003) enformel sektörün gelişiminde etkili olan faktörleri üç temel değişken üzerinden belirlemiştir:

Ekonomik nedenler ekonomik yeniden yapılanmaya bağılı olarak istihdam süreçlerinde yaşanan değişimler, rekabet etkisi, sektörel yapıda meydana gelen değişim, enflasyon, gelir yetersizliği ve yoksulluk gibi sebepleri içerisinde barındırmaktadır. Elbette burada gözden kaçırılmaması gereken tüm bu nedenlerin temelinde kapitalist üretim sürecini sürdürmek çabasıdır.

Sosyal nedenler incelendiğinde de nüfus artışının yüksekliği, kentleşme ve göç, yabancı kaçak işçilik ve kalabalık aile yapısı gibi etkenler söz konusu olmaktadır.

Ekonomik ve sosyal değişimlere paralel olarak mali, idari ve yasal sistemlerde meydana getirilen düzenlemeler de enformel sektörün ortaya çıkmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Vergi sistemleri, çalışma ilişkilerine ve süreçlerine dair yasalar ve kurallar ve istihdam politikaları bu konuda düzenleme etkisine sahiptir ve belirlenen ekonomik yapıyı destekleyecek biçimde düzenlenmesi söz konusu olmaktadır. Devlet denetiminin bu süreçte yetersiz olması ve etkin olmaması, kurumlar arası koordinasyon eksikliği, bürokrasinin katı hale gelmesi de sistemin devamını sağlamak görevini yerine getirmek adına kullanılabilir olmaktadır (Güloğlu vd., 2003: 85; Başkavak, 2013: 53; Kamalıoğlu, 2014: 115).

Yoksullukla ilişkisi incelendiğinde enformel sektör Hobsbawm'a (1996:470) göre de şu şekilde açıklanmıştır: Toplumda yoğun bir kesim kayıtlı olmayan ekonomiye doğru ilerlemesiyle bu durumu yaşayan kadınlar, erkekler ya da çocuklar sebebini tam olarak bilmeden, doğrudan kendilerini geçici, niteliksiz ve küçük çaplı işlerin içerisinde bulacaklardır. Özellikle çalışan yoksulluğu olgusu da enformel sektörle oldukça ilişkilidir. Sosyal yardım alan ya da alabilecek durumda olan kişiler çoğunlukla mevsimlik işler, hamallık, seyyar satıcılık ve toplayıcılık gibi enformel sektörün içerisindeki işlerle uğraşmaktadır (Erdoğdu ve Kutlu, 2014: 78).

Bu süreçte yoksulluk ve enformel sektör açısından en önemli noktalardan biri yoksulluğu ekonomik bir durum olarak görmekten ziyade, kültürel ve toplumsal bir durum olarak algılamaktır. Dolayısıyla toplumsal güç ve eşitsizlik faktörleri yanı sıra yaşam biçimleri ile tüketim davranışları dikkate alınmaktadır. Yoksulluk, olağan tüketim ve yaşam biçimi açısından eksiklikler ve dezavantajlar ortaya çıkarmasından dolayı bu algı ile daha kötü bir hal almaktadır (Akçalı, 2006: 181).

Enformel sektörün bu boyutlara ulaşmasında oldukça etkili olan diğer bir durum da benimsenen politikalar sonucunda devletin ve devlet müdahalesinin küçülmesidir. Hem serbest piyasa anlayışına uymak adına devletin müdahale alanlarında yaşanan özelleştirmelerle mevcut formel istihdam enformele yönelmiştir hem de yeni işgücü için enformelden başka seçenek kalmamıştır (Aydın, 2009: 22). Ancak bu demek değildir ki

devlet kontrolü piyasadan tamamen elini çekmiştir. Bu gelişmelerle enformel sektör devlet denetimi dışında görülse de her zaman bu şekilde değildir. Aksine bu süreç birbirlerine bağlı farklı durumlarla ekonomik işleyişte meydana getirilen düzenlemeler yoluyla ortaya çıkarılmaktadır. Formel denetimin ortadan kaldırılması, enformel olanın ekonomik ilerlemeye sağlayacağı katkılar ve bu nedenle ortaya atılan meşrulaştırma yolları ile sağlanmaktadır (Castells ve Portes, 1992: 33).

Enformel sektörün gelişimine paralel olarak Şahin (2009: 59) sosyal dışlanmanın nedenlerini ekonomik, politik, sosyal, bireysel ve psikolojik olarak beş farklı kategoride ele almıştır; ekonomik nedenler yapısal değişimlerle birlikte yoksulluk, işsizlik sorunlarını ele alırken, politik nedenler bazı kesimlerin söz konusu politikalardan ve dolayısıyla haklardan mahrum bırakılmasıdır. Sosyal nedenler, bireyin arkadaş çevresi, aile ve akrabaları ile ilişkileri ve sosyal katılımını esas almaktadır. Bireysel nedenler ise yaş, cinsiyet, sağlık durumu, eğitim gibi faktörleri içermektedir. Enformel sektör ekonomik koşulların değişiminden de en fazla etkilenen alanı oluşturmakta ve dolayısıyla dışlanma süreçlerini yaşamalarında riskleri daha fazla olmaktadır.

Sosyal dışlanmanın nedenleri konusunda da mutlak bir fikir birliği olmamakla birlikte çoğu nedeni ortak fikirlere dayanmaktadır; yoksulluk, refah devleti anlayışındaki değişim, işgücü piyasalarında değişim, sosyal korumanın gerilemesi, gelir adaletsizliği, eşitsizliğin artışı, göç, coğrafi nedenler (köy-kent ayrımı) sosyal ilişkilerde değişim ve teknolojik yenilikler (Adaman ve Keyder, 2006; Çakır, 2002: 88; Şahin, 2009: 58; Littlewood vd., 2017; Bölükbaşı, 2008: 44).

3.3. Çöpün Yeni Değeri: Enformel Sektör ve Geri Dönüşüm İşçileri

"Sakıp Sabancı'nın bir sözüdür 'bilinse bunlara altın madalya takılması gerekirdi'. Bilinmiyor, bilmedikleri için de karşı geliyorlar önüne köstek oluyorlar" (G33).

Günümüzde çöp yerel yönetimlerce ya yok edilmek suretiyle gömülmekte ya yakılmakta ya da geri dönüşümün sağlanması için tesislere gönderilmektedir (Demircan, 2016: 50). Çöp tarihsel olarak büyük bir anlam dönüşümü yaşamıştır ve geri dönüşüm çerçevesinde söz konusu anlamı da kent mekanında kazanmıştır. Buradaki anlam değişimi 'kullanılmayan'dan verimli ve gelir getirene doğru olmuştur. Daha önceleri çöpün ortaya çıkardığı zararlardan kurtulmak adına çöple başa çıkmaya çalışılmış, çöp göz önünde olmayacak şekilde organize edilmiştir. Gelir getiren mallar olarak görülmesinden itibaren de zararlı olandan faydalı olanın ayrılması ve geri dönüşümün ortaya çıkarılmasıyla yeni bir

sürece girilmiştir. Dolayısıyla artık çöp, faydalanma, denetime alınma, değerlendirilme ve dönüştürülme faaliyetleriyle anılır olmuştur (Özgen, 2001: 3).

G33 çöpün kazandığı bu değeri şu şekilde açıklamaktadır:

"insanlar geri dönüşümün ne demek olduğunu anlamaya başladı, farkındalar gerçekten. Büyük bir alan büyük bir olay; 2016'da bankalardan sonra paranın döndüğü en büyük sektör geri dönüşüm sektörü" (G33).

Çöp niteliğindeki kağıdın belirli işlemlerden geçerek geri dönüştürülmesi ile tekrar üretime dahil edilmesi, kağıdın yeniden üretimine göre daha karlı bir süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla artık çöp üzerinden bir kullanım değeri sağlanmıştır (Başkavak, 2013: 67-68; Ögeve ve Gümüş, 2017: 156). Marx'ın (2003: 24) da değişim değeriyle açıkladığı metalaşma sürecine göre çöpe atılan değersiz nesnelere tekrar hayat kazanarak sermayedar için meta olmaktadır. Elbette ki bu sürecin doğrudan çöple muhatap olan aktörü sermayedar değil emekçi kesim olacaktır. Geri dönüşüm işçisi emeğini kullanarak çöp üzerindeki kullanım değerini değişim değerine dönüştürecektir. Ancak üretim ilişkilerinde çöpü değer olarak gören nasıl sermayedarsa bu süreçte karar mekanizması da yine kendisi olacaktır (Demircan, 2016: 51-52). Dolayısıyla bu süreç şu şekilde açıklanabilir; toplumsal atık olarak nitelendirilebilecek olan çöp, üst sınıfların atık ürünü iken alt sınıflar için hala değeri olan ya da değere dönüştürülebilecek bir nesnedir (Özsoy, 2012: 111).

Görüşmecilerden biri bu değer değişimini yaptığı toplayıcılık süreciyle birlikte şu şekilde ele almıştır:

"Diyelim ki siz ayakkabınızı çöpe atıyorsunuz, ben 'hanımefendi atmayın ben onu değerlendireyim' diyorum" (G29).

1960-1970'li yıllarda üretim ve özellikle tüketimde yaşanan aşırılık süreci katı atık üretimi ve tüketiminde büyük bir artış ortaya çıkarmıştır (Demircan, 2016: 50). Değişen tüketim anlayışı, geri dönüşümün metalaşması sürecinde oldukça etkili olmuştur. Yoğun tüketim süreci bir yandan doğal kaynaklarda büyük bir azalmaya sebep olmakta diğer yandan da büyük maliyetleri ortaya çıkarmıştır (Karatekin, 2013: 72).

Belediyelerin sorumluluğunda olan çöp (toplama, ayrıştırma, dönüşüm) özgün koşullar içerisinde kent mekanında yeni anlamını kazanmıştır ve toplumda ekonomik ve etnik boyutları ön plana çıkacak şekilde alt tabakalar için bir istihdam alanı olarak ortaya çıkmıştır. Kentte işgücü piyasasında yer alabilme ümidiyle göç eden bu geniş kesimler, çoğunlukla geçici ya da ek iş olarak geri dönüşüm işçiliğine başlamakta ve zamanla ekonomik koşullar ve işsizlikle geçimin sağlandığı ve sürekli olan bir işe dönüşmektedir. Dolayısıyla bu iş

genellikle hayatta kalmak adına gerçekleştirilen 'son iş'tir (Sarı, 2006: 130-131; Gans, 1976: 278) ve G21 de bunu şu şekilde ifade etmiştir:

"Kimsenin yapmak istemeyeceği, en son iş bu" (G21).

Geri dönüşümün kazandığı bu değer, firmalar için daha büyük bir anlam ifade etmeye başlamış ve oldukça düşük maliyetlerle istedikleri karlara ulaşmak için yeni bir yol olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte geri dönüşüm için oluşturulan kağıt, plastik, giysi vb. kumbaralar elbette firmalar için daha değerli/ karlı bir yoldur ancak bu yolla ürünü sağlamak için geri dönüşüm bilincinin toplumda büyük ölçüde oluşması gerekmektedir. Dolayısıyla hala yine üzerinden kar sağladıkları emek gücüne ihtiyaç söz konusudur (Demircan, 2016: 55).

Görüşmecilerden birkaçı geri dönüşüm işindeki sermaye kesiminin kar arttırma sürecini ve bu süreçte yine de geri dönüşüm işçilerine ihtiyaç duyduklarını şu şekilde anlatmaktadır:

"Bizim toplayacağımız malı da insanlar belli kampanyalarla artık onlara veriyor. Yani kısacası zenginler bir daha zengin oluyorlar" (G10).

"Son zamanlarda belediye bunları (giysi kumbaraları) da peşkeş çekmeye başladı. İhtiyacı olan kişilere götürüyoruz veriyoruz diyor ama dediklerinin aksine ihtiyacı olan çok kişi görüyoruz ama hiçbirine böyle bir şey ulaşmıyor. Bunu aslında bizzat belediye toplamıyor burada firmalar uyanıklık yapıyorlar. İşte biz bunu geri kazandıracağız işte o kutularla giysileri içine katıp topluyorlar ve bunları yapılanın söylenenin aksine satıyorlar, pazarlarda satıyorlar" (G11).

"Çoğu hammaddenin şu an bir hammadde üreticisi olarak dışarıdan geldiğini biliyorum, hele şu an dolar bazında da büyük miktarda paralar harcanıyor ama biz bunu ülkemizdeki geri dönüşüm malzemeleri ile %90 daha uyguna mal edebiliyoruz. Yani şu anda bir polietilen dediğimiz beyaz naylon hammaddesi dolar bazında 12-13 liraya geliyor. Ben bunu ülkedeki malı değerlendirip kullandığım zaman 4 liraya mal ediyorum ve bu da yurtdışındaki malzemeden hiçbir farkı yok yine üretici bunu kullanabiliyor" (G6).

Geri dönüşüm sürecinde dezavantajlar yine belli bir tarafta toplanmaya devam ederek işgücü üzerinden yasal düzenlemeler aracılığıyla denetim ve baskı süreci işlemektedir. Yasaklamalar, cezalar ve el koyma ile kontrol mekanizmaları işletilmektedir. Bunun en önemli örneği 2011 yılında Antalya'da yaşanmıştır. Belediye tarafından yoğun baskılarla geri dönüşüm işçilerinin çalışmaları engellenmiştir (Demircan, 2016: 55).

Yerel yönetimlerle yaşadıkları sorunlar üzerinden G33 bu denetim ve baskı sürecini şu şekilde ifade etmektedir:

"Belediyeler keyfi olarak gelip dükkanlarımızı kapatıyorlar tek dezavantajımız bunlardır. Mesela firmalar az önce konuştuk ya belli bir bölge var mı belli bir yerde topluyor muyuz diye, örneğin Lara bölgesini bir firma almış Konyaaltı bölgesini bir firma almış. Şimdi ben mesela örneğin Muratpaşa'da topluyorum Ama Muratpaşa başka bir firmada. Ben mesela gidip başka bir firmaya veriyorum orası da şikayet ediyor bana vermiyor demiyor da 'çevre kirliliği yapıyor işte benim kutularımı dağıtıyor' diye, belediye de tabii onlara lisans veriyor, diyor ki işte 'geri dönüşüm malzemelerini toplayabilirsiniz' belediyeye de tabi para yatıyor, bir sıkıntı var mı diyoruz ne sıkıntımız var, sıkıntı sorun olabilir tabii ki Antalya'da hemen hemen 3000 kişi bu işi yapıyor. Herkes aynı olamaz, belediyeler çok sıkıntı yapıyor mesela dükkanlar yıkıldığı zaman bu kişi bu işi yapamazsa ne yapacak orada çok sıkıntı yaşıyoruz. Biz hiçbir şey de talep etmiyoruz yani giysi verin ne bileyim sigorta yapın. Biz biliyoruz ki dünyanın parasını veriyorlar firmalara çöp toplamak için onlar. Sonuçta çöpe gidiyor mesela bir mahallede günlük bir araç bir çöp arabası giriyorsa mahalleye günlük sokak toplayıcıları olmazsa o araç 10 sefer girecek. Bunun için de para verecek belediye lisanslı firmalara. Böylece belediyeye de fayda sağlıyoruz, ekonomiye de fayda sağlıyoruz, ülkeye de fayda sağlıyoruz ama bakıyoruz ki onların bir faydaları yok" (G11).

Enformel sektörde bu sebeple, yapılan işlerin çoğu hak ihlali ya da hırsızlık olarak adlandırılırken, rekabet gücü yüksek sermayedarların yaptıkları tüm sömürü göz ardı edilmektedir. Bu süreci G26 da şu şekilde açıklamaktadır:

"Geri dönüşüm işçilerini resmen hırsız olarak görüyor; sanıyorlar ki biz onun mallarını çalıyoruz ama tam tersine, biz onları değerlendiriyoruz. Bizim yaptığımız işte bir kere gözyaşı yok, kan yok, pislik yok sadece alın teri var başka hiçbir şey yok".

Bu süreçte ÇEVKO'nun da oldukça büyük bir payı vardır. Geri dönüşüm işçileri düzensiz çalışma ve kirli görüntü ile suçlanıp yasal olmamalarıyla ön plana çıkartılsa da asıl olarak kendi politikalarına ve özellikle firmalar üzerinden sağlanacak karlara (özellikle kumbara sistemine) engel olmaları sorun olmaktadır (Demircan, 2016: 55). G11 ve G12 de bu süreci kendi deneyimleriyle şu şekilde ifade etmektedir:

"Şöyle geliyorlar diyorlar 'çevre kirliliği görüntü kirliliği yapıyorsunuz' biz de diyoruz 'gidin bir Zeytinköy'e bakın bakayım çevre kirliliği neymiş' diyoruz, diyorlar 'valinin emri ile geldik' madem vali, emniyet önce oradaki işleri engellesinler, oraları temizlesinler. İnsanlar burada geçimini çöpten emekleri ile kazanıyorlar. Sen bu insanın böyle yaparak Zeytinköy'deki gibi olmasını istiyorsun o zaman yani. Yaşadığımız sıkıntılar buna benzer çok oluyor, valinin emri emniyetin emri diyerek geliyorlar, Başbakanlık'tan geldik şuradan geldik buradan geldik yani biz de diyoruz bizden önce oralarla bir uğraşsanız belki bu sorunlar çözülür" (G11).

AB fonları ile geri dönüşüm sektöründe yetkili hale getirilmiş olan kuruluş ve geri dönüşümde tekelleşme oluşturacak adımlar atılmıştır (Başkavak, 2013: 70-71). Bu konuyla

ilgili ÇEVKO'nun internet sitesinde belirtilen aşağıdaki sözler oldukça açıklayıcıdır. Buna göre:

“Vahşi depolama sahalarında yapılan çöpten ayırma ve sokak toplayıcılarının çöp konteynırlarından yaptıkları ayırma faaliyetleri birçok yönüyle doğru uygulamalar değildir. Bu uygulamalar sağlıksız koşullarda yapılmakta ve bulaşıcı hastalık riski taşımaktadır. Çöpten ayrılan ambalaj atığı kalitesiz, kirli, verimsiz ve ekonomik ömrünü kaybetmiştir. Örneğin ıslanmış veya yağlanmış bir kağıdın geri dönüşümü mümkün olmamaktadır. Benzer şekilde çöpten ayrılan malzemelerin büyük bir bölümü geri dönüştürülemez olduğu için tekrar depolama sahalarına nakil edilmektedir. Bu durum çöpten ayırmanın verimini bir kat daha düşürmektedir. Ayrıca çöpten ayırma yoluyla elde edilen ambalaj atıkları kayıt altına alınamamaktadır”.

Kuruluşun bu açıklamasında belirtilen geri dönüşüm işçilerinin olumsuz koşulları onları piyasadan uzaklaştırmak gibi bir çözüm yoluyla sağlanmaktadır ve bu süreci G33 şu sözlerle ifade etmiştir:

"Firmalar desek zaten düşmanımız bizim ama mecbur olduğumuz için onlarla çalışıyoruz, firmalarla en büyük yaşadığımız sorunlar, onlar devletten ihale ile lisans alırlar bölge alırlar, o bölgenin hem malını bedava alırlar tüm bölgenin malını hem ÇEVKO'dan destek alırlar, prim alırlar" (G33).

Firmalarla geri dönüşüm işçileri arasında da oldukça sorunlu bir süreç yaşanmaktadır; sayısı binlerce olan işçiler firmalarca ya istihdam edilmek istenmemekte ya da düşük ücretler karşılığında istihdam edilmektedirler (Yetim, 2014: 15). Firmaların işçilere sunduğu ücret düzeyi asgari ücret sınırındadır. Ancak gelirlerinin belirsizliğinin yeri gelince onlar için avantajlı bir duruma dönüşebilmesi ihtimaline karşın işçiler bunu kabul etmemekte ve en önemlisi asgari ücret düzeyinde bir ücretle ailelerini ve kendilerini geçindirebileceklerini düşünmemektedirler:

"Sigortalı düzenli bir işte çalışmak isteyen olur tabii ki ama kaç kişiye sağlanabilir ki bu? Sağlayamadıkları için biz bu durumdayız, bize mesela böyle bir teklifte bulundular gelin bizim altımızda çalışın yanımızda çalışın diye bundan 2 yıl önce çok sorunlar yaşıyorduk bize dediler belediyenin lisanslı firmalarına gidin diye size araç verecekler giysi verecekler işte onlara toplayacaksınız onları toplayıp topladıklarınızı onlara vereceksiniz. Mesela ben topladım kağıdı götürüp firmaya vereceğim bana ekstra sağladıkları giysi olacak, sağ olsun onu da halktan karşılıyoruz. Yeri geliyor bakıyoruz temizlenmiş ütülenmiş o şekilde bırakıyorlar. Normalde 30 kuruşa verdiğimiz kağıdı sırf bunu sağladığı için "getir '10 kuruşa ver' diyor nasıl olacak? Zaten işsizlikten ben en son bu işi yapıyorum, yeri gelecek ben bir saate yevmiyemi kazanacağım, belki bugün başka bir işim çıkacak ailede yapacağım bir iş olacak, ben bunu bir an önce halledip o işime bakabiliyorum ona gidiyorum ama o iş öyle değil işte 50 lira yevmiye verecek ama sabah 7 de kalkacağım akşam saat 7'ye kadar orada

çalışmak zorunda kalacağım ve gelirim de çok az olacak sadece sigortamı yatıracaklar. Sigortamı zaten yatırırda da gidiyorum muayene parası ayrı ilaç alıyorsun ilaç parası ayrı" (G11).

Geri dönüşüm işçilerinin çalışma saatleri, mesai kavramları olmamakta ve genelde ya sabahın erken saatlerinde ya da geceleri çalışmaktadırlar. Bunun önemli bir nedeni de sakin saatlerin olması ve herkesten önce olabildiğince ürün toplamak ve bu sakin saatlerde kolluk kuvvetleriyle ya da toplumda kendilerini dışlayan insanlarla karşılaşmamak olmaktadır. Çalışma saatleri ise geniş bir zaman yelpazesinde sekiz saatten on beş saate kadar çıkabilmektedir:

"Bazen üç dört saat uyku ile gezdiğimiz oluyor on saat on dört saat bazen on beş saat bile çalışıyoruz. Yağmur yağdı mı zaten yatıyoruz gündüz gece fark etmiyor bazen öğlen başlıyorum ertesi gün sabaha kadar çalışıyorum" (G25).

Bunun yanı sıra yazın aşırı sıcaktan ve gündüz şehrin çok yoğun olmasından dolayı gece toplamayı tercih etmektedirler. Gece toplamalarındaki bir diğer etken de trafiğin onların çalışma sürecinde önemli bir sorun olmasıdır. G9, G23 ve G34 çalışma süreçlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Bizim işimizde trafik bizi çok sıkıştırıyor, hele bazı insanlar. İnsanlarımız içiyor, sanki Antalya onun, yol ona ait. Yani çok kazadan kaçtık, çok ölümlerden döndük, rica ediyoruz onlardan bir şey yaparken biraz daha dikkatli olsunlar. Adam telefon elinde arka arkaya gidiyor, telefon elinde kırmızı ışığı görmüyor kırmızı ışıkta geçiyor" (G23).

"Genelde gece çıkarım hem trafikten dolayı hem de halk da bize güzel bakmadığı için gece çıkıyorum, sabaha karşı gelirim genelde ne ben kimseye rahatsızlık veriyorum ne de kimse bana rahatsızlık veriyor daha rahat oluyoruz" (G9).

"Genelde çarşı bölgesinde topluyorum, sabah 7.30- 8 gibi çıkarız saat 10'a kadar 11'e kadar bir posta atar geliriz, biraz dinleniriz. Öğlen yemeği yeriz sonra tekrar çıkarız genelde o şekilde yaparım sabahtan öğlene öğlenden akşama kadar" (G34).

Bölgesel bir belirleme olmamakla beraber çalışma alanlarını seçmelerinde yakın bölgeler ve ürünün fazla çıktığı (çoğunlukla sahil kesimi) etkili olmaktadır. Ancak işçilerin buralara da girişleri yasaklanmaktadır:

"Genelde trafiğin çok sıkışık olmadığı yerde, sokaklarda, sanayi bölgelerinde toplarım" (G11).

"Sahil bölümlerini kolay kolay sokmuyolar bu da bizi olduğu gibi etkiliyo zaten. Çünkü Antalya sahil kenti olduğu için genelde iş sahilde oluyor ara sokaklarda değil de sahilde ve sahil bölgesinde yasakladığı zaman olduğu gibi yevmiyemize yansıyo" (G25).

Sağlık koşulları açısından önlemlerin yetersiz olduğu görülmektedir. Bir kısmı yalnızca eldiven kullanırken geri kalan kısım eldiven dahi kullanmamakta ve bu durumu yaptıkları işle beraber daha sağlıklı oldukları iddiasıyla şu şekilde açıklamışlardır:

"Böyle hastalık gibi bir şey hiç yaşamadık. Bilakis normal insanlardan daha sağlıklıyız bağışıklık düzenimiz daha iyi çalışıyor" (G33).

"Günde 300 tane çöpe girip bakarız ve dünyanın en iyi sporu da bunda. Kimse farkında değil biz bu sporculardan çoğu insandan daha sağlıklıyız, bacaklarımız sırtımız hep kas oldu sürekli hareket halindeyiz mesela siz ilk geldiğinizde elinizi uzattığınızda elinizi sıkmaya korktum elimiz nasırlı sert olduğu için de insan ister istemez çekiniyor" (G1).

Görüşmecilerden G11 ve G19 geri dönüşüm işçilerinin ortalama olarak çalışma süreçlerini şu şekilde özetlemiştir:

"Genelde saat (sabah) 7-8 arası çıkıyorum. Çok yağmurlu soğuk günlerde çıkmıyorum. Akşam da 7'ye kadar filan hem dükkanda hem sokakta. Geri dönüşüm malzemesi nerede varsa, komşular tanıdıklar... Ağırlıklı olarak kağıt toplasak da geri dönüşümle ilgili çok şey de topluyoruz. Kağıdın fiyatı düşük olduğu için 45-50-70 ne çıkarsa. Mekanın belirliliği sadece firmalarda olur, belediyelerden aldıkları bölgeleri tek kendileri toplar. Sokak toplayıcıları tümünü toplayabiliyo. Bu bölge benim diyen oluyo tabi ki ama engel olunuyo yani. Bu bölge benim şu bölge senin olduğunda sokak toplayıcısı sonunda hani ister istemez kötü sonuçlar çıkıyor. Topladığımız ürünleri, genelde bir ev tutulur, evin bahçesi varsa -bahçeli oluyor tabi bahçesiz evde yapamazsın- orada topluyoruz. Herkes isterse kirayı bölüşüp de getirip haftada bir satıyo, isterse günlük getirip de satıyo. Kirası neyse suyu elektriği neyse birlikte karşılıyor. Onda da belediyelerden çok sıkıntı yaşıyoruz. Belediyeler mesela 'işte burada çevre kirliliği yapıyorsunuz' ya da 'mekruh binalarda yapıyorsunuz, bu işi yapamazsınız' diye çok baskılar oluyo" (G11).

"...bu ürünleri geri dönüşümcülere veriyoruz düzenli olarak herkesin üç dört firması var herkes onlara mallarını veriyö kartonun kilosunu 30 kuruşa satıyoruz her yerde aynı değil tabii firmadan firmaya değişiyö Antalya'da ürünleri seçiyolar, Adana'da biz ne var ne yok her şeyi satıyoduk. Antalya'da özellikli karton istiyorlar bunun yanında kitap olur defter olur gazete olur plastik de topluyoruz, pet şişe kağıt kutu her şey. Ayrıca burada cam alan yok hurdaları da sanayideki hurdacıları satıyoruz hurdanın fiyatları daha iyi" (G19).

Geri dönüşüm işçilerinin bir kısmı da depolardaki ayrıştırma, yükleme ve firmalara teslimat işlerini yapmaktadırlar. G26 da depolardaki iş sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

"Benim çalışma sürecim aslında çoğunlukla depo olduğu için büyük bir zamanımı da orada geçiriyorum, sabah erkenden geliriz buraya çalışanları uyandırırız kahvaltı yaparız işe gidilir burada

malları ayırırız sonra kamyon gelir onları yükleriz fabrikaya gönderir yani yoğunluk da bu şekilde geçiyo, mal seçme işe gitme gibi daha çok dükkan işine bakıyorum" (G26).

Görüşmecilerin içerisinde toplayıcılığı motor ile yapan tek kişi olan G28 ise süreci şu şekilde anlatmaktadır:

"Sabah sekizden çıkarım Beldibi, Göynük, Kemer, Finike, Kumluca böyle bu tarafların hepsini gezerim bu saatlerde (akşam 4-5) gelirim motorla topluyorum. Kağıt pet plastik kutu hepsini topluyorum, motorla toplamanın avantajı var tabii çekçekle toplamaya göre" (G28).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SAHA ÇALIŞMASI BULGULARI AÇISINDAN ENFORMEL SEKTÖR VE SOSYAL
DIŞLANMA

Enformel sektör ve sosyal dışlanma ilişkisi kapsamında Antalya il merkezinde 37 geri dönüşüm işçisiyle derinlemesine görüşme yapılmıştır. Saha çalışmasının ilk aşamasında Geri Dönüşüm İşçileri Derneği'nin yöneticileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bunun ardından geri dönüşüm işçileriyle ilk olarak dernekte görüşmeler yapılmış ve sonrasında geri dönüşüm işçilerinin yoğun olarak yaşadıkları depoların bulunduğu mahalleler olan Balbey mahallesi ve Kızıllık mahallesine gidilerek görüşme sürecine devam edilmiştir.

Araştırmanın veri toplama kısmı Aralık 2018 ile Ocak 2019 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Buna göre katılımcıların demografik özellikleri şöyledir:

Tablo 4.1. Görüşmecilerin Demografik Özellikleri

Görüşmeciler	Yaş	Eğitim Durumu	Sosyal Güvence	Medeni Durum	Çocuk	Memleket	Menşei ülke- il
G1.E	36	-	-	Evli	3+1	Şırnak	Adana
G2.E	24	İlkokul	-	Bekar	-	Afganistan	Afganistan
G3.E	19	-	-	Bekar	-	Afganistan	Afganistan
G4.E	54	Lise	4/1-a	Bekar (Boşanmış)	1	Burdur	Burdur
G5.E	24	Ortaokul	-	Bekar	-	Van	Tekirdağ
G6.E	28	Ortaokul	-	Evli	2	Sinop	İstanbul
G7.E	44	İlkokul	-	Bekar	-	Bingöl	Mersin
G8.E	40	Ortaokul	-	Evli	3	Konya	Konya
G9.E	34	-	-	Evli	2	Mersin	Mersin
G10.E	29	-	-	Evli	1	Niğde	Mersin
G11.E	36	İlkokul	4/1-b	Evli	3	Şırnak	Adana
G12.E	27	-	GSS	Evli	3	Mardin	Adana
G13.K	60	Lise	4/1-b	Bekar (eşi vefat etti)	2	Antalya	-
G14.E	73	-	-	Bekar (eşi vefat etti)	2	Bingöl	Adana
G15.E	65	-	4/1-a (emekli)	Bekar (boşanmış)	3	Şanlıurfa	İzmir
G16.E	59	-	-	Evli	6	Batman	Adana

G17.E	50	-	-	Bekar (boşanmış)	-	Konya	Konya
G18.E	50	İlkokul	-	Bekar (boşanmış)	3	Konya	Konya
G19.E	38	-	GSS	Evli	7	Şırnak	Adana
G20.E	22	-	-	Bekar	-	Afganistan	Afganistan
G21.E	36	Lise	-	Bekar	-	Şırnak	Adana
G22.E	36	-	-	Evli	-	Afganistan	Afganistan
G23.E	59	-	-	Evli	3	Muş	Hatay
G24.E	19	İlkokul	-	Bekar	-	Afganistan	Afganistan
G25.E	31	Ortaokul	GSS	Evli	1	Bingöl	Mersin
G26.E	23	Ortaokul	-	Bekar	-	Van	Mersin
G27.E	29	-	-	Bekar	-	Şanlıurfa	İstanbul
G28.E	36	İlkokul	-	Evli	3	Bitlis	Adana
G29.E	34	Lise	-	Bekar	-	Ordu	Ankara
G30.E	35	-	GSS	Evli	4	Mardin	Adana
G31.E	51	İlkokul	GSS	Evli	3	Niğde	İstanbul
G32.E	44	Ortaokul	GSS	Bekar (eşi vefat etti)	2	Adıyaman	Adıyaman
G33.E	33	-	GSS	Evli	3	Van	Mersin
G34.E	39	İlkokul	GSS	Evli	5	Şırnak	Adana
G35.E	26	-	-	Evli	-	Mardin	Mardin
G36.E	18	-	-	Bekar	-	Afganistan	Afganistan
G37.E	23	Ortaokul	GSS	Bekar	-	Malatya	Mersin

Yapılan görüşmeler neticesinde geri dönüşüm işçilerinin demografik özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

İşçilerin yaş ortalamaları 37'dir. İşçilerin yaşça en büyüğü 73 yaşındayken, en küçüğü de 18 yaşındadır.

Medeni durumları incelendiğinde de görüşmecilerin 18'i evli, 12'si bekar, 4'ü eşinden ayrılmış ve 3'ünün de eşi vefat etmiştir. Bunun yanı sıra görüşmecilerden 15'inin çocuğu yokken diğer işçilerin çocuk sayısı 1 ve 7 arasında değişmektedir.

Eğitim dzeyeleri ise çoğunlukla ya ilkokul seviyesindedir ya da hiç eğitim almamışlardır ve görüşmecilerden yalnızca 4 kişi lise düzeyinde eğitim almışken geriye kalan 7 kişi de ortaokul düzeyinde eğitim almıştır.

Görüşmecilerin 36'sı erkeklerden oluşmaktadır. Görüşülen tek kadın işçi olan G13 de iş kazası geçirmesi sonucu vefat etmiş olan eşinden kalan maaşla geçimini sağlarken, bunun yanı sıra ek gelir sağlamak adına geri dönüşüm işçiliği yapmaktadır. Geri dönüşüm işçiliği yapan kadınların sayısının az olması da hem işin fiziksel g gerektirmesi hem de yoksul durumdaki kadınların Antalya'da turizm ve hizmet sektöründe daha fazla yer almayı tercih etmeleri ile açıklanmıştır.

Görüşmecilerin 24' sosyal güvenceye sahip değilken, 9'u 60/c-1 sigorta kapsamında Yeşil Kart olarak tanımladıkları GSS'ndan yararlanmaktadır. Diğer görüşmecilerden 2'si 4/1-b ve 1'i de 4/1-a kapsamında sosyal güvenceden yararlanırken diğer 1'i de 4/1-a kapsamında emeklidir.

Görüşmecilerin memleketleri incelendiğinde 14'ünün Doğu Anadolu, 7'sinin Güneydoğu Anadolu, 5'inin İç Anadolu, 3'nn Akdeniz ve 2'sinin de Karadeniz Bölgesi'nden oldukları görülmektedir. Geriye kalan 6 görüşmeci de Afganistan'dan göç etmiştir. Diğer yandan görüşmecilerin Antalya'ya göç ettikleri yerler incelendiğinde yoğun olarak Mersin ve Adana illerinden geldikleri tespit edilmiştir.

4.1. Enformel Sektöre ilişkin Elde Edilen Bulgular ve Tartışma

Enformel sektörün kuramsal boyutu incelendiğinde işlevsel ve yapısal olmak üzere temelde iki yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. İşlevsel yaklaşım, genel hatlarıyla çalışma ilişkileri içerisinde enformel sektörün unsurları olarak sektöre girişin kolay olması, istihdam arttırıcı ve işsizliği azaltıcı bir araç olması, maliyeti azaltmak adına fırsat sağlaması, çalışma sürecinin esnek olması ve bunlara paralel olarak sosyal dengeyi sağlaması üzerinde durmaktadır. Diğer yandan yapısal yaklaşımda ise enformel sektörde söz konusu ekonomik, sosyal ve yasal/ kurumsal sorunların yanı sıra çalışma koşullarında ortaya çıkan dezavantajlı süreç ele alınmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde enformel sektöre ilişkin yapısal ve işlevsel yaklaşımların iddiaları, elde edilen saha bulgularıyla ilişkilendirilerek benzeyen ve farklılaşan yönleriyle işlenecektir.

4.1.1. İşlevselci Bakış Açısından Enformel Sektör

4.1.1.1. Sektöre Giriş Kolaylığı

Enformel sektörü cazip kılan ve işlevsel hale getiren en önemli özellik sektöre girişin kolaylığıdır. Enformel ekonomik faaliyetler basit iş örgütlenmesi şeklinde olması, uzmanlaşmayı gerekli kılmayacak şekilde küçük çaplı olması ve genelde teknolojik açıdan formel sektöre göre daha geride olmasından dolayı önceden alınması gereken bir eğitime gerek duymamaktadır. Bazı çalışma şekillerinde işyerinin varlığına bile gerek kalmamaktadır. Çalışma sürecinde gerekli bilgi ve deneyim iş esnasında kazanılmaktadır (Kanyılmaz, 2012: 60):

Görüşmecilerden, G37 neden bu sektörde çalıştığını şu cümlelerle açıklamaktadır:

"... çok işle uğraştım marangoz olabilir, sanayi olabilir birkaç iş de yaptım ama ilkokul mezunu diye amele gibi köle gibi görüyor seni, bir işe yaramaz gibi gördüler. O yüzden o sektörlerde daha önce çalıştım ama burada bu işte en azından böyle bir şey yok, ne kadar kazanırsan senindir karşında kimse yok çöpten ne çıkarsa kısmetini yersin ondan dolayı bu işi seçiyoruz".

Buna paralel olarak Şişman (1999: 27) enformel sektörde çalışmak için büyük bir sermayeye, teknik bilgiye ve nitelikli işgücüne gereksinim olmadığını söylemektedir. Bu görüşü destekler nitelikte G28: "Bu işin diğer işlere göre şöyle bir avantajı var, ne toplarsan sermayesiz kazanıyorsun" diyerek, örnekleme katılan kişilerin enformel sektörde çalışma davranışlarının literatürde yer alan tanımlamalarla uyduğunu göstermektedir.

4.1.1.2. İstihdam Sağlama

İlimli ilişki yaklaşımına göre formel sektörde kendisine iş bulamayan kişiler kendilerine enformel işler yaratarak ya da mevcut enformel işlerde çalışarak ekonomik sürece katılır ve bu şekilde enformel sektör aracılığıyla büyümeye katkı sağlamaya başlar. Bu yaklaşım dahilinde enformel sektör formel sektörün tamamlayıcısı haline gelmekteyken bir diğer görüş de enformel işlerin yalnızca bir kısmının bu nitelikte olduğu ve gelişme şansı bulabileceğini iddia etmektedir (Varçın, 2003: 206).

Görüşmelere katılan kişilerden ikisi istihdam sağlama konusunda enformel sektörü şu şekilde ele almaktadır:

"İyi yine hiç olmasa ne yapacaktık bizim için kurtarıcı şey oldu, her gittiğimiz işte bir sorun var kesin" (G3).

"Sigortalı düzenli bir işte çalışmak isteyen olur tabii ki ama kaç kişiye sağlanabilir ki bu? Sağlayamadıkları için biz bu durumdayız" (G11).

Formel sektörde gerçekleştirilen üretim süreçleri yüksek maliyetler, mevcut kapasitenin eksik kullanımı ve kaynaklardaki sınırlılık sebebiyle istihdamı yeterli düzeyde sağlayamamaktadır. Enformel sektör açıkta kalan geniş işsiz kitlelere istihdam olanağı sağlayarak birçok insanın geçimini sağlama yolu sunmaktadır (Sarılı, 2002: 44).

Gelişmekte olan ülkelerde bağımlı çalışanlar, gelir üzerinden gerçekleşen değişimlere karşı oldukça güvensiz durumdadırlar. Bu gelir kayıplarına karşı resmi çözümler kalıcı şekilde bulunamamaktadır ve dolayısıyla bu kesimler kendileri çözümler üreterek enformel sektör üzerinden gelir etkisini gerçekleştirmektedir (Güloğlu vd., 2003: 57).

Kurumlar ve gerçekleştirdikleri işlev bakımından, yaşadıkları çözümsüzlüğü bir görüşmeci şu şekilde ifade etmektedir:

"Yerel yönetimler için düşündüğümüzde bizim aslında onlara çok büyük bir katkımız var ama yine de bize daha kötü davranıyorlar. Biz burada ekmek kazanıyoruz, aile bakıyoruz, kardeşim okutuyorum, yaşlı nenem var bakıyorum" (G26).

Enformel sektör, istihdam sağlamayla birlikte hem geçimlik geliri ya da ihtiyaç duyulan ek geliri; diğer yandan da ucuz mal ve hizmet üretimi yoluyla bu kitlelere tüketim yolunu açmaktadır (Atauz ve Atauz, 1992: 11).

Enformel sektör yoksulluğun dezavantajlarından kurtulmak için bir araç ve yoksullar için yoksullukla baş edebilme aracı işlevini de karşılamaktadır. Enformel sektörü ortaya çıkaran ve yaygınlaştıran sebepler kısır döngü şeklinde devamlılık göstermektedir. Örgütsüzlük ve yoksulluk kısacasında dolaşan enformel sektör işçileri hayatta kalmak ve geçim sağlamak için her işi yapmaya hazır olmalarıyla enformel sektörü bu yolda bir kurtarıcı olarak görmektedirler (Özkul ve Kanyılmaz, 2012: 47). Enformel sektör işlerini genelde kent yoksulları ya da diğer dezavantajlı grupların yapıyor olması toplumsal alanda başkalarının yapmak istemeyeceği işleri yapmalarıyla da işlevseldir. Çöp toplamak, atık temizlemek gibi bu nitelikteki işler hem istenmeyen işler aracılığıyla istihdam sağlamakta hem de gelir elde etmelerine aracılık etmektedir (Ergun, 2005: 132):

Yaptıkları işin kendilerine gelir sağlamasının yanı sıra ekonomik ve toplumsal önemini görüşmecilerden biri şu şekilde açıklamıştır:

"Biz toplayıcılar olarak belediyemize oldukça yardımcı oluyoruz çöplerimizi topluyoruz yoksa çöp arabasını beklemek zorundalar. Hatta 2011 yılında, iki ay boyunca bize baskı yapıldı, çöpçüler bile bize gelip 'neden çöpleri toplamıyorsunuz' diye baskı kurdu, 'biz başa çıkamıyoruz artık siz neden yardım etmiyorsunuz' dediler, yani biz çevreye ve belediyeye çok yardımcı oluyoruz" (G19).

4.1.1.3. Maliyeti Azaltma Aracı

Atauz ve Atauz'a (1992: 11) göre enformel sektörün devletle ilişkisi incelendiğinde bu ilişki iki yönlü etki etmektedir ancak tek yönlü yanı (enformel sektörün devlete sağladığı katkılar) daha ağır basmaktadır. Çünkü devlet pozitif anlamda enformel sektör için bir katkı yapma durumunda değildir. Enformel sektörde çalışanlar yasal olanın dışında olmak ve alternatifsizlik sebebiyle illegal koşullar içinde çalışmak ve yaşamak ile çalışmak ve gelir elde etmek adına başka bir çözüm aracından yoksun olmak sebepleriyle ortaya çıkan tüm dezavantajları üstlenmek zorunda kalmaktadır. Zaten korunmaya muhtaç olan bu kesim bir de bu süreçlerle başa çıkmaya çalışmaktadır. Üstelik bu süreçler, normalde görevi bu yükleri hafifletmek olan devlet tarafından bu kesimlere yüklenmektedir. İstihdamı sağlamanın yanında çeşitli türlerde rüşvetler ve cezalar enformel ekonomi içerisinde mümkün olabilmektedir. Ancak devlet bu alana finansal bir katkıda bulunmak zorunda değildir. Normalde devletin sağlaması gereken üretim ve eğitim fonksiyonları ve diğer yandan da çalışma hakkı, tüketme hakkı ve gelir elde etme ve geçinme hakkı enformel sektörde yerine getirilir ve böylece istihdam etkisi, gelir etkisi ve tüketim etkisi gerçekleşmiş olur. "İş yasalarının uygulanmadığı, sosyal güvenlikten yoksun ve düzensiz sürelerle çalıştırılabilen, yani ucuza mal olan işgücü sunabilme yeteneği, enformel sektörün önemli varlık nedenlerinden olmaktadır" (Lordoğlu ve Özar, 1998: 5).

Enformel sektörün istihdam etmeye paralel olarak söz konusu olan işgücünü ucuza mal etme işlevi geri dönüşüm işçiliğinde oldukça önemli hale gelmektedir. İstihdam edildikleri taktirde ücret, sigorta primi gibi birçok maliyetin söz konusu olmasına karşın sağladıkları bu maliyetlerden kaçınma fırsatını geri dönüşüm işçileri G11'in ifadeleriyle şu şekilde sağlamaktadır:

"Sonuçta çöpe gidiyor çalışanlar, mesela bir mahallede günlük bir araç bir çöp arabası giriyorsa mahalleye günlük sokak toplayıcıları olmazsa o araç on sefer girecek. Bunun için de para verecek belediye lisanslı firmalara. Böylece belediyeye de fayda sağlıyoruz, ekonomiye de fayda sağlıyoruz, ülkeye de fayda sağlıyoruz ama bakıyoruz ki onların bir faydaları yok" (G11).

Enformel faaliyetlerin kayıt dışında olması vergi, sigorta gibi maliyetlerden kaçınmak için oldukça elverişlidir. Bu durum bir yandan devlet gelirlerini azaltırken diğer yandan işverenin mali yükümlülüklerinin azalmasıyla yatırıma dönüştürebileceği sermayesini arttırması söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla hem üretim, hem milli gelir hem de kişilerin gelir düzeyleri ile büyümede artış sağlanacaktır (Sarılı, 2002: 44).

Geri dönüşüm işinde yıllardır çalışan G33, devlet için maliyeti azaltıcı bir unsur olan geri dönüşüm işçiliğinin aynı zamanda firmalar için de önemli bir işlev barındırmasını şu şekilde açıklamaktadır:

"Firmalarla en büyük yaşadığımız sorunlar, onlar devletten ihale ile lisans alırlar bölge alırlar, o bölgenin hem malını bedava alırlar tüm bölgenin malını hem ÇEVKO'dan destek alırlar, prim alırlar. Bu işi de kendileri yapamazlar geri dönüşümü o kadar destekler, sermaye sahibidirler ama kendileri de derler ki siz olmadığınız da biz işyerimizin bile masrafını çıkaramayız. Çünkü geri dönüştüremiyorlar o kadar kapasite ile devletin belediyenin hepsinin desteğiyle günlük dönüştürdükleri geri dönüşüm malzemesi belli bir sayıda, işin erbabı değiller ama sermaye sahipleri işte, oraya gelmişler sözde geri dönüşüm yönetiyorlar" (G33).

4.1.1.4. Esnek Çalışma Süreci Sağlaması

Özar'a (2000: 8) göre neo-liberal yaklaşımda ise küçük çaptaki işletmeler için gelir yaratma ve tasarruf değişkenleri üzerinde durulmaktadır. Devlet piyasayı terk ettiğinde, büyük girişimcilerin yanı sıra küçük girişimciler de bu durumda daha avantajlı olacaktır. Dolayısıyla devletin üretim sürecinde ve sistemde müdahalesine karşı çıkılır. Bunların yanı sıra rekabetçi, demokratik ve rasyonel bir piyasanın varlığı için yine enformelleşme bir araç halinde görülmektedir. Devlet aşırı müdahalede bulunduğu ya da katı davranışlar sergilediğinde bu olası gelişmelerin önü kesilmektedir.

Enformel sektör işçileri genelde bağımsız olarak çalışma biçimlerinde bulduklarından çalışma esnasında iş süresi ve dinlenme süreleri düzenlenmiş değildir. Aynı zamanda çalışma yöntemleri de mutlak değildir (Erdut, 2007: 59).

Enformel sektörün esneklik niteliği iki boyut üzerinden etkili ve işlevsel olmaktadır. Bunlardan ilki çalışma sürecinde söz konusu belirsizlikler ve sınırsızlıktır. Bir diğer esneklik boyutu ise işletmeler, işverenler ya da sermayedarlar lehine bir durumu içermektedir. Devletin piyasada müdahalesizliği ve piyasada hakimiyet kuran esnekleşme yanlısı politikaların kapitalist üretim sürecine uyum sağlayabilecek ortamı sermayedarlar için sağlamasıdır.

Geri dönüşüm işçiliğinde oldukça önemli bir avantaj olarak görülen esnek çalışma süreci G34 tarafından şu şekilde ele alınmıştır:

"Bu işin avantajı olarak da biz biraz özgür ruhlu insanlarız; birinin emri altında çalışmayı sevmeyiz, saatimiz belli değil, istediğimiz zaman çıkarız, gideriz, geliriz. Herhangi bir şahsa bağlı değiliz. O yüzden biz bu işi seviyoruz, şahsen kendi adıma başka işte çalışmak istemem, koşullar biraz daha düzeltilirse memnun olarak yaparız bu işi" (G34).

Enformel sektörde çalışma süreçleri daha esnek yapıdadır; ücret, çalışma ve izin süreleri, sosyal koruma ve benzer konularda oldukça esnek yapılar söz konusudur. İşletmeler açısından da bu durum esneklik sağlamak ve üretim sürecindeki değişime hızlıca yanıt verebilecek durumu ortaya çıkarmaktadır (Temiz, 2004: 62).

Enformel sektörde söz konusu esnek süreç piyasanın beklentisini her an karşılama niteliğinin yanı sıra işçiler için de hem gelirleri üzerinde kontrol sağlama hem de formel bir çalışmayla söz konusu olabilecek disipline edilmiş çalışma süreçlerine nispeten daha rahat bir çalışma süreci sağlamaktadır. G35 ve G5 çalışma süreçlerinde söz konusu bu avantajları şu şekilde anlatmaktadır:

"Bu işin avantajı da; iş bize ait, patron yok bu yönden rahatız. Bir de şimdi gitsem bir yerde çalışsam 1600 lira, bu işte belli olmuyor. Bir yerden bin liralık (ürün) alırsın ona güvenerek biraz da bu işte çalışıyoruz" (G35).

"Şu an istediğim o işleri yapabilirim ama psikolojik bir baskı var oralarda, iş makinesi kullanıyordum. Yeri geliyor da uçurum kenarında çalışıyordum sürekli yönetici hadi hadi diyordu, psikolojik baskı şiddetten yorgunluktan daha da kötü bence, bu işte en azından öyle bir şey yok, biraz kafamı dinleyebiliyorum. En azından kafa dinlemek için güzel bir iş" (G5).

4.1.1.5. Sosyal Dengeyi Sağlama

Enformel sektör devlet ilişkisinde; enformel sektör devletin istemediği bir alanı oluşturmamakla birlikte mevcudiyetinden kaynak alan ve bu sebeple yok saydığı hatta desteklediği bir alan olmaktadır. Çünkü yüksek boyutlardaki işsizlik sosyal patlamalara sebep olabileceken enformel sektörün varlığı bunları engelleyici bir mekanizma olmaktadır. Diğer yandan da ekonomik canlanmaya katkıda bulunması, yine enformel sektörün teşvik edilmesi için bir sebep oluşturmaktadır. Formel sektör üzerindeki kontrolün kaybı enformel sektörün gerçekleştirdiği ekonomik katkı ve sosyal düzenle dengelenmektedir (Eryılmaz, 2000: 23-24).

G6 geri dönüşüm işçiliği içerisinde sabıkalı ya da suç işleme potansiyelinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Bu durum geri dönüşüm işçilerinin formel sektörde istihdam edilmesinde önemli bir engel olarak görülmekte ve buna paralel olarak yaptıkları işin bu gibi sorunları engelleyen bir işlevi olduğunu şu şekilde anlatmaktadır:

"Bu işte birçok eli uzun farklı işlerde olup atıyorum ceza işlemiş adamın sicili bozuk, iş veren yok ve gittiği yerlerde farklı gözle bakıldığı için bu işe giriyor bu işte de bu adam engellenirse ne olacak eski işine geri dönecek. Bu tür insanlar çok içimizde. Yani durum aslında tam olarak şu, insanlar yaşadıkları hayattan kurtulmak için bir umut olarak bu işe başlıyorlar ama bundan da men edilmeye çalışılırsa tekrar aynı döngüye geri gidiyorlar" (G6).

Diğer yandan da G23 işsizlik sonucu ortaya çıkabilecek sosyal sorunların yapılan işle önüne geçildiğini söylemektedir:

"Bu işin en büyük sorunu belediye. Şimdi nereye gitsek, yok orada ceza yazıyor, yok kapatın bilmem ne yapın, nereye gidelim bu kadar toplayan kişi var. Bu millet hırsızlık mı yapsın banka mı soysun insanları yoldan mı çevirsinler ne yapacaklar? Kimsenin tavuğuna kışt demiyoruz, çöpten ne çıkıyorsa Allah bereket versin" (G23).

İşgücünün etnikleştirilmesi de enformel sektörde üretim açısından işlev kazanmıştır. Enformel sektörde özellikle sokakta gerçekleşen işlerde iş sürecinin büyük bir çoğunluğu sokakta ve dolayısıyla kent ve kentli ile etkileşim içerisinde gerçekleşmektedir. Sokaklar mekansal olarak çalışma sürecinin gerçekleştiği yerler olurken, sokakta geçirilen zaman da kentte toplumla iletişim kurma ve yüz yüze gelme alanı olmaktadır. Hem aynı işi yapanlar bu zaman-mekan ikilisinde etkileşim kurmakta, birbirlerini yönlendirmekte ve üretmektedirler hem de kendileri dışında kentli insanlarla iletişime geçerek onlar hakkında yargılarını, hükümlerini ve düşüncelerini oluşturmak için fırsat sağlamaktadırlar (Başkavak, 2013: 2).

Geri dönüşüm işçiliğinin yapılmasıyla günün büyük bir kısmı sokaklarda geçmekte ve işçiler bu süreçte kent ve kentliyle yakın temasta olmaktadır. G29 da yaptığı işin avantajını bu işin sosyalleşmeye imkan tanınması olarak belirtmektedir:

"Bu işin iyi yanları olarak söyleyebileceğim şey; insanlarla diyaloga girebiliyorsunuz, insanlarla haşır neşir olabiliyorsunuz" (G29).

Dolayısıyla bu şekilde enformel sektörün dezavantajları sebebiyle sosyal katılımı yaşanabilecek sorunlar kendiliğinden çözülebilmekte ve enformel işler sosyal katılımı sağlayan bir işlevi de yerine getirmektedir.

4.1.1.6. Alternatif Gelir Sağlama

Enformel sektörün diğer işlevsel yaklaşımları yanı sıra geri dönüşüm işçiliği özelinde bir işlev daha karşımıza çıkmaktadır. Kendi ifadeleriyle belirtmek gerekirse çöp 'zengin' bir alanı oluşturmaktadır. Bu yönden toplayıcılık yapmaları sırasında buldukları ürünler, onlara ekstra gelir ve tüketim malı sağlamaktadır.

Toplayıcılık yaptığı sırada kullanılabilir nitelikteki ürünleri -elbise, oyuncak, takı vb.- ikinci el pazarında satan G23 bu durumu şöyle belirtmektedir:

"...şimdi çöp zengin. Bir bakıyorsun ki -nasipte varsa zaten nasipte yoksa elden hiçbir şey gelmiyor nasibin neyse ona razı olursun- bir deste para bir bakarsın altın yüzük yani zengin, çok zengindir yani nereden ne geleceği belli olmuyo" (G23).

Bu işlev geri dönüşüm işçileri tarafından sıkça dile getirilmekte ve önemli bir motivasyon aracı olmaktadır. Yaşadığı bir anısı üzerinden G6 da bu süreci şu şekilde açıklamaktadır:

"Mesela bir arkadaşım vardı ufak bir anımı anlatayım Urfalı'ydı. Bu sistemde kumanya sistemi vardır, herkes ayrı gayrı yemez bir kişi gider alır bir kişi yapar yer ortak öderler. Biz kumanya diyoruz buna bu kumanya parası da haftalık eşit bir şekilde bölüşülür dağıtılır herkese, herkes öder. Neyse bu arkadaş kumanya paramı çıkarayım diye son bir kez işe gidiyo, bir saat sonra çekçeği boş halde geliyo, çantasını alıyo kayboluyo, yanında bir arkadaşı var o anlatıyo bize de, bir kese altın bulmuş çöpten tam gideceği zaman, bir kese altını bulmuş kimseye haber vermeden çıkmış gitmiş. Düğünü vardı zaten bir daha da hiç gelmedi buralara" (G6).

Buna benzer şekilde G13 de gıda ihtiyaçlarını sağlamak adına benimsediği stratejiyi şu şekilde anlatmaktadır:

"...bazı zamanlar da sebze ihtiyacımı sağlarken, sokağa atılan ekmekleri toplayıp balkonumda kurutuyorum ve pazara götürüp pazarcılara veriyorum onlar da eğer ellerinde imkanları varsa bana sebze veriyorlar" (G13).

Dolayısıyla enformel sektörün kabul görmüş diğer işlevlerinin yanı sıra geri dönüşüm işçiliği özelinde bu işlev de işçiler için oldukça etkili olmaktadır ve alternatif gelir sağlama ve tüketim malları için bir strateji oluşturma yanında her an söz konusu şans faktörüyle zenginleşebilme yolu olarak da görülmektedir.

4.1.1.7. İşlevsel Yaklaşım Yönünden Saha Bulgularının Değerlendirilmesi

Enformel faaliyetler, işlevsel yönden verimlilik artışı temelinde işlevler içerse ve sağlasa da diğer yandan ortaya çıkardığı maliyetler yanında çok daha önemsiz kalmaktadır. Schneider'e (2018) göre, enformel sektörün işlevleri arasında önemli bir yer tutan yenilikçilik ve dolayısıyla verimlilik artışı mutlak kanıtlarla elde edilmiş veriler olmamaktadır; enformel sektördeki işler birbirine benzer ve çoğu zaman da formel sektörde karşılığı olan işlerdir ve farklı işler olması durumunda zaten formel sektörde yer alacaktır. Bu şekilde işlevsel olarak sunulan yönlerinin muhakkak formel bir ikamesinin söz konusu olması dolayısıyla ortaya çıkardığı dezavantajlar bu avantajlardan daha fazla olmaktadır.

Yılmaz'a göre (2011: 241-243) enformel sektörün işlevsel yaklaşım çerçevesinde incelenmesiyle görülen şudur ki; bu politikalar aslında koruma sağlama ya da bir alternatif oluşturma görüntüsüyle ekonomik sisteme entegre etme stratejileridir. Burada söz konusu yoksulluk ve refah aynı zamanda bir güvenlik sorunu teşkil etmektedir. Bu güvenlik sorunu, yoksul olanın eşitsiz süreçler sonucunda bir sorun teşkil etmesi üzerinden oluşan bir güvenlik tehdididir. Yoksulluk yaklaşımlarından da çoğu zaman görüleceği üzere burada söz konusu tehdit minimum korumanın sağlanması yoluyla çözümlerle sınırlı bırakılmaktadır. Ancak bir yandan da burada yoksulların içinde buldukları durum yalnızca bir şeye sahip olmama sınırında kalmamaktadır. Yoksulluk olgusu içinde sahip olmanın ötesinde toplumsal olanı yapılandıran eşit(siz)liği ve bununla söz konusu olan sorunları barındırmaktadır. Dolayısıyla vatandaşlık bağlamında güçlerinin artırılmasıyla ilgilidir.

Marx'a (2003: 545) göre "emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta, bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır". Dolayısıyla söz konusu işlevler işgücü açısından geçerli olmamakla birlikte kapitalist üretim sürecinin devamlılığını sağlamaya ve sermayedarlar lehine işlemektedir. Bu süreçte sermayedar kesim maliyetlerini azaltmakta ve kapitalist sürecin gereği olacak şekilde ekonomik dalgalanmalara göre kendi lehlerine süreci yönetmektedirler. G26 da piyasa için gerçekleştirdikleri işlevin kendileri için sorunlu bir süreci beraberinde getirdiğini şu şekilde açıklamaktadır:

"Yerel yönetimler için düşündüğümüzde bizim aslında onlara çok büyük bir katkımız var ama yine de bize daha kötü davranıyorlar. Biz burada bir ekmek kazanıyoruz aile bakıyoruz kardeşim okutuyorum yaşlı nenem var bakıyorum, bunları baktığım için illaki bir kazancım olması lazım asgari ücrete göre ya da diğer maaşlara göre sigortam yok bir şeyim yok devletin bize tam tersine destek olması lazımken daha kötü yerlere çekiyor. Yani ciddi anlamda sorunlar oluyor bu işin içinde öyle ufak bir şey değil yani. En yakın buna benzer olarak şunu söyleyebilirim bundan 5-6 ay önce bir operasyon düzenlendi bu mahalleye (Balbey mahallesi) belediye tarafından polisler çevik kuvvet dükkanları falan boşaltmamızı istediler yıkacağız falan dediler tehdit altında bıraktılar uzun bir süre işsiz kaldık çalışamadık. Yanımızdaki insanlar işsiz kaldı o şekilde yani geçimimiz daraldı yapacak başka bir iş yok. Biz bu işe alışmışız yıllardır yapıyoruz insan istese de istemese de vazgeçemiyor bu şekilde bizi etkiliyorlar "(G26).

Bu şekilde üretim süreci için birçok fayda enformel sektör üzerinden sağlanmakta ve diğer yandan da istihdam aracılığıyla işgücünü kontrol altında tutma amacı sağlanmakta ve

kaçak göçmen işgücünde olduğu gibi artı değeri arttırmak için çalışan kesimin yerine de geçirilebilme süreci gerçekleştirilmektedir (Akpınar, 2009: 20).

İşlevsel yaklaşımda ele alındığı üzere enformel sektör üretim sürecinde önemli bir kar elde etme ve istihdam sağlama aracıdır. Ancak diğer yandan yönetimlerin baskıcı uygulamaları bu süreçte çelişkili bir durumu ortaya çıkarmakta ve burada gerçekleştirilen baskılarla denetimin sağlanmaya çalışıldığı savı G5'in hem yerli işgücü hem de kaçak göçmen işgücü için tek gelir sağlama aracı olan geri dönüşüm işçiliği sürecinde karşılaştıkları baskıcı uygulamaları şu şekilde anlatımıyla doğrulanmaktadır:

"Bu işin en önemli sorunu belediye, izin vermiyorlar gördüğümüz gibi kapattılar girişi. Mesleği olmayan insanlar mesela bu şekilde yapıyor başka olanlar yurt dışından gelenler bu şekilde ailelerine bakıp kazanç sağlıyorlar, devlet de ona izin vermiyor. Daha doğrusu belediye izin vermiyor. Bu da işi zorlaştırıyor insanların hayatı zorlaştırıyor" (G5).

Görüşmecilerden G34 de bu süreci Suriyeli işçilerin geri dönüşüm işçiliğine başlamasıyla beraber kendi yaşadıkları sorunlar ve ayrımcı uygulamalar çerçevesinde şu şekilde ele almıştır:

"Biz mesela mal toplamaya gidiyoruz, adamın yanında Suriyeli vardı, biz vardık, biz oradan kaldırdılar Suriyelilere dokunmadılar kimlik bile sormadılar adamlara. Bize burası yasak dediler ama hemen yanındaki Suriyelilerin yanına bile gitmediler. Sen kimsin sen niye kalkmıyorsun demediler, bu insanlara dokunuyor bu insanları rahatsız ediyor. Mesela bizim arkadaşlarımızdan Suriyelilerle problem yaşayan oldu, darp etme olayları yaşandı, mahkemeler sürdü, bizim arkadaşlarımız denetimli serbest oldu onlar serbest bırakıldı, suçlu olduklarına rağmen hiçbir muamele görmeden ölüme teşebbüse rağmen hiçbir ceza almadılar, biz bunlardan rahatsızız ve bu şekilde giderse daha da kötü şeyler olacak. 5 milyon Suriyeliye bakmak öyle kolay bir şey değil, hani dedik ya tamam savaş vardı devletimiz kabul etti biz de baktık, elimizden geleni biz de yaptık halk olarak da biz yardımcı olduk ezilen bir halka. Ne bileyim biz de çok haksızlık yaşadık elimizden geldiği kadar onlara yardımcı olmaya çalıştık biliyordum ama artık bakınca Suriye'de savaş diye bir şey kalmamış artık memleketlerine geri dönsünler yani çünkü Türkiye'nin koşulları ortada, kendi halkı işsiz perişan yoksul artık bırak da kendi halkına biraz çeki düzen versin. Ben bunu devletin bir aczi olarak görüyorum. Niye bu kadar Suriyeli, senin çıkarın ne, niye sürekli Suriyeli" (G34).

Birkbeck (1979: 179) çöp toplayıcılarla yaptığı çalışmasında da işlevsel yönden enformel sektörü iki değişken üzerinden açıklar: bunlardan ilki fabrikaların işgücünü parçalara ayırma yoluyla toplu sözleşme gibi girişimler ve ekstra maliyetlerin önünü almasıdır. Bir diğeri ise piyasada söz konusu olabilecek dalgalanmaların sonuçlarından kaçınabilme şansı elde etmesidir. Geri dönüşüm fabrikası kağıdın fiyatını kendisi belirlemekte

ve bu bağlantı yoluyla en asgari olanı sunarak geri dönüşüm işçilerinin 'karın tokluğuna çalışması'na sebebiyet verir ve böylece fabrikalar sermayesini ve karını arttırma şansı bulur. Geri dönüşüm işçileri firmanın doğrudan elemanı olarak çalıştıkları takdirde kağıdın maliyeti enformel istihdam oranına göre üç katı artmak zorunda kalmakta ve artık fabrika için bu işi yapmanın bir artışı kalmayacaktır. Dolayısıyla formel sektör, enformel sektördeki emek üzerinde söz konusu esneklikten en yüksek derecede yararlanmaktadır.

Geri dönüşüm işçilerinin büyük çoğunluğunun yaptıkları işin ya da enformel sektörde çalışmanın avantajı olarak nitelendirdikleri ölçütler esneklik, gelir sağlama ve istihdam sağlama ile sınırlıdır. Ancak burada en önemli etken alternatifsizliktir. Çünkü yine birçoğu ilk fırsatta ya da kendilerine imkan sunulduğu takdirde bu işi yapmak istemediklerini de belirtmektedirler. Bunun yanı sıra avantajlar içerisinde önemli bir yer tutan ve belirtilen "kendi işinin patronu olmak, kendi istediği ve belirlediği şekilde toplamak, satmak ve parasını kazanmak, kafasına göre çalışmak, çalışma sürecinin tamamını belirlemek" gibi ifadeler de Marx'ın yabancılaşma olgusu üzerinden açıklanabilmektedir. Neo-liberal üretim sürecinde daha da yoğun bir şekilde ortaya çıkan yabancılaşma sorunu bu noktada kendisini göstermektedir. G9 da "bu işin avantajı kimseye bir hesap vermemek, başka da bir avantajı yok bu işin" diyerek, sorunlu bir çalışma süreci içerisinde bulunmasını ve oldukça kısıtlı bir alanda işlevsel yönlerin mevcudiyetini açıklamaktadır.

Marx'ın yabancılaşma konusunda yaklaşımı kapitalist üretim sürecinin insanın doğasına aykırı yapısı üzerinden gelişmektedir. Kapitalist üretim sürecinde birey üretim sürecinin tamamına olan hakimiyetini kaybeder ve böylece yaptığı işte sahip olduğu özgürlüğünü kaybeder. Yabancılaşma süreci, yapılan işte söz konusu emekle beraber üretim sürecini ve toplumu da içerecek şekilde zincirleme bir etkiye sahiptir (Demir, 2018: 65). Geri dönüşüm işçiliğinde işçiler üretim sürecinin tamamına hakim olmakta ve yapabilecekleri diğer işlere göre yabancılaşma yaşamamaktadır. Dolayısıyla bu durum onlar için daha cazip hale gelmektedir. Görüşmecilerden G5 ve G27 geri dönüşüm işçiliğine göre gelir açısından daha avantajlı oldukları önceki işlerini bırakma sebebi olarak yaptıkları işin koşulları çerçevesinde sorunlu süreçlerden bahsetmektedirler. Burada söz konusu esneklik, keyfi bir durumdan kaynağını almaktan ziyade önceki işlerinde yaşadıkları sorunlar ve iş sürecine uyum sağlayamamalarına kıyasla geri dönüşüm işçiliğindeki serbesti ve aidiyette kendini göstermektedir:

"Sigortalı bir işte çalıştığımı düşünelim, psikolojik baskı olduğu zaman insanlar rahat çalışamaz, özel hayatını da etkiler bu durum, iş hayatını da etkiler. Zaten işte sorunlar yaşayan onu eve

arkadaşlarına çevresine de yansıtır, çevresine yansıtınca sorun daha da büyür psikolojik yönden kötü olabilir" (G5).

"Normalde aşçıyım mesleğim aşçılık. Lokanta ortamından (işin koşullarından) sıkıldığım için bu işe geçtim. Bu işte daha rahatım üzerimde emir veren kimse yok, kafam rahat olduğu için bu işi tercih ettim" (G27).

İşçilerden büyük bir kısmı bu hakimiyet sürecinin üzerinde durmakla beraber ne olursa olsun bu işi bırakmak istememeleri de bu durumu destekler niteliktedir.

Çalışma süreçlerinde söz konusu esneklik, sağladığı işlevin yanı sıra dezavantajlı bir durumu da ortaya çıkartmaktadır:

"İyi yönü de bir patronumuzun olmaması, en azından istediğimiz saatte çalışma serbestliğimiz var. Gelirimiz yetmezse bir şekilde daha fazla toplar daha fazla çalışır daha fazla kazanırız. Saatlerin belirsiz olması tabii bir yönden rahatlık ama diğer yandan da bir düzensizlik. Her an sanki bir çalışma mecburiyetimiz var rahat edemiyor insan" (G21).

4.1.2. Yapısalcı Yaklaşım Açısından Enformel Sektör ve Gözlemler

Castells ve Portes (1992: 33-34) enformelleşmenin ilk hedefini, örgütlü işgücünün kontrolünü ve gücünü sabote etmek olarak görmektedir. Diğer önemli neden ise uluslararası rekabete erişebilmek için sürekli olarak işçi maliyetlerini azaltmak gereğidir. 1970ler itibariyle uygulanan politikalar ve yaşanan krizler neticesinde milyonlarca insan kötü yaşam koşullarına maruz kalmıştır ve kaçınılmaz olarak bu kitleler her türlü geçinebilme yoluna razı olacaktır. Örgütsüz, esnek ve kuralsız olsa da tüm işler yaşamı sürdürebilmek adına kabul edilebilir olmuştur. Bu şekilde bir yandan ilkel sömürü yöntemleri canlanmış, diğer yandan etkileşim ön plana çıkmıştır.

Yapısalcı yaklaşım enformel sektörün söz konusu işlevlerini yalnızca sermayedar kesimin çıkarları doğrultusunda işlevsel olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla bu süreçte enformel sektör üzerinden kurulan ilişkiler çıkar ilişkileri üzerine kurulmaktadır.

Geri dönüşüm işçiliğinin yanı sıra üretim işi de yapan G6 burada ele alınan çıkar ilişkilerini yaptığı iş üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

"Ben geri dönüşüm işinde üretim de yapıyorum. Benim ürettiğim malzeme de şu an tarımda kullanılıyor, pazarda kullanılıyor, araba sektöründe kullanılıyor daha neler neler var yani. Özellikle tarım sektöründe damlama sulama borularında çiçek saksı viyollerinde araba tamponlarında, pazarda kullanılan meyve sebze doldurulan kasalarda, enjeksiyon malzemelerinde... Sen bunu yurtdışından dolar bazında dünyanın parası ile getiriyorsun kendi ülkende bunu yapan var, buna biraz destek ver. Benim şu an tanıdığım mesela bir doktor var adam kulak burun boğaz doktoru. Adam yurt dışından gelmiş bu işe

atılmış, bu işi yapıyor. Nasıl yapıyor bu adam? Ben bu işin çekirdeğinden gelmeyim öyle bir anda yapamıyorum. Adamın parası var bir makine kurmuş bir kantar kurmuş iki araba almış götürmüş belediyeye para vermiş. Bir sürü insan var çünkü ortaklıkla, yapmış bunları para vermiş, belediyeden mal alıyor. Belediye de kuruluşlardan teşvik primleri ile yararlandırıyor, işini yürütüyor. Yani bir doktor ne kadar anlayabilir ki bu işten" (G6).

Yılmaz'a (2011: 188-189) göre neo-liberal yaklaşımın esneklik ve serbesti anlayışı doğrultusunda ortaya çıkan sınıvlaştırma anlayışı bu süreçte dört önemli hedefi gerçekleştirmektedir. Bunlardan ilki emeği istenilen koşullara göre istenilen şekilde dahil edebilecek bir sınıvlaştırma ve akışkanlık kazandırmadır.

Geri dönüşüm işçileri piyasa içerisinde gelir elde edebilmek adına her türlü koşulu kabul etme potansiyeline sahip hale gelmiş ve bu şekilde piyasanın çıkarları doğrultusunda her an istenilen şekilde piyasada yer alacak şekilde konumlandırılmışlardır. Piyasa için önemli bir işlevi yerine getiren işçiler, firmalar ve yerel yönetimler arasındaki ilişkiler doğrultusunda belirsiz bir alana sıkışmışlardır:

"Firmalar desek zaten düşmanımız bizim ama mecbur olduğumuz için onlarla çalışıyoruz, firmalarla en büyük yaşadığımız sorunlar: onlar devletten ihale ile lisans alırlar bölge alırlar. Bu işi de kendileri yapamazlar geri dönüşümü o kadar destekler, sermaye sahibidirler ama kendileri de derler ki siz olmadığımız da biz işyerimizin bile masrafını çıkaramayız. Çünkü geri dönüştüremiyorlar o kadar kapasite ile devletin belediyenin hepsinin desteğiyle günlük dönüştürdükleri geri dönüşüm malzemesi belli bir sayıda, işin erbabı değiller ama sermaye sahipleri işte, oraya gelmişler sözde geri dönüşüm yönetiyorlar. En büyük sorunumuz da zaten belediye ile devlet onların arasındaki içli dışlı muhabbet, biliyoruz bunu" (G33).

İkinci olarak yaşanan bu gelişmelere bağlı olacak şekilde emeğin güvencesizleşmesi ve geleceksizleşmesinin üretimidir. Üçüncü hedef ise, belirsizleştirme ve güvencesizleşme sonucunda her daim emek potansiyelini hazırda tutmaktır. Dolayısıyla bir yandan sürekli denetim altında tutulan diğer yandan da hazırda bulunan bir emekçi kesimi oluşturmaktır. Bunlara benzer şekilde son olarak da belirsizlik ve yarınsızlık içerisinde bulunarak emeğin inancı ve beklentisini istikrarsızlaştırmak, geçim ve yeniden üretim sürecini de belirsizleştirerek tüm insani potansiyele bu durumu genişletmektir.

Geri dönüşüm işçileri için belirsiz ve güvencesiz çalışma koşulları içerisinde yaşadıkları baskılarla birlikte, bu süreç yeniden üretilmektedir. Bir yandan enformel sektörde oluşları onları dezavantajlı bir konuma yerleştirmekte diğer yandan da sürekli denetim ve kontrol altında kalmaktadırlar. Yaşadıkları baskı süreçleriyle ilişkili olacak şekilde G12 de piyasa ilişkilerini şu şekilde açıklamaktadır:

"Aslında yerel yönetimlerin bize sıkıntı çıkarmasının sebebi bazı kişilerin çıkarlarına engel olduğumuz için bizi çevreyi kirletiyorsunuz turist bölgesi gibi şeylerle uzaklaştırmaya çalışıyorlar" (G12).

4.1.2.1. Ekonomik Dezavantajlar

Neo-liberal politikalar ve emek piyasası istihdam biçimlerindeki esnekleşme biçimleriyle beraber formel-enformel, güvenceli-güvencesiz, çalışma-işsizlik gibi birçok süreci ayrıştırmakla birlikte birbirine bağlayan bir koridor görevi üstlenmiştir. Neo-liberal anlayışın öncelikli ilkesi olan serbesti ve esnekliği sağlamak için kaçınılmaz bir fırsat bu koridor ile sağlanmaktadır; hem birbirlerinden ayrılan hem de birbirlerine geçebilecek oluşumlar. Dolayısıyla bu belirsizleştirme sermayenin istediği doğrultuda emeği 'sıvılaştırma' işlevini yerine getirmektedir (Yılmaz, 2011: 193-194).

Enformel sektör ekonomik gelişmelerin merkezinde yer alan bir olgu olmasıyla gelir adaletsizliği gerçeğinden ayrı düşünülememektedir. En önemli nedenlerinden birisi de ülke içerisinde, milli gelirin toplumun farklı kesimlerine adil biçimde dağıtılmamasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde orta sınıfın azlığı, alt ve üst tabakadaki yoğunlaşma bu sürecin önemli bir değişkenidir. Bu sebeple büyük halk kesimleri kayıtsız ve düzensiz olarak marjinal olarak nitelendirilen iş alanlarında çalışmak zorunda kalmaktadır (Yurdakul, 2008: 214; Bölükbaşı, 2008: 33). Bu süreçte bireylerin elde ettikleri gelir, dolayısıyla gelir dağılımından elde ettikleri pay toplumsal ve kültürel açıdan da sosyal bütünleşmede oldukça etkili olmaktadır. Dolayısıyla enformel sektörün hem sebebi hem de sonucu olan gelir dağılımı adaletsizliği yoksulluk ve sosyal dışlanma için de oldukça açıklayıcı olmaktadır (Çakır, 2002: 92). Bu durumu G19 ve G3 şu şekilde açıklamıştır:

"İnsanların birbirlerini dışlamasındaki en önemli sebep paradır, paran varsa sevgi, saygı görürsün yoksa hiçbir saygı sevgi görmezsin" (G19).

"Fakir olanları, bizim gibi olanları, çaresiz olanları yani aciz istemez insanlar, sevmezler" (G3).

Güvencesiz bir alanda istihdamı gerçekleştirilen geri dönüşüm işçileri, enformel sektörde olmanın belirsizliğiyle gelirlerini arttırmak için sürekli çalışma haline mecbur hissetmektedir. Bu durum onları sürekli çalışır ve gelirlerini arttırır hale getirirken diğer yandan da ilişki içinde oldukları diğer üretim taraflarına kar fırsatı sağlamaktadır:

"Bu işin en önemli sorunlarından biri verilen emeğin yeterince karşılığının alınmaması. Uzun ve yorucu bir çalışma şekli sonuçta. Bir de zamanımız belirli olmayınca insanın sürekli çalışması geliyor kendimize zaman ayırmayı düşünmüyoruz bile" (G21).

Enformel sektörün gittikçe büyüyen yapısı özellikle gelişmekte olan ülkelerde istihdamsız büyümeyi gerçekleştirmekte ve bu doğrultuda işgücü açısından durum yine daha dezavantajlı hale gelmektedir. Çünkü ekonomik sürecin sonunda enformel sektör çalışanlarının lehine bir yatırım süreci gerçekleşmemekte ve hatta enformel sektör bu şekilde enformelleşmeyi daha da beslemektedir (Erdut, 2007: 78).

Ekonomik etkileri incelenecek olduğunda kamu gelirlerinde azalmaya sebep olması oldukça önemli bir etkidir. Kamunun vergi gelirleri azalmakta, bu durum hem resmi sektörün ve çalışanlarının vergi yükünü arttırmakta ve dolayısıyla kayıt dışı sektöre yönelme eğilimini arttırmakta hem de tekrar gelir adaletini ve kaynak dağılımını bozucu etki yapmaktadır (Bağırzade, 2015: 46; Güloğlu vd., 2003: 58-59; Toksöz ve Özşuca, 2002).

Enformel sektörün en önemli dezavantajlarından biri gelirin belirsiz olmasıdır. Geri dönüşüm işçiliğinde çalışma koşullarında olduğu gibi gelirlerinde de yaşadıkları belirsizliği G11 şu şekilde ele almıştır:

"Ortalama gelir, mesela örneğin inan bazen 4 ayda 5 ayda iki milyarı bir arada bulamıyoruz. Yeri geliyor iki milyarı da buluyor ayda, 2 buçuk milyarı da buluyor ama ne kadar gelirimiz olsa o kadar da giderimiz oluyor. Sonuçta herkes ailesini geçindiriyor, çoğunlukla evde çoluk çocuk geçindiriyor, çocuk okutuyor" (G11).

Yapısalcı yaklaşımın savunduğu doğrultuda sömürü ilişkileri geri dönüşüm işçileri özelinde belediyenin, işçileri firmalara teşvik etmesiyle de kendini göstermektedir:

"Bütün bu yapılanlarda her şey maddiye döndüğü için bizi görmüyorlar. Antalya çalışma bağlamında çok güzel yer ama sanayileşme sıfır, atıyorum burada büyük olarak üç firma var ikisi kardeş biri amcaoğlu bu bir gerçek, onun altında on tane firma var, onun altındaki yedi firma da üç büyük firma ile hareket ediyor. Az önce konuştuğumuz tekelleşmeye aslında bizzat şahit oldum. Yani büyük bir rant dönüyor, parası olana para kazandırıyorlar, emekçiye değil. O işi biliyor ya da bilmiyor içinde 10 kuruşluk malzeme de var 50 kuruşluk malzeme de var. Bunlardan işe yarayanı alıyor birçoğunu tekrar presleyip çöplüğe gönderiyor, maksatları sadece para, kendilerine fayda çevrelerine fayda, bir iş ya da istihdam sağlamak falan değil" (G6).

4.1.2.2. Sosyal Dezavantajlar

İşgücü piyasalarında artan eşitsizlik ve güvencesizlik içerisinde büyüme ile sosyal adalet arasındaki dengeyi kurabilmek, dolayısıyla sosyal düzeni sağlayabilmek ve toplumsal barış ortamını oluşturmak çok daha güç olacaktır (Erdut, 2007: 81).

Ekonomik dezavantajlara bağlı olarak sosyal alanda yaşadıkları sorunları G25 şu şekilde anlatmıştır:

"Bir işin en önemli özelliği çalışmamızın hakkını almaktır, dışlanarak değil de halkın bizle gurur duyması gerekiyor çünkü yani biz gerçekten de kağıtçılar olarak gözde görünmüyoruz ama kağıtçılar, kağıt toplamasın geri dönüşümcüler, geri dönüşümleri fazlalıkları almasın zaten ortalık çöp yığımına döner" (G25).

Enformel sektörde, vergi adaleti ile ilgili sorunlar kamu otoritesine karşı güveni de zedeleyecek ve adalet algısı kişilerin enformel sektöre yönelmesi ve işlerini kayıt dışı yürütmesi şeklinde karşılık bulabilecektir. Bunlarla birlikte gelecek daha belirsiz hale gelecek ve sosyal sorunların ortaya çıkmasıyla sosyal huzur da bozulacaktır (Güloğlu vd., 2003: 58).

Görüşmecilerden G37 bu süreçte ülke ekonomisinin eşitsiz yapısına dikkat çekmiş ve bu sorunların zamanla toplumsal sorunları da ortaya çıkaracağını şu şekilde ifade etmiştir:

"...tek biz değiliz aslında, bu iş yapan insanlar değil. Başka iş yapan insanlar da geçinemiyor, bu şekilde olduğu sürece Türkiye'de durum zor, hırsızlık da bitmez gasp da bitmez hep kötü şeyler olur. Çünkü millet aç, aç olduğu için ne yapıyor kötü yollara gidiyor ama biz de çok şükür o işleri yapmadığımız için kendi işimizi ne kadar çalışırsak helalle çıkarıyoruz ekmeğimizi ama bize yine de öbür gözle bakıyorlar bunlara rağmen" (G37).

Buna benzer olarak görüşmecilerden G21 de enformel sektörde bulunmanın ortaya çıkardığı eşitsizliklerle birlikte yaşadıkları baskıları ve bu işleyişin devlete karşı olan güveni zedelediğini şu şekilde anlatmaktadır:

"Devlete, kurumlara güvenmiyorum tabi, adil değil ki hiçbir şey. Bize sormadan alınan kararlardan ne kadar adalet çıkar ki zaten. Bizi çağırıyorlar 'ne istiyosun'" diye, diyoruz ki "bizim varlığımızı kabul edin, bizi mağdur etmeyin, bize mesela bir depo alanı verin yeter" diye. 'Tamam' diyorlar ama hiçbir şey yapmıyorlar. Yine yıkıyorlar depolarımızı, yine arabalarımızı topluyorlar" (G21).

4.1.2.3. Siyasal/ Kurumsal/ Yasal Dezavantajlar

Demokrasi, insan hakları ve özgürlüğün önemli söylevler olarak yer aldığı modern toplumun en büyük çelişkisi enformel sektörün ve çalışma koşullarının varlığıyla gerçekleşmektedir. Küreselleşme süreci tarihsel olarak bu hakları vatandaşa ve emekçilere sunarken diğer yandan da sosyal devlet anlayışını geriletirerek, çalışma koşullarını piyasa işleyişine bırakmakta ve dolayısıyla sendikaların gücünü yitirmesine ve emekçilerin haklarının tanımlanması ve uygulanması hususunda büyük bir açığa fırsat vermektedir (Erdut, 2007: 80-81).

"Sermayenin yeni küresel projesinin önemli ayaklarından biri olan enformelleştirme, emeğin örgütsüzleştirilmesi adına yeni düzenlemeleri içermektedir" (Sarı, 2006: 130). Çalışma koşulları oldukça kötü durumda olan işçiler bu sorunları çözebilecekleri bir mekanizma ya da örgütlenmeden de, enformel sektörde bulunmalarından dolayı yararlanamamaktadır. Dolayısıyla örgütlü olmanın getireceği güçten de yasal engellerle mahrum bırakılırlar (Açıkalin, 2007: 49; Kanyılmaz, 2012: 60).

Bu gelişmelerle birlikte enformel sektörde çalışmak hem gelir açısından hem de formel sektörde elde edilebilecek haklardan yoksunluk açısından sorunlu hale gelmektedir. G34 enformel sektörde bulunmaları sebebiyle, kendilerine benzer işi yapıyor olmalarına rağmen belediyenin çöp işçisine kıyasla yaşadıkları dezavantajı şu şekilde açıklamaktadır:

"Belediye işçisi ile bize farklı bakıyorlar tabii diyorlar ya onlar sendikalı onlara farklı bakıyorlar onların sözlerine itibar ediyorlar bizim sözlerimizi dinlemiyorlar bile, onların ona göre bir özgüveni var bize bir şey dedikleri zaman biz kafamıza eğip çekip gidiyoruz tutup da zabıta ile terbiye etmeye çalışan var hiç alakamız olmayan şeylerden dolayı" (G34).

Bu değerlendirmede ilk ele alınması gereken konu emeğin bu süreçteki konumudur; kayıt dışı olması sosyal haklarından mahrumiyetine sebep olmakta, asgari ücretin altında ücret alma potansiyelini barındırması ve kabul görmeyecek çalışma koşullarında çalışmalarını söz konusu olmaktadır. Sosyal devlet anlayışıyla birlikte iş güvencesi anlayışı geçmişe ait olgular olmuşturlardır. Enformel sektörün temel niteliklerinden birini de iş ve dolayısıyla gelir güvencesindeki eksiklik oluşturmaktadır. Bir yandan iş, gelir ve dolayısıyla belirli bir yaşam standardının garantisi ortadan kalkmakta diğer yandan da yarın ortaya çıkabilecek herhangi bir tehlikeye karşı kurumsal ve maddi güven/ garanti kalmamaktadır. Geri dönüşüm işçileri de hem çalışma koşullarını düzenleyecek yasalardan hem de sendikal haklardan enformel sektörde olmaları sebebiyle yararlanamamaktadır. Bu durum belediyenin çöp işçileri ile

aralarındaki formel-enformel ayrımı yapılarak kurumsal ve toplumsal açıdan G5 ve G15 tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

"Yani belediyenin işçisi ile geri dönüşüm işçisine bakış farklı. Şöyle ki belediye çöpçüsü devletin güvencesinde sonuçta ama biz bu işteyken güvencemiz yok. Bir şey olsa kimse bakmaz. Hem bu konuda aynı zamanda şöyle de değişiyor, onların bir geleceği var devlet arkasında daha garantili daha yüksekte bakılıyor, bize ise daha acır gibi bakıyorlar" (G5).

"İnsanların belediyenin çöp işçileri ile bizlere olan bakış açısı oldukça farklı şöyle ki onlar belli bir kuruma kuruluşa bağlılar bizlere bakarak biraz daha tertipli ve düzenliler ve bu işi sadece onların yapması gerekiyormuş gibi algıları var" (G15).

İçinde bulunulan yoksulluk durumu, çalışma hakkı başta olmak üzere, mal ve hizmetlerden yararlanma haklarını ve dolayısıyla yoksulluktan kurtulmaları için gerekli olan vatandaşlık haklarını ellerinden almaktadır (Açıkalin, 2007: 60). Çalışma koşullarında söz konusu bu dezavantajların yanı sıra sosyal güvenceden mahrumiyetleri de geri dönüşüm işçileri için oldukça önemli bir sorundur, bu süreci G28 şu şekilde anlatmaktadır:

"Yani iyi bir iş için çalışma saatleri az olabilir. Tabii şöyle olabilir adam sabah 5'de kalkıyor 7'ye kadar çalışıyor ya 50 lira kazanıyor ya 20 lira kazanıyor bilemedin en fazla 70 lira kazanıyor, bu adam sigorta yatırsa ayda 680 lira sigorta parası, yemeği var, sigarası var, evi barkı çoluk çocuğu varsa zaten adam yetiştiremiyor. Adam ancak diyor ki ben burada kendime bakabilirim ama ben ne yapıyorum sabah 8'de kalkıyorum bu saatte geliyorum. Ne topladıysan Allah bereket versin şirket sigortamı yatırmazsa dahi ben kendim yatırıyorum. Çünkü kendi çoluk çocuğum için, onlar ufak üç güne bir on güne bir hasta oluyorlar hava soğuk onlar bir kez buraya geldiler buranın havası çocuklarımı hiç yaramadı her gün hastanedeydik. Artık iş yapamıyorduk çalışamıyordum bu sefer para lazım oluyor" (G28).

4.1.2.4. Çalışma Koşullarında Ortaya Çıkan Dezavantajlar

Çoğu zaman alternatifsiz durumda olan enformel sektör çalışanları enformel alanda çalışıyor olmalarının sonucunda düzensiz ve kuralsız çalışma koşullarına maruz kalmaktadırlar. Enformel sektör işçileri bu süreçte işsiz olmakla çalışıyor olmak arasındaki sınırdaki yaşamlarını idame ettirmektedirler. Çünkü istedikleri zaman bırakıp daha iyi koşulları tercih etme şansları yoktur; bir sonraki günün garantisi yoktur ve işsiz kalma ihtimali her

zaman yüksektir (Açıkalın, 2007: 57). Dolayısıyla enformel sektörün en önemli dezavantajları işçilerin çalışma koşulları boyutunda gerçekleşmektedir. Sektörün en önemli ve ayırt edici özellikleri güvencesizlik ve belirsizliktir. Niteliksiz ya da düşük nitelikli işgücü olmak kentteki işgücü piyasasında hem başlangıçta hem de süreçte en dezavantajlı durumda olmak anlamına gelmektedir. Bunların yanı sıra sosyal güvenlik kapsamında olmamak ve bunun gibi sosyal haklardan yararlanamamak da en önemli dezavantajlardan birini oluşturmaktadır (Kanyılmaz, 2012: 60).

Yaptıkları işi belediye işçisinin yaptığı işle karşılaştıran ve önemli bir fark olarak düzenli çalışma koşullarını belirten G19 bu dezavantajların toplumsal alanda da onlar için sorunlu hale geldiğini şu şekilde anlatmaktadır:

"Kayıt dışı çalışıyoruz sigortamız bir yerden yatmıyor insanların belediyede çalışan çöpçülere olan bakış açısıyla bize o baktıkları bakış açısı farklıdır onların kendine özel kıyafetleri var poşetle alıp atıyorlar biz gövdemize kadar çöpün içine batıp onları topluyoruz, farkımız budur insanlar bizi görünce 100 metre ileriden gidiyorlar bizi hor görüyorlar. Bunların hepsi kayıt dışı çalışmamızdan kaynaklı" (G19).

Elbette bu açıdan enformel sektörün içinde dahi hiyerarşik bir yapılanma söz konusu olmaktadır. Geri dönüşüm işçileriyle yapılan görüşmelerde söz konusu olan formel olmayan bir biçimde bir fabrika işçisinin kendilerine göre farkları olduğunu ve burada da kapalı ortamın verdiği güven, temiz bir dış görünüş, belirli mekansal sınır içinde ne yapıldığının bilinmesi ve düzenli gelir gibi değişkenler ön plana çıkarılmaktadır. Bu durumu G5, G15 ve G17 şu şekilde belirtmektedirler:

"Bir fabrikada çalışsam tabii insanların bakış açısı değişir, durum ne olursa olsun kapalı ortam bir güvencesi var. Sıkıntıda olup olmadığımı bilmez ama böyle düşünür yine de ama ben bu işi yapınca dışarıda gününbirlik çalışıyor ekmeğimi kazanıyorum. Yarımım belirsiz ama fabrikada iken en azından bir işim mesleğim aylığım var, sabit gelirim var. Bir şeyler planlayabiliriz ama çöp işçileri olarak bir şeyler planlamadığımızı onlar da çok iyi biliyorlar, tahmin edebiliyorlar bir umutsuzluk bakışı var" (G5).

"Herhangi bir işin iyi olduğunu varsaymak için öncelikle beslenme ve kalacak yerinin olması gerekiyor, bunun dışında kolay ulaşım ve günde 8 saat çalışma diyebilirim. Özellikle bu çalışma saatleri çok önemli günde 8 saatten fazla çalışan insan agresifleşiyor ailesine bir vakit ayıramıyor kaliteli vakit geçiremiyor o yüzden daha sağlıklı olabilmesi için 8 saat çalışma ile kalacak yerdir" (G17).

"...bir fabrikada çalışsaydım insanların bana olan bakış açısının değişeceğini düşünüyorum çünkü toplumda fabrikadaki işin iyi bir iş olduğu algısı ve temiz bir iş olduğu düşüncesi var" (G15).

İşgücü için ortaya çıkan diğer dezavantajlar da çoğunlukla devamlı ve düzenli bir iş olmaması, sosyal güvencesinin olmaması, ağır çalışma koşulları ve toplumun bu işleri yapanlara önyargılı yaklaşması olarak sıralanabilir. Enformel sektörde çalışmaya başlama süreci zaten beklenen niteliklerden ve eğitimden mahrum olma sebebiyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu işçiler için daha iyi bir alternatif kalmamakta ve doğal olarak ucuz işgücü konumunda kötü çalışma koşullarına maruz kalmaktadırlar (Kanyılmaz, 2012). Geri dönüşüm işçileri de piyasada daha iyi bir konuma erişebilecek niteliklerden yoksun kişilerden oluşmakta ve çoğunlukla bu işin yerine yapılabilecek bir alternatif görmemektedirler. Bu alternatifsizlik de onları uzun ve yorucu çalışma koşulları gibi birçok dezavantajlı duruma açık hale getirmektedir.

G8 ve G11 de çalışma süreçlerini belirsizlik çerçevesinde şu şekilde anlatmaktadır:

"...belli bir çalışma sürecimiz yok, saatler çok farklı olabilir işin durumuna göre değişiyor yani iş olduğu sürece bizim için mesai kavramı yoktur" (G8).

"Sabah 6-7 gibi kalkıp arabamızı alırız. Özellikle Güllük, Konyaaltı buraları gezerim öğlene kadar, öğleden sonra geliriz mallarımızı getirir bırakırız sonra tekrar çıkıyoruz akşam 9-10'a kadar tekrar yapıyoruz bu işi, yine aynı bölgelere çıkıyorum ama rastgele sokak sokak bir o sokaktan gidiyorum diğer bir sokaktan çıkıyorum ama hep aynı yer. Çarşı tarafında pet şişeler çıktığı için oraları daha çok dolaşyoruz özellikle Konyaaltı'nı dolaşıyoruz çünkü orada daha çok ürün çıkıyor" (G19).

Bu gelişmelerle ücretlerden çalışma sürelerine kadar önemli bir düzenleme ve kontrol sağlanmaktadır. Gelir eşitsizliği, yoksullaşma ve dolayısıyla toplumsal kutuplaşma etkileri kendilerini enformel sektör üzerinden yeniden üretmektedir. Esnek üretim böylece ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları üzerinde keyfi uygulamalara fırsat bırakmaktadır. Ayrıca bu gelişmeler formel sektöre de yansımakta, formel sektördeki işçiler ya da iş arayanlar da bu uygulama alanıyla tehdit ve terbiye edilmektedir (Açıklım, 2007: 49).

4.2. Sosyal Dışlanmaya İlişkin Saha Bulgularının Değerlendirilmesi

Türkiye'de kayıt dışı istihdamın küreselleşme boyutunda seyreden sosyal örüntüleri olarak, küresel sistemin mekânsal birimleri ve kayıt dışılığın yoğun olarak yaşandığı kentlerden, yeni kentleşme olgusundan ve demografik yapı dinamiklerinden söz etmek mümkündür. Bu dinamikler çerçevesinde, kayıt dışı istihdamın görünür olan önemli kategorileri ise yoksulluk, yeni kent yoksulluğu, göçmenlik, çocuk işçiliği, kadın işçiliği ve yabancı kaçak işçiliği gibi kayıt dışı istihdamın hem nedeni hem de sonucu olan sosyal parametrelerdir (İpek, 2014: 171)

Yıldırımalp'e (2014: 93) göre sosyal dışlanma, ekonomik yetersizlikler sonucunda tüketememe durumunu, psikolojik olarak bireyin kendisini yetersiz, değersiz ve hatta suçlu hissetmesini ve siyasal olarak siyasal katılımdan dışlanma sürecini oluşturarak bireysel yaşamın farklı yönlerini etkilemektedir.

Ekonomik alanda, istihdam olanaklarına erişememe ve emek piyasası ile ilişkilerin zayıflaması bir sosyal dışlanma sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, sosyal dışlanma dediğimiz olgu sadece gelir kaynaklarından yoksun kalma ile açıklanamamakta ve bireylerin siyasi ve kültürel olarak dışlanmaları da toplumsallıklarını zedeleyen faktörleri oluşturmaktadır. Siyasi temsiliyetin zayıflaması ve karar alma süreçlerine katılamama, siyasal alandan dışlanmayı ortaya çıkarırken ayrıca, dil, din ve yaşam biçimi gibi özelliklerin toplumun genelinden farklı olması da bireyler için kültürel dışlanma tehdidi yaratmaktadır. İşte, tüm bu faktörler bir araya geldiğinde çok boyutlu bir sosyal dışlanma süreci ortaya çıkmaktadır (Ekim, 2007: 81).

Jehoel-Gijsbers ve Vrooman (2007) sosyal dışlanmayı maddi yoksunluk, sosyal haklar, sosyal katılımcılık ve kültürel entegrasyon olmak üzere dört farklı boyutta ele almıştır.

Silver (1994) ise sosyal dışlanma kavramını ekonomik, sosyal, politik ve kültürel boyutlar ile incelemiştir. Ekonomik açıdan formel ve enformel işgücü piyasasının dışında kalma; mülkiyet, toprak hakkından mahrumiyet; en temel yaşamsal maddelere ulaşamama. Tanınmama ve yalnızca ekonomik ve sosyal hakların değil, medeni ve siyasi hakların da tam olarak kullanılamaması. Bunlara, sunulan hizmetlerden yararlanamama, hizmetlere erişimdeki problemler de eklenebilir. Sosyal ilişkilerin dışında kalma, toplumun dışına itilme; kişiler, aileler ya da grupların toplumdan bir çeşit sürgün edilme durumu ile sosyal dışlanmayı açıklamaktadır.

Dışlanmanın önemli boyutları, Little Wood ve Herkommer (1999: 19) tarafından ise 4 başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki, işgücü piyasasından dışlanmadır. İkincisi, ekonomik dışlanmanın yaşam standartlarının düşüklüğüne neden olacak şekilde sosyal ve kültürel alana etkilerinin yansımalarıyla ilgilidir. Üçüncü boyut ise, farklı değer yargılarına sahip olmak ve bu değer yargılarının farklı davranış kalıplarını ortaya çıkarması nedeniyle, marjinalleşmenin belirginleşmesidir. Son boyut ise, devletin sosyal politika uygulamalarının dışında kalmak suretiyle ortaya çıkan kurumsal dışlanmadır.

Sapancalı'ya (2005) göre dışlanmanın bu önemli boyutlarının bazı araştırmacılar tarafından etraflı bir biçimde sıralandığı görülmektedir. İlk ve en önemlisi, yeni iş bulma olasılığının olmadığı uzun süreli işsizlik biçimindeki işgücü piyasasından dışlanmadır. İkincisi, yoksulluğun çok genel bir biçimde hissedildiği ve yaşam standartları açısından sosyal

ve kültürel değerlerle de ilişkili ekonomik dışlanmadır. Üçüncü olarak, farklı egemen değerler ve davranış örneklerinin doğasında var olan dışlayıcı etkilerle ortaya çıkan kültürel dışlanma ve ayrıca sosyal anlaşmaların, sosyal ilişkilerin sınırlanması ve kesilmesiyle ortaya konan marjinalleşme ve iz bırakma (stigmatize olma) biçimindeki toplumdaki tecrit edilerek dışlanmadır. Ayrıca bir diğeri de, özel ve kamuya ait refah uygulamalarının ve kurumlarının sınırlanması sonucunda ortaya çıkan kurumsal dışlanmadır.

Adaman ve Keyder (2005) de sosyal dışlanmayı ekonomik dışlanma, mekansal dışlanma, kültürel dışlanma ve politik dışlanma şeklinde dört boyutta ele almıştır. Sosyal dışlanmanın en uç noktasını 'hayattan dışlanma' olarak tanımlamışlardır. Yaşamını biyolojik olarak bile sürdürmemenin oluşturduğu boyut ekonomik dışlanma boyutudur. Bu boyut iş piyasasından, mal ve hizmet piyasasından ve tüketim toplumundan dışlanmayı içerir. Sosyo-kültürel boyut inanç, etnik köken, cinsiyet, kültürel özellikler temelli farklılıklar ışığında sosyal ve kültürel hayata yeterince katılamamayı ifade eder. Mekânsal boyut ise farklı görüntülere sahiptir. Bu araştırmanın konusuyla ilişkili olarak kentin dönüşümünde söz sahibi olamamak, kentte kendine yer bulamamak ve giderek kentsel alanlardan dışlanmak bu boyutla ilintilidir.

Şenol (2010: 262) da sosyal dışlanmayı sekiz farklı yaşam alanı üzerinden ölçmüştür. Bunlar; sağlık ve sosyal güvenlik, eğitim imkanlarından yararlanma/eğitime katılma, ikamet koşulları, siyasal katılma, kültürel-sportif, sanatsal ve sosyal faaliyetlere katılım, sağlıklı ve yeterli beslenme, tüketim ve beslenme dışı zorunlu tüketim yaşam alanıdır. Bu yaşam alanlarında yer alamamak söz konusu yaşam alanında dışlanmış olmayı ifade etmektedir ve her bir boyutta yaşanan dışlanma neticesinde de sosyal dışlanma söz konusu olmaktadır.

Öncelikle sosyal dışlanmanın boyutlarını ölçümlemek adına görüşmecilere hem genel anlamda toplumsal alandan dışlanma sorununun nedenleri hem de kendi deneyimledikleri dışlanma süreçlerinin sebepleri incelenmiş ve tablodaki bulgular elde edilmiştir:

Tablo 4.2. Dışlanmayı/Dışlamayı Etkileyen Faktörler

	Ekonomi	Yaşam Tarzı	Etnik Köken	Dış Görünüş	Önyargı/ Etiketlenme	Medya	Toplumsal İlişkilerin Zayıflaması
G1.E.36		✓		✓	✓		
G2.E.24							✓
G3.E.19	✓						

G4.E.54		✓			✓		
G5.E.24			✓				
G6.E.28		✓	✓	✓	✓	✓	
G7.E.44		✓					
G8.E.40				✓	✓		
G9.E.34		✓		✓			
G10.E.29		✓					
G11.E.36				✓	✓		✓
G12.E.27	✓						
G13.K.60	✓	✓		✓			
G14.E.73							
G15.E.65					✓		
G16.E.59				✓			✓
G17.E.50	✓	✓		✓			✓
G18.E.50		✓					
G19.E.38	✓			✓		✓	
G20.E.22	✓		✓	✓			
G21.E.36		✓		✓	✓		
G22.E.36							
G23.E.59	✓		✓		✓		
G24.E.19		✓	✓				
G25.E.31	✓			✓			
G26.E.23	✓	✓			✓		
G27.E.29	✓	✓		✓			
G28.E.36	✓	✓	✓	✓			
G29.E.34		✓					
G30.E.35	✓	✓	✓		✓		
G31.E.51	✓				✓		

G32.E.44	✓	✓				✓	
G33.E.33				✓	✓	✓	
G34.E.39		✓	✓	✓			
G35.E.26			✓				
G36.E.18							
G37.E.23		✓			✓		

Elde edilen bu bulgularda öncelikle yaşam tarzı ve ekonomi teması dikkat çekmektedir. Dolayısıyla sınıf tartışmasında da ele alındığı üzere ekonomik açıdan mülkiyet ilişkileri ve bunun yanı sıra yapılan iş çerçevesinde belirlenen sosyal statü bu süreçte oldukça etkilidir. Diğer yandan işçilerin çoğunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden ve Afganistan'dan çoğunlukla iş bulmak için göç etmiş olması, yaşanan göç sürecini etnikleştirmiş ve dışlanma süreçleri etnik kökenleri üzerinden dışlanmanın neredeyse tüm boyutlarında gerçekleşmiştir. Diğer önemli faktörler de neo-liberal dönemin toplumsal yansımaları olarak dayanışmanın zayıflaması, medyanın yönlendirilmesiyle oluşturulan algı, yaptıkları iş çerçevesinde yaşam koşullarına da bağlı biçimde dış görüşleri ve etiketlenme süreçleri olmuştur.

Veriler göz önüne alındığında oldukça önemli görülen iki değişken ekonomi ve yanı sıra söz konusu yaşam tarzıdır. Hilary Silver'in sosyal dışlanma yaklaşımlarında gündeme getirdiği 3 paradigmadan tekelci paradigmada söz konusu olduğu gibi Weber ve Marx'ın yaklaşımlarının temelindeki sınıf- statü- güç eşitsizlikleri, sosyal dışlanmanın açıklanmasında oldukça önemli hale gelmektedir. Marx yoksulluğu ve toplumda ortaya çıkabilecek sorunların nedenini ekonomik ilişkilerde görmekte ve burada söz konusu tabakalaşma sınıf bağlamında gerçekleşmektedir. Weber'e (1998: 277) göre ekonomik ölçütlerle belirlenen toplumsal sınıfın yanı sıra ekonomiye bağlı olsun ya da olmasın yaşam tarzının göstergesi olan statü de bu süreçte oldukça önemlidir. Yapılan işle beraber buna bağlı olarak gelişen ve gelir düzeyi ile mülkiyet durumundan da etkilenen yaşam tarzıyla beraber bunların toplumda karşıladığı anlamlar (Weber'in deyişiyle toplumsal onur ölçütü) toplumsal ilişkilerin gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Ancak uzun vadede yine mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak gerçekleşen bu süreç de gözden kaçırılmamalıdır.

Kent mekanında yaşam tarzları ve tüketim davranışları büyük bir değişime uğramaktadır. Yeni küresel sistem içerisinde tek bir sistem ve tek bir kültür aynı mekan üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılmakta ve tüketim bu süreçlerin merkezine konulmaktadır

(Kiper, 2004: 14). Dolayısıyla giyimden konuşmaya, tüketimden eğlence anlayışına kadar tüm değer sistemleri bu süreçte değişime mecbur kalmaktadır. Geri dönüşüm işçileri de bu süreçte hem kültürel farklılıkları hem de yaptıkları işle birlikte yaşam tarzları sebebiyle toplumsal katılım ve kültürel uyum konusunda sorunlar yaşamaktadır:

"İnsanlar giyimimden kuşamımdan konuşmaktan her şeyden dışlar beni isterse. Budur yani sebebi içinde vardır onun anlamak istemez bile beni, ayrı yerlere koyar bizi" (G21).

"Bizim yaşam tarzımıza bakıyorlar hepimiz çöpçüüz kağıtçıyız biz de ister istemez dışlanıyoruz toplumda, başka bir de madde bağımlıları dışlanıyor" (G9).

"İnsanlar toplumda sadece birbirlerini çekememezlikten dışlarlar ben özellikle mesela pis mal toplayan olursa onları sevmiyorum gıcık oluyorum yani uyumlu olmayınca kendi kafasına göre takılınca" (G10).

Bu çalışmada da sosyal dışlanma işgücü piyasasından dışlanma, mal ve hizmet piyasalarından dışlanma ve tüketimden dışlanma alt boyutlarıyla ilk olarak ekonomik boyut ile ele alınmıştır. Ekonomik boyutun ardından siyasal katılım ve kurumlarla gerçekleştirilen etkileşim süreçlerini içerecek şekilde politik boyut incelenmiştir. Bunun ardından mekansal dışlanma; yaşadıkları yerler, bu mekanlarda söz konusu sorunlar ve kentin diğer mekanlarıyla kurulan ilişkiler kapsamında değerlendirilmiştir. Son olarak da toplumsal ve kültürel boyutta yaşadıkları toplumda kendilerini nasıl konumlandıkları ve bu süreçte yaşadıkları deneyimlerin etkisi incelenmiştir.

Literatürde ele alınan bu boyutların yanı sıra bu çalışmada yeni bir boyut olarak dışlanmanın devedilebilirliği boyutu eklenmiş ve bu boyutta da diğer boyutlarla da ilişkili olacak biçimde Kürt, Suriyeli ve Afgan işçiler arasındaki dışlama ve dışlanma süreçleri ele alınmıştır.

4.2.1. Ekonomik Dışlanma

İşgücünün yapısındaki değişimler ele alınırken buradaki temel değişkenin gelir düzeyi ve dolayısıyla gelirin nasıl yaratıldığı ve paylaştırıldığından bağımsız düşünülmemektedir. Küreselleşme ve verimlilik beklentisiyle vasıfsız işgücüne duyulan ihtiyacın azalması, işsizliğin artış göstermesi kaçınılmaz olarak işgücünün niteliğini de değiştirmiştir. İstihdamda yoğunluk enformel ve güvencesizlik temelinde gelişmeye başlamıştır. Bu da öncelikle ekonomik olmak üzere dışlanmanın diğer boyutlarını da tetiklemiştir (Adaman ve Keyder, 2006: 13). Dolayısıyla sosyal dışlanmanın enformel sektör kapsamında oldukça etkili olan bölümü ekonomik ilişkilerden oluşmaktadır.

Kentsel mekanda ortaya çıkan bu üretim ilişkileri kentsel yoksulluk bağlamında ele alındığında önemli düzeyde ortaya çıkan düzensiz ve güvencesiz çalışan kesim hem istihdam yetersizliği hem de söz konusu kesimin eğitim ve nitelik yönünden dezavantajlı durumda olmaları kitle halinde işsizlik ve dolayısıyla yoksulluğu kaçınılmaz kılmaktadır (Açıkalın, 2007: 45). Kentsel mekanda söz konusu olan bu yoksulluk ve enformel çalışma süreci de yine birbirini beslemekte ve yeniden üretmektedir. Kentte meydana gelen yoksulluk ve ardından enformel çalışma biçimleri yoksulluğu derinleştirmekte, toplumsal mal ve hizmetlerden yeterince yararlanmayı engellemekte ve kent içerisinde yoksulluğu yeniden daha görünür kılmaktadır (İpek, 2014: 176).

Çalışmanın bu başlığında işgücü piyasalarından dışlanma temasını açıklamak adına görüşmecilerin geri dönüşüm işçiliğine başlama süreçleri, nedenleri ve iş arama faaliyetleri incelenmekte ve sosyal dışlanmanın kuramsal alanıyla ilişkili olacak şekilde ele alınmaktadır. Bunun ardından eğitim düzeyleri, sosyal güvence durumları ve mal varlıkları çerçevesinde mal ve hizmet piyasalarından ne ölçüde yararlanabildikleri analiz edilmektedir. Son olarak da tüketim temasında, zorunlu ihtiyaçlarını karşılama düzeyleri ve tüketim toplumuna katılabilmek adına gerçekleştirdikleri diğer tüketim faaliyetleri incelenmektedir.

4.2.1.1. İşgücü Piyasalarından Dışlanma

Sosyal dışlanmanın ekonomik boyutunda en önemli etken işgücü piyasalarından dışlanmadır. Bu boyutta istihdama dahil olup olmama ve dahil olma şekli açıklayıcıdır (Bölükbaşı, 2008: 59). Ekonomik dışlanma öncelikle emek piyasasından dışlanarak geçim sağlayacak gelire ulaşamamaktan kaynaklanmaktadır. İşgücü piyasasına dahil olmak beraberinde gelir ve kazanç sağlamak ve bunların yanı sıra toplumsal katılımı gerçekleştirmek için öncelikli mekanizmadır. İşgücü piyasasına katılan birey temel ihtiyaçlarını (gıda, barınma, eğitim, sağlık vb.) karşılayacak ve böylece topluma katılım imkanı bulacaktır. Ancak bu gerçekleşmediğinde de yoksulluk, kötü yaşam koşulları ve mal ve hizmetlerden yeterince yararlanamama ortaya çıkacaktır (Çakır, 2002: 86; Şahin, 2009: 50).

Yoksulluğun dönüşümünde karşımıza çıkan bir diğer önemli kavram da çalışan yoksulluğudur. Yoksul olarak nitelendirilebilecek bir hanedeki çalışan kişiler, çalışan yoksullar olarak değerlendirilmektedir (Kapar, 2010: 53). Ayrıca çalışan yoksulluğu kavramında kazanılan gelirin düzeyi tek başına açıklayıcı olmamaktadır. Söz konusu gelirin hanede yaşayan üyelere göre oranı baz alınarak belirlenmektedir. Bundan dolayıdır ki çalışan yoksulluğu illa ki düşük gelir seviyesinde bulunmakla aynı şey değildir. Yoksulluk yalnızca

gelir seviyesinin düşük olması üzerinden açıklanabilse de, çalışan yoksulluğu hanede yaşayan bireylerle orantılı olarak söz konusu olmaktadır (Kapar, 2010: 54).

Çalışan yoksulluğu kavramı, özellikle 1990'larda gündeme gelmiştir, çünkü yoksulluk artık çalışmamakla ya da buna yönelik politikalarla çalıştırmaya teşvik etmekle çözülebilir bir sorun olmaktan çıkmıştır. 1970'ler ile birlikte ekonomik bir yavaşlama küresel anlamda söz konusu olmaya başlamıştır. Refah devleti söz konusu yavaşlamaya sebep olacak değişimleri yerine getirememiş, ekonomik beklenti karşılanamamıştı. Bu durum neo-liberal sürece uygun bir esnek piyasa ve üretim sürecini gerektirmiştir. Teknolojik dönüşümün kaynağını oluşturduğu bu dönemde, ekonomik, politik ve sosyal açıdan büyük bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Sermaye özgürleştirilmiş, piyasa hareketleri serbesti kazanmış ve kamu rolünü azaltırken özelleştirmeler dönemi başlamıştır. Artık üretim ulusal sınırları aşarak, rekabet ortamını büyütmüş ve aynı zamanda daha ucuz ülkelere götürülerek süreç bir döngü olarak devam etmiştir. Dönüşüm daha da hızlanmış ve esnek bir piyasa biçimi esnek üretim ve çalışma süreçlerini de beraberinde getirmiştir. Fason üretim, düzensiz çalışma, taşeron çalışma gibi yeni çalışma biçimleri emeğin korunaklı yönünü iyice aşındırmış ve istikrarsızlaştırmıştır. Artık söz konusu büyük bir parçalanmış emek gücü vardır. Yaşanan neo-liberal küreselleşme ülkeler içinde ve ülkeler arasında eşitsizliği iyice arttırarak sosyal krizi beslemiştir. Düzensiz, güvencesiz ve düşük ücretli olarak çalışan emekçi kesimler büyük bir yoksulluğun içerisine ve hem de daha derin bir şekilde sürüklenmişlerdir (Erdoğan, 2004; Bölükbaşı, 2008: 87). Dolayısıyla çalışmaya teşvik etmenin çözüm olabildiği bir dönemin ardından, çalışmanın dahi çözüm olmadığı ve yoksulluğa yeni bir model oluşturan çalışan yoksulluğu olgusunu ortaya çıkaran bir süreç başlamış ve yeni formdaki bu çalışma şekilleri çalışan yoksulluğunun kaynağı haline gelmiştir (Erdoğan ve Kutlu, 2014: 69).

Çalışma olgusu modern toplumun bireysel, toplumsal ve yapısal açıdan oldukça önemli bir faktörüdür. Çalışma ile tüm bu alanlarda düzenlemeler sağlanmakta, çalışma bu süreçte temel etken olarak ele alınmaktadır. Bu şekilde çalışma, sosyal bütünleşmeyi ve bireylerin yaşamları aracılığıyla toplumsal düzenlemeyi de sağlamaktadır. Ancak 1980'li yıllar, modern sürecin post-moderne doğru evrimi ile teknolojinin aracı kılınmasıyla maliyetlerde azaltmaya gitmek ve çalışma olgusunun bu fonksiyonunun geride bırakılmasının en yoğun dönemi olmaktadır. Yeni liberal yaklaşım ekonomik sorunların kaynağında sosyal devlet uygulamalarını ve kontrol merkezlerini görmüş ve işsizliğin çözümü ve istihdamın arttırılması yönünde atılacak ilk adımın özel sermaye ve serbest piyasayı ön plana çıkarmak gerektiğini ileri sürmüştür (Uyanık, 2008: 217). İşsizliğin artışında, uygulanan kuralsızlık ve esneklik politikaları çerçevesinde işsizlik sigortasının işlevini tam anlamıyla yerine

getirmemesi de enformel sektörün gelişmesinde oldukça etkilidir. Bunun yanı sıra eksik istihdam ve söz konusu düşük ücretler de işçilerin enformel sektöre doğru kaymasına sebep olmaktadır (Güloğlu vd., 2003: 65).

Literatürde önemli bir yer tutan çalışan yoksulluğu kavramsallaştırması geri dönüşüm işçilerinin istihdam süreçlerini açıklamada oldukça etkili hale gelmektedir. Bu bölümde literatürle ilişkili biçimde yapılan saha çalışmasında görüşülen kişilerin; geri dönüşüm işçiliğine başlamadan önceki iş deneyimleri, geri dönüşüm işçiliğine başladıklarında ya da daha öncesinde iş arama süreçleri ve geri dönüşüm işçiliğine başlamalarında etkili olan faktörler değerlendirilmiştir.

Yaşanan dönüşümler sonucunda ortaya çıkan kent yoksulları, çoğunlukla erken yaşlarda çalışma yaşamına katılarak çocuk işçi olmaktadır. Bu süreçte kırla olan bağ kopmamakla birlikte kente tutunma sürecinde de yine kendisinden önce kente gelen yakınları aracılığıyla ilk bağlarını kurmaktadır (Açıkalın, 2007: 54). Geri dönüşüm işçiliğine başlama konusunda ilk olarak karşımıza yoğun bir biçimde kendisini bildi bileli bu işte çalışmak fikri ve küçük yaşlarda işe başlamış olma durumu ortaya çıkmaktadır. Görüşmecilerden birçoğu birbirlerinden farklı deneyimlerle çalışma hayatına küçük yaşlarda daha küçük çaplı geri dönüşüm atıklarını toplama ile başlamışlardır.

Yaşanan yoğun göç süreci ve nüfus artışı formel sektörde istihdam edilebilme gücünü olumsuz açıdan iyice derinleştirmiştir. Sanayi, hizmet ya da tarım sektörlerinde fazla nüfusun istihdam edilebilmesi ve bu nüfusun barınma, sağlık, eğitim gibi ihtiyaçlarının karşılanması, maliyetleri düşürmek adına işgücünün formunu değiştirmekten başka yolu olmayan neo-liberal sürecin yapısına oldukça ters bir durumu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla hem artışta olan nüfus hem de daha öncesinde üretim sürecinde yeni yapıda fazla olarak görülen nüfus büyük bir işsizlik durumunun içine sürüklenmiştir (İpek, 2014: 174). Bu gelişmeler tarım sektörü dışında enformel istihdamın daha da gelişmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda da yüksek düzeylerde ortaya çıkan işsizlik, emeğin piyasada pazarlık gücünü ve değerini düşürmekte, her türlü koşulun kabul edileceği enformel işlerin mecburiyeti söz konusu olmaktadır (Aydın, 2009: 19). Geri dönüşüm işçiliğine başlama sürecinde ailelerin ekonomik yetersizlikleri sonucunda aileye katkıda bulunma amacı söz konusu olmuştur. Bu işe başlamada aile bireylerinin daha önceden bu işi yapıyor olmasının yanı sıra arkadaş çevresinin aracı olması ya da zaten işgücü piyasasında içerilebilmek için çabalarken tesadüfen karşısına çıkan birinin aracılığıyla da işe başlama süreçleri söz konusu olmuştur.

G37 ailesinde geri dönüşüm işini yapan biri olmadığı halde ekonomik gerekçelerle arkadaş çevresinin vasıtasıyla küçük yaşlarda işe başlamıştır:

" Bu işi çocukluğumuzdan beri yapıyoruz yani 12-13 yaşından beri yapıyoruz o zamanlar çevre etkisi ile başladık ailem de bu işi yapan yok. Kötü bir semtтейdik, herkes farklı farklı işler yapıyordu arkadaş ortamından dolayı bu işe başladım arkadaşlar çıkıyordu biz de gittik ilk başta kutu teneke topluyorduk sonra çekçek dediğimiz çöp arabaları var onları almaya başladık öyle başladık sonra buraya kadar geldik" (G37).

Yoksulluk olgusu yerine kullanılmaktan ziyade yoksulluğun bir türü olarak ele alınabilecek derin yoksulluk olgusunda ise yaşam standardı bakımından en dipte yer alan bir kesim söz konusu olmaktadır. Burada klasik anlamda yoksul olmanın yanı sıra "sıkışmışlık" durumu yer almaktadır. Kendisini hiyerarşik sistemde yukarıya doğru hareket ettirecek bir vasfi olmayan, iş bulsa dahi vasıfsız ve sosyal anlamda getirisi olmayan işleri ancak bulabilecek, sağlık hizmetlerinden de ancak yeşil kart aracılığıyla faydalanabilen, yardım almaya muhtaç hale gelen, geçmiş- şu an- gelecek sarmalında hep kötü bir yaşam içerisinde yer alan psikolojik olarak da maddi olduğu kadar inancı olmayan bir durumda bulunma halini ifade eder (Erdem, 2003: 55). Yoğun göç alan ve özellikle gecekondualarda yaşayanlar çoğunlukla işgücü piyasasının en alt tabakasında sokakta gerçekleştirilen işlerde yer alarak (Kanyılmaz, 2012: 88) derin yoksulluk olarak adlandırılan durumun içerisine girmiş kabul edilebilirler.

Görüşmecilerin bu hususta iş deneyimleri incelendiğinde geri dönüşüm işine başlamadan önce de çoğunlukla enformel ve niteliksiz işler olarak adlandırılan işlerde çalışmış oldukları görülmektedir. Aynı zamanda geçmişte ve şu an enformel sektörde olmakla birlikte yine birçoğunun gelecekte de herhangi bir değişim beklentisi yoktur. Geri dönüşüm işçiliği öncesinde yaptıkları işler çoğunlukla şunlardır; inşaat işleri, tarım işçiliği/bahçe işleri, bahçıvanlık, ayakkabıcılık, ayakkabı boyacılığı, plastik kırma işi, temizlik işleri, garsonluk, komilik, çıraklık, seyyar satıcılık ve hamallıktır.

Niteliksiz işgücü olarak piyasada yer almalarını iş arama süreciyle birlikte G8 şu şekilde açıklamaktadır:

"Antalya'ya geldiğimde iş konusunda bir sıkıntı yaşamadım çünkü iş hamallık olunca herkes iş veriyor" (G8).

Bu vasfı gerektirmeyen işlerin yanı sıra nispeten daha nitelikli iş deneyimleri de söz konusu olmuştur; esnafılık, makine operatörlüğü, boya ustalığı, nakliyecilik, seracılık, marangozluk, aşçılık, muavinlik, doğalgaz tesisatçılığı, parke ustalığı, elektrik ve elektronik

işleri, balıkçılık, kalıp ustalığı, internet kafe işletmeciliği ve tekstil atölyesi şeklinde girişimcilik faaliyetleri gibi.

Geri dönüşüm işçilerinin daha önceki işlerini bırakma sebepleri arasında enformel sektörün güvencesizlik ve belirsizliğine paralel olacak şekilde; bulunulan sektörün iş piyasası içinde değerini kaybetmesi, gelirlerini alamama, söz konusu işin bulunduğu sektörün süreksizliği (turizm, dönemlik inşaat işleri gibi), güven ilişkisi çerçevesinde başlanan işin bitmesi neticesinde tekrar aynı işe başka yollarla ulaşma imkanının olmaması, yapılan işte söz konusu sosyal ilişkilerde bozulma (aile, arkadaşlık vs.), alınan gelirin geçinmek için yeterli olmaması, sağlık sorunları, sosyal ilişkilerde yaşanan problemler neticesinde ortaya çıkan psikolojik sorunlar, işin tehlikeli olması ve bununla beraber yaşanan psikolojik baskı gibi etkenler bulunmaktadır.

Bunların yanı sıra enformel sektörün içerisinde ılımlı ilişki yaklaşımında detaylıca işlendiği üzere geri dönüşüm işçilerinin birçoğunun yaptıkları işteki en önemli avantaj olarak nitelendirdikleri serbest çalışma şekli, diğer bir deyişle "emir almadan çalışmak" durumu geri dönüşüm işçiliğine başlamada oldukça etkili bir sebep olarak söz konusu edilmektedir:

"Ben dediğim gibi şu an istediğim o işleri yapabilirim ama psikolojik bir baskı var oralarda, iş makinesi kullanıyordum. Yeri geliyor da uçurum kenarında çalışıyordum sürekli yönetici hadi hadi diyordu, psikolojik baskı şiddetten yorgunluktan daha da kötü bence, bu işte en azından öyle bir şey yok, biraz kafamı dinleyebiliyorum. En azından kafa dinlemek için güzel bir iş" (G5).

"Antalya'da yaklaşık 3 yıldır yaşıyorum öncesinde Ankara'da yaşıyordum Ankara'da doğalgaz abonelik işlerini yaptım temizlik işini yaptım vs. vs. daha önceki doğalgaz abonelik işinden ayrılmamın sebebi, yaptığım işle uyum sağlayamadım" (G29).

4.2.1.1.1. Göç Süreci

Enformel sektörde detaylı biçimde ele alındığı üzere, göç olgusu bu konuda oldukça açıklayıcı olmaktadır. Bu süreçte çoğunlukla ekonomik sebepler etkili olmakla birlikte sosyal sebepler de etkili olmaktadır;

Tablo 4.3. Göç Etme Sebepleri

	Ailevi problemleri	Gelinen yerdeki toplumsal problemler	İş bulma
G1.E.36			✓
G2.E.24		✓	✓
G3.E.19		✓	✓
G4.E.54			✓
G5.E.24	✓		

G6.E.28			✓
G7.E.44			✓
G8.E.40			✓
G9.E.34		✓	
G10.E.29			✓
G11.E.36			✓
G12.E.27			✓
G13.K.60			
G14.E.73			✓
G15.E.65	✓		
G16.E.59			✓
G17.E.50			✓
G18.E.50			✓
G19.E.38			✓
G20.E.22		✓	✓
G21.E.36			✓
G22.E.36		✓	✓
G23.E.59			✓
G24.E.19		✓	✓
G25.E.31			✓
G26.E.23			✓
G27.E.29			✓
G28.E.36			✓
G29.E.34		✓	
G30.E.35			✓
G31.E.51			✓
G32.E.44			✓
G33.E.33			✓
G34.E.39			✓
G35.E.26			✓
G36.E.18		✓	✓
G37.E.23			✓

4.2.1.1.1. Ekonomik Sebepler

Göç süreciyle mülksüzleşerek kente gelen emekçi kesim kentin yedek işgücü ordusuna eklenerek çoğunlukla formel olmayan işlerde ve özellikle sokak mekanında gerçekleştirilen işlere katılmışlardır (Başkavak, 2013: 22). Türkiye’de de 1990 sonrasında

görüldüğü gibi, zorunlu göçle, kitlesel ve zincirleme bir şekilde kentlere akın eden göçmenlerin, kente ani, tamamen hazırlıksız ve birikimsiz gelmeleri, kentsel alanlarda işgücü fazlalığı, bütünleşememe ve yoksulluk görüntülerini geçmişten çok daha fazla hissedilir hale getirmiştir (Tümtaş ve Ergun, 2014: 6-7).

Özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden Batı ve Akdeniz bölgelerine göç eden kitleler kırdaki kaybettikleri gelir elde etme şanslarını kentte bulmak zorunda kalmıştır. Ancak bu göç sürecinde göç edenlerin çoğu piyasanın beklediği vasıf ve eğitimden yoksundurlar ve dolayısıyla vasıfsız ve ben gücüne dayalı düzensiz işlerde çalıştırılmaktadır (Sağlam, 2006: 41-42). "Tüm bu sürecin sonunda, üretim araçlarından yoksun kalmış köylüler, kapitalist piyasanın ihtiyaç duyduğu emek arzını ortaya çıkarttı" (Öztürk ve Kart, 2017: 150). Dolayısıyla işçiler öncelikle yaşadıkları yerlerde söz konusu ekonomik sebeplerden dolayı işgücü piyasalarından dışlanmaktadır. Burada önemli bir nokta da geri dönüşüm işçiliği özelinde çıkmaktadır.

İşçilerin göç etme süreçleri ve nedenleri incelendiğinde en önde gelen sebep kaçınılmaz olarak iş bulmaktır. G1, G11 ve G26 ailesinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde yaşanan etnik-siyasi süreçler ve geçim sıkıntısı yüzünden kente göç etmek zorunda kaldıklarını şu şekilde anlatmaktadır:

"...iş bulmak için göç ile geldim sosyal hayat o tarafta sıfırdı. Dedelerimizin tarihinden başlayacak olursak o zamanlar okul, sağlık ocağı gibi hizmetler yoktu. Yine de bu şartlardan iyiydi, o konulara ben çok karışmasam daha iyi olur. O zamanlar zorbalık vardı, niye böyle yaptın niye şöyle yaptın... mecbur kaldı dedelerimiz, gidin şehre yerleşin göç edin dediler, o dönemler hem geçim sağlanamıyordu, çalışacak iş yok, geçim sağlamak için onlar da göç ettiler. Bağ-bahçe var ama hiç bir yatırıma müsait bir alan yok ki memlekette. Mecbur kaldık oradan göçtük. Arkadaşımızın da söylediği gibi bu taraflara akıl ettik geldik, geçim için mücadele ediyoruz. 92'lerde 93'lerde un çuvalı ile şeker çuvalı ile ben ağabeyimle birlikte başladım. Bir de rahmetli abim vardı yanlarında beni götürürlerdi, küçüktüm öyle böyle gel işte deyince Adana'da belli bir süre yaptık orada da tabii bazı mücadeleler ettik, zabıta belediyelerle sıkıntılar orada iş tükenince geçimimizi artık kovalayamıyorduk, bu taraflara geldik. Buraya gelmekte kimse aracı olmadı, Antalya'yı bilmeyen mi var?" (G1).

"1992 yılında, Adana'da un torbalarıyla başladım, şeker torbalarıyla. Nasıl ailemize bir katkıda bulunabiliriz diye. Ailede hemen hepimiz bu işi yapıyorduk. Göç vardı 90-92 yıllarında, göç çok olduğu için Doğu tarafından iş güç bulmak geçinmek amacıyla. İnan, bazen sabah dörtlerde beşlerde kalkardık. Hani geçim çok zordu yeni gelmiştik, hiçbir şeyimiz yoktu hiçbir mesleğimiz de yoktu. Türkçeyi doğru düzgün bilmiyorduk, ancak 90'lı yıllarda çözmüşüz. Aslen Şırnak'lıyım ama Şırnak'tan çıktığımızda Adana'ya geçtik. 2001 yılında Antalya'ya geldik, Antalya'ya yerleştik. Aynı bu işi yapıyordum. Gelişimiz de aynı işsizlik geçim sıkıntıları, mecbur kaldık geldik buraya. İş imkanları Antalya'da hani biz geri dönüşüm işi yaptığımız için iyi, yani Antalya'da yazın genelde iyi oluyor işimiz yazın daha iyi

çalışabiliyoruz kışın fazla değil. Ama yazın iyi yani Antalya'da çalışmak bizim için daha iyi Adana'ya göre" (G11).

"Van'dan buraya göç ettik; önce babam Hatay'a geliyo Hatay'dan sonra İskenderun, İskenderun'dan sonra Mersin, Mersin den sonra da buraya, ben buraya geldiğimde 7 yaşında falandım memlekette iş durumu yoktu o zaman özellikle göç etme sebebimiz buydu, bu neredeyse 40 senelik bir durum, o zamanlar iş olmuyodu geçim sıkıntısı gurbete geliyolardı, burada çalışmaya komple gelmeye başladılar artık sadece biz değil birçok köylü oradan bu tarafa geldi" (G26).

Göç olgusunun beraberinde ortaya çıkardığı kentleşme, tarımda modern tekniklere geçilmesi ve dolayısıyla tarımsal üretimde işgücüne duyulan ihtiyacın azalması kırsal alan için itici bir sebebi ortaya çıkarırken kentsel alanda sanayi alanında gerçekleşen gelişme de kentin çekici sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Büyük kitleler kırsal alandan kentlere doğru iş bulma amacıyla hareket etmiş ancak beklentileri kentte karşılık bulmamış ve daha zor koşullarda yaşam mücadelesi vermeye başlamışlardır. Kentte mevcut işsizlerin yanı sıra eğitim ve nitelik bakımından yoksun durumdaki göçmenler istihdam açısından büyük bir dezavantajlı durumun içine düşmüşlerdir. Bu sebeple de gelir sağlayacak, sermaye gerektirmeyecek basit işlere yönelmesi kaçınılmaz hale gelecektir (Güloğlu vd., 2003: 66-67).

Çalışma geçmişinde yine enformel işlerin söz konusu olduğunu söyleyen G4, G7, G18 ve G25 de memleketlerinde iş bulamamaları sonucunda göç etmek zorunda kaldıklarını şu şekilde anlatmaktadır:

"Ben Antalya'ya 91 senesinde geldim, evli geldim buraya, iş bulma sebebiyle geldim işim hazırda ancak işsiz kaldığım zamanlar da oldu. 2001'de boşandım, 2001'den beri de bekarım. Zaman zaman Burdur Yeşilova'ya gittim 6 ay durdum ama geri döndüm, orası ufak olduğu için yapacak bir iş yoktu bu sebepten geri döndüm burada bir şekilde ancak geçimini sağlıyorsun" (G4).

"Sene 97'den beri bu işi yapıyorum yirmi bir senedir, geçiniyorum babam da yanımda işte beraber, başka iş yapamadık nasıl diyeyim mesleğim benim sebze satmak. O da Mersin'de fazla sahip olunan işler biz de bundan geldik. Buraya Tarsus'tan geldik babamla birlikte geldik" (G7).

"Antalya'ya Konya'dan 1986'da geldim, göç etme sebebim memleketteki kuraklık ve ailevi sebeplerdi. Buraya geldiğimde isteklerimi geçmişte karşılayabiliyordum ama son zamanlarda karşılayamadım, tek başıma zaten ailem de yoktu tamamen tesadüfi bir şekilde" (G18).

"Bu işi çocukluğumuzdan beri yapıyoruz yani 12-13 yaşından beri yapıyoruz o zamanlar çevre etkisi ile başladık ailemde bu işi yapan yoktu, 2003'te Antalya'ya geldim iş bulmak için, ondan öncesinde Mersin'deydim zaten Mersin'de oturuyorum" (G25).

Göç değişkenine dahil olan bir diğer dezavantajlı grup da yabancı kaçak işçilerdir. Politik, ekonomik ya da sosyal sebeplerle göç etmek zorunda kalan işçilerin formel alanda istihdam edilmesi mümkün değildir ve dolayısıyla çalışma izinlerinin olmaması onlara çalışacak başka bir alternatif alan bırakmamaktadır (Eryılmaz, 2000: 24). Yabancı kaçak işçiler formel sektörde çalışan işçilerin sahip olduğu hakların hepsinden yoksundurlar. Çoğu zaman belirli bir miktar para biriktirmek ve ülkelerine geri dönmek istemektedirler ve bu nedenle çalışma koşullarına rıza göstermektedirler. Yasal olarak gelmedikleri için de sürekli tehdit altında yaşayarak bu dezavantajlı sürece maruz kalmaktadırlar (Güloğlu vd., 2003: 74).

"Afganistan'daki olaylar çok kötü, her yer karışık. Oradan kaçmak gerekti, para gerekti, her şeye razı olacaktık burada. Önce tarla işi yaptım birkaç yerde ama onlar sürekli değil para lazım bu iş çok para vermese de iyi kötü gelir var" (G3).

Söz konusu göçmenlerin 'kaçak' olmalarıyla birlikte daha dezavantajlı bir süreci yaşamaları ve bu durumun piyasada bir faydaya dönüştürülmesi kaçınılmaz hale gelmektedir. İşgücü maliyetlerini asgari düzeyde tutma hedefini sürekli gerçekleştirmek isteyen sermayedarlar hem maliyet hem de mevcut işgücünün pazarlık payını ortadan kaldırmak adına yabancı işgücünü bir fırsat olarak görmektedir. Alternatifsizlik düşüncesi hem göçmen işgücünün kendisine dezavantajlar yaratarak enformel sektörü genişletmekle birlikte daha dezavantajlı hale getirmekte hem de göçmen işgücünün varlığı, mevcut işgücünün pazarlık, örgütlenme ve daha iyi çalışabilme olanaklarını engelleme yolunda sermayedarlara büyük bir fırsat sunmaktadır (Güloğlu vd., 2003: 73-74).

"Ben bahçe işlerine de çok gittim şu an bahçe işlerinde 70-80 liradan aşağı yevmiye yok ama 40 liraya Suriyeliler gidiyor, bizim insanımız bu sefer işsiz kalıyor" (G6).

Kaçak göçmen işçiler öncelikle kentlerdeki işsizlik oranları, kayıtlı olmamaları ve vasıfsız işgücü olmaları sebebiyle işgücü piyasalarından dışlanmaktadır (Başkavak, 2013: 23). Kaçak göçmen işçiler özelinde işgücü piyasalarına katılım incelendiğinde de çok daha dezavantajlı bir süreç söz konusudur. Mülksüz olmalarının yanı sıra dil, nitelik, eğitim, deneyim ve sosyal ilişkilerden yoksun olmaları bu süreçte katılımı onlar için daha zor kılmaktadır (Temiz, 2004: 75). Afganistan'da yaşanan olaylar sonucunda hem ülkenin içinde bulunduğu kaostan kurtulmak hem de ekonomik çıkış yolu bulmak adına Türkiye'ye yoğun biçimde göç yaşanmıştır. Görüşmelerden elde edilen bilgiler de Türkiye'ye göç etme süreci ve bu süreçte söz konusu durumları ortaya çıkarmaktadır.

Daha önce Ankara ve İstanbul'da da enformel işlerde çalışmış olan Afgan işçilerden G2 ve G20 de ülkesinde yaşanan iç savaş ve bundan kaynağını alacak şekilde ekonomik sebeplerle göç etme sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

"Ekmek parası lazımdı. Anne babamıza para göndermemiz gerekiyordu. Arkadaşımız buradaydı dört sene önce gelmişti, G37 abinin yanında çalışıyordu. beş sene oldu herhalde, onun aracılığıyla biz de geldik, iş yok orada inşaat işinde çalıştım daha önce, Afganistan'da da inşaat işlerinde çalıştım. Ailem memlekette, tek başıma geldim orada biraz sıkıntımız var bizim ülkede iş de yok o yüzden geldik. Gidip gelemiyoruz yanlarına. Yani gidip gelsek de buradan uçakla gidiyoruz oradan kaçak gelmek zorundayız sınırdan Van tarafından" (G2).

"Ben 1-2 sene önce geldim Antalya'ya, oradan kaçmak zorundaydım. Savaş var karışıklık var, hepimiz perişandık mecbur geldik. Bu işi de arkadaşlar aracılığıyla bulduk. Biri geliyor diğerine haber veriyor öyle. Önceden de iyi işler yapmadım, bunun gibi işler"(G20).

4.2.1.1.1.2. Sosyal Sebepler

Geri dönüşüm işinde çalışmaya başlamak büyük oranda ekonomik sebeplerden kaynaklanmış olsa da yaşadıkları sosyal sorunlar ve göç ettikleri memlekette yaşadıkları toplumsal sorunlar sebebiyle de göç eden işçiler vardır.

G9 küçük yaşta aile sorunları sebebiyle evi terk etmiş ve sosyal sebeplerden kaynağını alsa da ekonomik sebepler yüzünden geçimini sağlamak adına geri dönüşüm işine Adana'da başlamıştır, ancak orada toplumsal sorunlar da göç etmesinde oldukça etkili olmuştur:

"Bırakma sebepim okulu biz biraz haylaz çocuklardık, okula zarar veriyorduk Adana'da okudum, okuldan ayrılma sebepim babam ufak yaşta vefat etti, annem ikinci evliliğini yaptı. Biz onlarla anlaşamadık çok sorunlar yaşadık, annemin yanında belli bir süre yaşadım daha sonra sokaklarda yaşadım, kardeşim Tarsus'ta ailemle beraber devam etti çünkü o küçüktü benden. Ben evden ayrıldığımda 11-12 yaşlarında idim, bazı şeyleri idrak edebiliyordum, cehaletin vermiş olduğu bir cesaret vardı. Sokaklarda o zamanlar atari salonları meşhurdu biz oralarda vakit geçiriyorduk, dışarıda kalmak bizim için oyun gibiydi daha sonra suçlara bulaşınca aklımız başımıza gelmeye başladı. Bu işe tam olarak 97 yılında başladım buraya askerlikten sonra geldim, askere de biraz geç gittim. 2007'den sonra buraya geldim askerden yeni gelmişim, Adana'da boştum buraya gelmemdeki en büyük sebep çocukluk arkadaşım vesile oldu, baktık burada düzen daha iyi. Adana'da suç oranı çok yüksek o yüzden Adana'dan bir kaçış oluyor, oranın siyasi yönü çok, kaldığımız yerler daha çok siyasi yerler buralar hep siyasi eylemler olan yerlerdi" (G9).

İşgücü piyasası içerisindeki durumda, ekonomik süreçten de ayrı tutulmayacak şekilde sosyal ilişkilerin etkisi bir diğer yandan da şu şekilde etkili olmuştur: formel piyasada kendine yer bulabilen birey yaşadığı sosyal problemler neticesinde işini kaybetmekte ve tekrar aynı yerine geri dönmekte problemler yaşayarak enformel sektöre yönelmek zorunda kalmaktadır. Görüşmecilerden G32 bu konuda önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Asıl mesleği

tatlıcılık olan G32 yaşadığı aile problemleri sonucu işini kaybetmiş ve sonrasında tekrar kendisine bu alanda iş bulamamıştır:

"...asıl mesleğim tatlıcılık, dükkan açtım işlerim çok iyi gidiyordu ama bir akşam eve gittim yemek yedim eşimle beraber o akşam eşim vefat etti o günden sonra bunalıma girdim artık dayanamadım 2 sene sonra kaçtım, buraya geldim yaşımdan dolayı kimse iş vermek istemedi sonra burada uzun bir süre iş aradım iş bulamayınca tekrardan çöp toplamaya başladım" (G32).

Sosyal hayat çerçevesinde yaşanan problemler de süreçte oldukça önemli deneyimler içermektedir. Görüşmecilerden tek kadın görüşmeci olan G13 de eşi ve çocukları ile ekonomik ve sosyal açıdan daha "normal" olarak nitelendirilebilecek bir hayat yaşıyorken eşinin vefat etmesi ile oldukça büyük bir kayıp yaşamış ve çalışma yaşamına geri dönüşüm işçiliği ile katılmak zorunda kalmıştır:

"Evliydim eşimi kaybettim üç oğlum var ikisi ile beraber yaşıyorum biri Urfa'da. Bu işe geçim sıkıntısı yüzünden başladım çocuğum okutmak için kendisi öğretmen oldu şu an Urfa'da mesleğini icra ediyor" (G13).

Bu duruma benzer olarak da G15 önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun yıllar aşçılık mesleğine devam ederek emekli olmuş ancak aile içinde yaşanan problemler sonucunda ailesinin dağılmasıyla farklı bir sürece girmiştir:

"çocuklarıma dükkan açtım evliliklerini yaptım onlar için kredi çektim onların hala borcunu ödüyorum o yüzden el mahkum bu işte çalışıyorum ama Allah'tan borcum az kaldı yakında bitecek aylık 1300 TL kredi ödüyorum" (G15).

Geri dönüşüm işçiliğine başlama noktasında istisnai bir durumu da ailesinden devlet dairelerinde önemli kademelerde yer alan kişilerin bulunduğu, dolayısıyla hem ekonomik koşulları görece daha iyi hem de ailesi içindeki bireylerin sosyal statüsü yüksek olan G33'ün açıklamalarında görmek mümkündür:

"Çocukluğumda babam çok direndi başka iş yaptırmaya ama yok ben sokak toplayıcılığına devam ettim. Evden kaçtım hatta babamın zorlamasıyla, babam üst düzey devlet memuruydu, kabullenemiyordu oğlunun çöp toplamasını zorladı zorladı başka işlere de koydu, en son Antalya'ya kaçtım, bunun sebebi de odur bu işi yapmak için" (G33).

Dolayısıyla ekonomik açıdan zorlayıcı sebepler yoğun olarak karşımıza çıksa da bunun yanı sıra bireysel tercihler olarak da nitelendirilebilecek durumlar bu süreçte söz konusu olabilmektedir.

4.2.1.1.2. İş Arama Süreci

İş deneyimlerinin ardından geri dönüşüm işçilerinin çalışma yaşamına katılmaları itibariyle iş bulma kurumlarına başvurma düzeyleri ve bu süreçlerde yaşadıkları deneyimler incelenmiştir:

Tablo 4.4. İş Arama Sürecinde Söz Konusu Dezavantajlar

	İş kurumlarına başvurma	Eğitim Düzeyi/ Vasıfsızlık	Etnik köken	Sabıka	Vatandaşlık
G1.E.36	-	✓	✓	✓	
G2.E.24	-				✓
G3.E.19	-				✓
G4.E.54	-				
G5.E.24	-				
G6.E.28	-				
G7.E.44	-	✓			
G8.E.40	-				
G9.E.34	-			✓	
G10.E.29	✓				
G11.E.36	✓	✓	✓		
G12.E.27	-				
G13.K.60	✓				
G14.E.73	-	✓			
G15.E.65	-	✓			
G16.E.59	-	✓			
G17.E.50	✓	✓			
G18.E.50	-				
G19.E.38	-	✓	✓		
G20.E.22	-	✓			✓
G21.E.36	-				
G22.E.36	-				✓
G23.E.59	-				
G24.E.19	-				✓
G25.E.31	✓				
G26.E.23	-				

G27.E.29	✓	✓			
G28.E.36	-	✓			
G29.E.34	-				
G30.E.35	-		✓		
G31.E.51	-				
G32.E.44	✓	✓			
G33.E.33	-				
G34.E.39	-		✓		
G35.E.26	-				
G36.E.18	✓				✓
G37.E.23	-				

Hem geri dönüşüm işçiliğine başlama öncesinde iş bulmak amacıyla hem de geri dönüşüm işçiliğine başlandıktan sonra işi değiştirme ya da işin dezavantajlarından kurtulma amacıyla iş arama faaliyeti incelendiğinde görüşmecilerin çoğunda iş arama faaliyetinin ya gerçekleştirilmediği ya da kendi yakın çevresi sınırlarında iş aramanın söz konusu olduğu görülmektedir.

Öncelikle vatandaşlıklarının olmaması sebebiyle hem kaçak göçmen işgücü için hem de enformel sektörde yer alan işçiler için kendi çabalarıyla çoğunlukla hemşerilik/ akrabalık yoluyla sosyal ağlardan yararlanarak işgücüne katılma yaygın görülmektedir (Özkarslı, 2015: 185-186). Sosyal ilişkiler ve ağlar da bu konuda oldukça etkili olmuştur. Kendisinden önce kente göç eden bir yakınının aracılığıyla kente göç ederek bu işe başlayan birçok kişi bulunmaktadır. Bu konuda öncelikle Afganistan'dan göç eden işçiler ön plana çıkmaktadır. Ülkelerinde yaşanan siyasi ve dolayısıyla ekonomik kriz sebebiyle Türkiye'ye gelerek hem kendi geçimlerini hem de ülkelerinde kalan ailelerinin geçimlerini sağlamaktadırlar.

Afganistan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan G22 iş bulma süreçlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Ben 6 senedir Türkiye'de yaşıyorum, geldiğimden beri bu işin içindeyim bu işi yapıyoruz, biz Türkiye'ye ilk geldiğimizde bir arkadaş vardı bu abilerin yanında çalışıyordu bizde onun yanında öyle devam ettik yavaş yavaş hala devam ediyoruz. Alışma konusunda daha birçok konuda zorluklar çoktur, zorla biz bu toprağa girdik arkadaşlarımız kaçak geldi zaten dağlarda bir çok arkadaşımız öldü çok zorluk çektik çok acı günler geçirdik" (G22).

Erdut (2002) istihdam edilebilirliği açıklarken bireyin yalnızca piyasadan beklentisinin olmaması gerektiği ve piyasa şartlarınca kapasitesini arttırması gerektiği üzerinde durmaktadır

ancak burada söz konusu olan öncelikle piyasanın rekabet ve sürdürülebilirliğini sağlayacak şekilde sistemin devamlılığıdır. Geri dönüşüm işçileri özelinde durum incelendiğinde işçilerin bu olanaklardan da yoksun kaldığı (eğitim, meslek vb.) ve ekonomik açıdan gelir seviyeleri farklılık gösterse de hala bu imkanlardan çoğunun yoksun olduğu görülmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda G7 niteliklerini piyasa doğrultusunda geliştirme ya da farklı bir işte çalışma konusunda durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Genelde insanlar şunu diyor 'başka iş yok mu bu işi yapıyorsun' o zaman iş bul diyorum ondan sonra basıp gidiyo" (G7).

İş arama sürecinde görüşmecilerin çoğu iş ve işçi bulma kurumlarına başvurmamakla beraber başvuranların da olumsuz tepkiler almaları ve geri dönüş alamamaları zaten düşük düzeyde olan formel istihdam beklentilerini iyice yok etmiştir. Daha önce İŞKUR'a başvuran G11, G25 ve G27 deneyimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Devlet kurumlarına 2000 yıllarında başvuru yaptırдым, Adana'da İŞKUR'a başvurduм. İş de çıkmadı, bir iş çıktı o da yapabileceğim bir iş değildi. Uzmanlık istiyordu, ne olursa yaparım dedim bu var dediler" (G11).

"İş bulmak için daha önce İŞKUR'a başvurduк da görüşmelere gitsek dahi ilan açıyorlar fakat gittiğiniz zaman işçi alımı yapmıyoruz diye gönderiyorlar sadece formaliteden gösteriyorlar" (G25).

"Bu işi yaparken veya yapmadan önce iş arayışında bulundum İŞKUR'a başvurduм beni iki yere yönlendirdiler ama onlardan olumlu bir cevap gelmedi başka yerlere de başvurduм ama onlar tarafından da geri dönüş olmadı" (G27).

Ayrıca enformel sektörde söz konusu güvencesizlik iş kaybedildiğinde yeni bir iş bulabilmenin zorluğu ve işsiz kalma endişesinin de bir yansıması olmaktadır. Diğer yandan da bu durum, daha iyi gelir ve daha iyi çalışma koşullarından engellenme riskini taşımaktadır (Temiz, 2004: 58-60). Buna paralel olarak geri dönüşüm işçiliğini uzun yıllardır yapıyor olmaları da işçilerin işgücü piyasası içerisinde olabilecek yer değiştirmelerde zorlanmalarına, bu zamandan sonra yeni bir işe nasıl uyum sağlayabilecekleri sorununa sebep olmaktadır:

"İş aramadım sadece bir ara kendi isteğimle ara verdim insan bildiği işten şaşmıyor. O yüzden değiştirmek istemedim, devlet kurumlarına falan bunun için başvurmadım" (G26).

İş bulma sürecinde diğer önemli bir dezavantaj da etnik köken üzerinden gerçekleştirilen ötekileştirme ile olmaktadır. David Harvey "emek gücünün satın alınmasının kapitaliste başkalarının ne düşündüğünü hissettiğini veya neye ihtiyacı olduğunu hiç

önemsemeyen, başkalarının emeğini tasarruf etme konusunda belirli haklar bahsettiğini” söyler. Bu, sınıf hakimiyet ilişkisidir ve bu ilişkiyi ancak işçilerin haklarını elde etmek için ortaya koydukları mücadele sınırlayabilir. Harvey’e göre bu sınıf hakimiyet ilişkisinin “her an hazır ve nazır olması, ötekilik fikrinin kapitalist toplumda sürekli bir temelde üretiminin ve yeniden üretiminin zeminini oluşturan kurucu ilkelerden” birini bize hatırlatır. İşçi sınıfı dünyası ise o “öteki”nin alanı haline gelmiştir (Harvey, 2010: 125 akt. Başkavak, 2013: 22-23). Bunu açıklar nitelikte, 1980’ler itibariyle daha yoğun şekilde söz konusu olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden yaşanan göçler ekonomik sorunlarla beraber dayanışmanın da zayıflamasıyla etnik kökenli dışlanmayı da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla ekonomik açıdan zaten risk faktörü yüksek olan bu kesim diğer süreçlerde de bu risklere maruz kalmaktadır (Bilen ve Şan, 2006: 174).

Geri dönüşüm işçileri için önemli bir dışlanma sebebinin etnik kökenleri oluşturmuş ve göç ettikleri dönemde yoğun biçimde etnik dışlanmaya maruz kalmışlardır:

"Bir sürü sıkıntılar yaşadık, iş bulmaya çalıştığımızda direkt 'sen nerelisin, kimsin' hani bunu bir tane Fransız'a bir tane Amerikalı'ya sormazlar" (G34).

Özellikle enformel çalışma alanlarında eğitim ya da vasıf gerektirmemesi ve kolay öğrenilebilir olması yapılan işi ve işi gerçekleştiren işgücünü değersiz kılmaktadır. Çünkü artık küresel ve teknolojik gelişmeler daha az işgücüne ihtiyaç duymakta ve mevcut işgücü gün geçtikçe bu gelişme karşısında artmaktadır. Dolayısıyla artık işgücü talebi yedek işgücü ordusu kavramsallaştırmasının dahi ötesine geçerek ihtiyaç olduğunda istihdam edilen ve sonra kalıcı olarak işten uzaklaştırılan bir istihdam biçimine dönüşmektedir. Böylece yoksulluğun olabilecek en ağır biçimlerinden biri gerçekleşerek çalışma koşulları ya da yapılacak iş ne olursa olsun çalışmaya hazır bir işgücü kesimi yaratılmaktadır (Açıkalın, 2007: 56-57). Yoksulluk, eğitim ve nitelikten yoksun olmayı ortaya çıkarmasından dolayı işgücünün formel işgücü piyasasına katılımını engellemektedir (Temiz, 2004: 66; Kaygalak, 2001: 127). Neo-liberal dönemin bir yan ürünü olarak ortaya çıkan enformel ekonomi beraberinde daha kötü çalışma koşulları ve ucuz işgücünü getirmektedir. Dolayısıyla kentlerde yoksulların durumu daha kabullenir hale gelmesi ve durumun değişimine dair olan inançlarının yok olması da kaçınılmaz hale gelir (Yılmaz, 2012: 76). Bununla beraber geri dönüşüm işçiliği yapılan süreçte de ya işin değişmesi istenmemiş ya da kendilerini niteliksiz olarak gördükleri için en baştan bu süreçten vazgeçmişlerdir:

"Bu işi yaparken veya yapmadığım dönemde iş ararken kamu kurumlarına başvurmadım çünkü herhangi bir diplomam yoktu ama şahsi yerlere başvurdum inşaat olur gastronomi olur böyle yerlere başvurdum" (G20).

"Başka iş yapmayı isteriz tabi ama ne yapacağız ne iş verecekler okul yok meslek yok" (G19).

İş arama süreçlerinde görülen bir diğer dezavantaj ise asgari ücret düzeyidir. Küresel rekabet sonucunda sermaye kesimi işsizlik ve yoksulluğa dayalı bir rekabet avantajı sağlama yoluna gitmekte ve dolayısıyla işgücünün pazarlık gücü zayıflamakta ve ücretlere bağlı olarak yaşam standartları da oldukça düşük seviyelere düşmektedir (Sapançalı, 2007: 21). Yalnızca işçinin ihtiyaçlarının dikkate alınmasıyla belirlenen asgari ücret sistem içerisinde oldukça sorunlu bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Bu süreçte işçinin ailesinin ihtiyaçlarını karşılama olanağı ve yanı sıra yalnızca işçinin dahi konut, giyim, sağlık, ulaşım, kültür gibi zorunlu ihtiyaçlarını karşılması imkansız görülmektedir (Eser ve Terzi, 2008: 134-138).

Geri dönüşüm işçileri kendilerine sunulacak olan işlerin niteliksiz ve ücretlerin asgari gelir seviyesinde olacağı sebebiyle yine bu süreçten vazgeçmişlerdir, çünkü geri dönüşüm işi onlar için formel sektörün işlevsel olduğu alanlarda da bahsedildiği üzere, her an beklenmedik/ alternatif bir gelirin olma ihtimalini barındırmaktadır:

"Bu işi yaparken veya yapmadan önce devletin hiçbir kurumuna veya İŞKUR'a başvurmadım çünkü asgari ücretle geçinebileceğimi düşünmüyorum" (G8) .

"Bu işte ne kadar kazanırsan senindir karşında kimse yok çöpten ne çıkarsa kısmetini yersin ondan dolayı bu işi seçiyoruz. Yoksa öbür işlerde şu an asgari ücret 1600 bir evde oturmaya kalksan kira 700-750den aşağı değil yani bekar olduğunuz halde bu şartlar da geçinmek zor bir de nasıl diyeyim size evli olsanız çocuğunuz olsa çocuğa iyi bir gelecek vermeniz lazım, bu şartlarda kesinlikle başka işte yapamayız zor. Sonuçta benim abim asker, kardeşim üniversite okuyor. Onlara da baktığım için yetmeyeceği için başka işte bakmadım ne kadar çalışsam kendime çalışıyorum bu işten başka hiçbir şeye bakmadım" (G37).

Sosyal dışlama ve beraberinde gelen damgalama; mahrum bırakma, toplumdaki izole etme, etiketleme ve aşağılama gibi psikolojik boyutlara da kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla dışlanmaya maruz kalan kişi karşıda görülen olarak algılanır ve nitelendirilir, bunun sonucunda da kişiyi ya bu durumdan kurtulmaya ya da kurtulamadığı takdirde formel olmayan yollarla çözüm bulmaya itmektedir. Dışlanan ve damgalanan kişi artık görüldüğü noktadan kendine bakmaya başlayacak ve kendisine atfedilen yollarla bu süreci devam ettirecektir. Dolayısıyla normal olmayan bir perspektife sebep olarak, bu şekilde bir karşı koyuş geliştirecektir (Aytaç, 2016: 148). İşgücü piyasasının beklediği nitelikleri karşılayamama dezavantajının yanı sıra kişilerin etiketlenmiş olma durumları da bu süreçte önemli bir

sorundur. Birey sabıkalı olması dolayısıyla yaşadığı etiketlenme ve dışlanma süreci sonunda ötekileştirilme sürecini pekiştirecek şekilde çözümler aramaktadır ve bunlar arasında da suç olgusu oldukça büyük bir etki gücüne sahiptir.

G9 sabıkalı olması nedeniyle yaşadığı dışlanma sürecini şu şekilde ifade etmiştir:

"İŞKUR üzerinden iş arama sürecim olmadı çünkü sabıkalı olduğumuz için yönelmedik, zaten başvursak direkt bize sabıka kaydı getir diyecekler, orada her şey çıkacak, bize farklı bakacaklar ve orada küçümseyecekler bizi ,o yüzden rahat edemiyoruz" (G9).

4.2.1.1.3. Çalışma Koşulları

Dışlanmanın ekonomik boyutu başta olmak üzere diğer boyutlarının temelinde de işsizlik görülmektedir. Özellikle uzun süreli işsizliğin sonucu olarak kötü yaşam koşulları, yabancılaşıma ve eşitsizlik ortaya çıkacak ve dışlanma kaçınılmaz hale gelecektir. Bunun yanı sıra işsizlik kadar önemli bir sorun da çalışıyor olmaya rağmen yaşanan yoksulluk ve dışlanmadır. Bireylerin işgücü piyasasındaki konumu da dışlanma süreçlerini etkileyecektir (Çakır, 2002: 97). İşgücü piyasalarında istihdam hakkını elde edememek ya da serbest piyasa koşulları çerçevesinde bu süreçte başarısız olmak ekonomik dışlanmayı ortaya çıkarmakla birlikte diğer boyutlara da zemin hazırlamaktadır (Silver, 1994). Ancak yalnızca istihdamın gerçekleştirilmesi ile de dışlanma sorunu ortadan kalkmamaktadır. Özellikle enformel sektör içerisinde söz konusu olan kötü çalışma koşulları, düşük ücret ve güvencesizlik de ekonomik dışlanmaya sebep olmaktadır Dolayısıyla bir yandan işsizlikle beraber yaşanan dışlanma söz konusu olurken diğer yandan da işgücü piyasasına katıldığı halde çalışan yoksullar için söz konusu olan istihdamda dışlanma yaşanmaktadır (Şahin, 2009: 71-75).

Çalışma koşullarının zorluklarını ve her an risk altında olmalarını G11 ve G25 şu şekilde açıklamıştır:

"Genelde saat 7-8 arası çıkıyorum. Çok yağmurlu soğuk günlerde çıkmıyorum. Akşam da 7'ye kadar filan hem dükkanda hem sokakta. Geri dönüşüm malzemesi nerede varsa, komşular tanıdıklar. Ağırıklı olarak kağıt toplasak da geri dönüşümle ilgili çok şey de topluyoruz. Kağıdın fiyatı düşük olduğu için. 45-50-70 ne çıkarsa. Mekanın belirliliği sadece firmalarda oluyor. Belediyelerden aldıkları bölgeleri tek kendileri topluyor. Sokak toplayıcıları tümünü toplayabiliyor. Bu bölge benim diyen oluyor tabi ki ama engel olunuyor yani. Bu bölge benim şu bölge senin olduğunda sokak toplayıcısı sonunda hani ister istemez kötü sonuçlar çıkıyor. Onun için belirli bölge yok. Genelde trafiğin çok sıkışık olmadığı yerde, sokaklarda, sanayi bölgelerinde. Topladığımız ürünleri, genelde bir ev tutuluyor, evin bahçesi varsa -bahçeli oluyor tabi bahçesiz evde yapamazsın- orada toplanıyor. Herkes isterse kirayı bölüşüp de getirip haftada bir satıyor, isterse günlük getirip de satıyor. Kirası neyse suyu elektriği neyse birlikte karşılıyor" (G11).

"En büyük sorunlardan birisi de elbise kutuları, işimize yarıyordu alıyorduk onları, artık ondan da mahrum kaldık. Bu işte sorunlu olduğumuz sorunlu gördüğümüz yerler yeraltı çöplerinin yapılmasıdır; eğiliyorsun kapakları açıp da eğilip de yerin dibinden tutup toplamak var bir de yüzeyde olan kutudan toplamak var, bazılarına zaten hiç bakmıyoruz haşerelerden dolayı yani o şekilde" (G25).

Çalışan yoksulluğu kavramı, Marx'ın yedek işgücü ordusu ile ilişkilendirilebilecek bir durumu içermektedir. Marx, kapitalist ekonomilerin yedek işgücü ordusuna ihtiyacı olacağını söyler. Gerekli zaman istihdam edebileceği gerekmediğinde ise çıkaracağı bir yedek çalışan potansiyeli gerekmektedir. Söz konusu yedek işgücü ordusu yoksullar ordusudur çünkü istihdam edildiklerinde de aldıkları ücret düşüktür ve kötü çalışma koşullarına maruz kalmaktadırlar (Erdoğan ve Kutlu, 2014: 66). Enformel sektör, formel istihdamdan dışlanan işgücü fazlasının yasa ile düzenlenmemiş, geçimlik ekonomik faaliyetleri olarak görülmektedir. Ayrıca söz konusu çalışma deneyimlerinin çoğu geçici işler olarak başlanmış ve belirli süreli çalışma düşüncesi ile yapılmıştır. Günü kurtarmak, o günkü geçimlik parayı kazanabilmek ve hiçbir şey yapmamaktansa bir işin ucundan tutmak düşünceleri ile bu işlere yönelmişlerdir. Enformel işler yapılan ekstra işlerde de söz konusudur, geri dönüşüm işçileri bu çalışma sürecinde geçinemediklerinde ya da ek gelir sağlamak amacıyla çevrelerinde ihtiyaç olan inşaat, taşımacılık, boyacılık gibi işleri ya da toplayıcılık sürecinde ikinci el olarak satabilecekleri ürünleri toplayıp pazarlarda satış işini yapmaktadırlar. Sosyal ağlar olarak nitelendirilen bu ilişkiler, sosyal ilişkileri bu şekilde bir yeni kaynak olarak biçimlendirmekte ve yeni bir sermaye oluşturmaktadır. Devletin piyasadan uzaklaştığı bu yaklaşımda piyasada ortaya çıkabilecek gerilimler sosyal ağlar aracılığıyla giderilmeye çalışılmakta ve dolayısıyla sosyal güvenlik ve devletin düzenleme rolü enformel bir sisteme dönüşmektedir (Ongan, 2013: 223).

Güvencesiz ve belirsiz koşulların içinde geri dönüşüm işçileri geçim stratejisi olarak da gelirlerinin arttığı dönemlerde az da olsa birikim yapmaları yanı sıra kendi aralarında kurdukları dayanışma ve yardımlaşma ağları oldukça etkili olmaktadır:

"Bu giderlerimizi karşılayamadığımız durumda mesela üç dört kişi çalışıyorsak ve giderlerimizi çıkaramıyorsak ancak kiramızı kurtarmışız yiyeceğimizden içeceğimizden kısmışız öyle kurtarmışsak çevremizden yani arkadaşlarımızdan destek alıyoruz. Birbirimize destek veriyoruz, borç olsa borç alıyoruz, iş gerekiyorsa mesela 4 kişiyle çalışalım Kazancı ayrı 7 kişiye çalışanın kazancı ayrıdır o şekilde birbirimize yardımcı oluyoruz. Herkes geçimini bir şekilde böyle sağlıyor yani" (G11).

Bir diğer yandan da sağlık koşulları hem kendi sağlıklarını hem de toplumun geri kalanının sağlığını tehdit edebilecek düzeylere çıkabilmektedir (Toksöz ve Özşuca, 2000).

"Bu işin en büyük dezavantajı sağlık koşulları çünkü çok pis bir iş her türlü pislik var mecburiyetten yapıyoruz, asgari ücretli bir iş bulabilsem gidip onu yapacağım ama bulamıyorum" (G32).

Geri dönüşüm işçiliğinde çalışma koşullarında yapılacak kurumsal ve yasal düzenlemeler yönünde söz konusu beklentilerin gerçekleşmesiyle geri dönüşüm işçiliğine devam etme isteği söz konusudur. Dolayısıyla bu koşulların işçiler için oldukça önemli olduğu görülmektedir ve G6, G11 ve G17 bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Bir işin en basit temel niteliği devletin bize verecek olduğu şeyler, hiç olmazsa bir sosyal hak bizim işimizde de bazı şeylerin yasak ya da yapılması gerekenler olarak bir tüzük mü hazırlanır artık bir duyuru mu yapılır. Aslında en önemlisi bu yani görünür kılınmamız en büyük durum bu" (G6).

"Şimdi 1600 lira asgari ücret, bir insan bununla nasıl geçinecek? Desem 2000 lira ver hadi. Bizim tek isteğimiz şu ki bu ülkede bu sorun her zaman olacak, sokak toplayıcıları her zaman olacak sadece tek isteğimiz burada bize bir alan, sanayi sitesi gibi bir alan geri dönüşüm için geri dönüşümcüler için gerekli olan bir alan. Sadece bize bir alan gösterebilir istiyoruz, bize 250 metrekaarelik bir alan versinler, vergi mi istiyorlar kayıt mı istiyorlar onu da yaparız tabi. Herkesin bütçesine göre bir alanda yapalım diyoruz mesela sokakta yapamazsınız diyorlar bina aralarında yapamazsınız diyorlar zaten biz bu işi yapıyoruz gidip yukarıda yap diyor o zaman yukarıda bize bir alan ver diyoruz, öyle bir şey yok vermiyorlar" (G11).

"Bu işi yapanlar açısından süreci iyileştirmek için öncelikle gelişmiş bir fabrikanın olması gerekiyor. Hangi fabrika hangi ürünü istiyorsa ona göndermek yani sürecin biraz daha planlı olması gerekiyor" (G17).

4.2.1.2. Mal ve Hizmet Piyasalarından Dışlanma

Türkiye özelinde yoksulluk sorunu ile mücadele kapsamında uzun yıllar dolaylı yaklaşımlar kullanılmıştır. İşsizlik sorunundaki çözümlere benzer şekilde çözüm ekonomik büyümede aranmış, yapılan planlarla hızlı bir ekonomik büyüme ile hem işsizlik hem yoksulluk sorununun çözümü beklenmiştir. İşsizlik sorunu için bunun gibi genel çözümler nasıl yetersiz oluyorsa ve soruna özel istihdamı arttıracak politikalar gerekiyorsa aynı durum yoksulluk sorunu için de söz konusudur. Ancak burada şöyle bir sorun gündeme gelmektedir: dolaylı yaklaşımlar yani ekonomik büyüme ve kalkınma yoluyla sosyo-ekonomik sorunlara çözüm bulma ihtimali için öncelikle adaletli gelir dağılımı ve toplumsal-kurumsal güven gerekmektedir. Hızlı büyüme ve kalkınmanın da yine söz konusu olması için mülkiyet ve mülkiyetin getirdiği hakların, adaletin, yolsuzlukla mücadelenin net bir şekilde tanımlanması ve uygulanması gerekmektedir. Türkiye'de ekonomik anlamda büyüme ve gelişme gerçekleşse de bu süreçte adil bir dağılımın söz konusu olduğu söylenememektedir. Pasta

büyümekte ancak pastanın dilimleri herkese eşit dağılmamakla birlikte herkesin pastadan aldığı pay büyümektedir, yani dağılım eşit bir süreçle gerçekleşmemektedir. Türkiye'de gelir eşitsizliğine bağlı olarak bölgesel, sınıfsal olarak alınan paylar arasındaki fark oldukça büyüktür. Yoksulluğu çözmek adına da sorunun kaynağı olan mülkiyet ve üretim araçları ve üretim süreçlerindeki adaletsizliklerin söz konusu olması gerçeğinden dolayı bu genel ve dolaylı politikaların sorunu çözmeyeceği anlaşılmıştır. Bu durumun sonucunda dolaylı çözümlerin yanı sıra doğrudan sorunu çözmeye yönelik politikalar uygulanmaya başlanmıştır (Gündoğan, 2008: 52; Altay, 2007: 343; Semerci, 2013: 3).

Emekliliğe dek süren iş garantisi, konut edinme şansı ve sosyal imkanlardan yararlanma garantisi artık tam anlamıyla söz konusu değildir. Sanayi sürecinin sistemin devamını getirebilme amacıyla yaptığı bu ve benzeri sosyal uygulamalar çalışanlar için oldukça önemli imkanlar sağlamaktaydı. Dolayısıyla bu imkanlardan geniş kitleler yararlanabiliyor, en azından asgari bir yaşam için gerekli ihtiyaçlar karşılanmaktaydı. Ancak sosyal devlet anlayışının yaşadığı parçalanma ve sistemin devamı için geçilen liberal politikalar bu düzeni büyük bir yıkıma uğratmıştır (Yılmaz, 2012: 274).

Yaşanan bu eşitsizlik ortamında, mülkiyet sahipliği açısından dezavantajlı konumda olan yoksulların mal ve hizmetlere ulaşımı da büyük oranda erozyona uğramıştır. Kent mekanında mal ve hizmetlere erişim yine toplumsal katmanların üst tabakalarına hitap edecek şekilde hazırlanmış olup yoksullar zaten erişim konusunda arka planda iken daha da büyük engellerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla mevcut sorunlara çözüm bulunmamakla beraber söz konusu dezavantajlar iyice kalıcı hale gelmektedir (Özkan ve Sidal, 2011: 33).

Sosyal dışlanma bağlamında mal ve hizmet piyasalarından dışlanma boyutu da işgücü piyasalarından dışlanma ve dolayısıyla gelir yoksulluğuna bağlı bir durumdur, bunun yanı sıra eğitim, sağlık, konut, ulaşım gibi kişiye daha iyi bir gelecek sağlama ya da gelecek konusunda güvende hissetme konusunda yardımcı olacak imkanlardan yoksunluğu da içermektedir (Arslan, 2011: 51).

Tablo 4.5. Sosyal Güvence, Mal Varlığı ve Eğitime Katılım

	Mal Varlığı	Eğitim Düzeyi	Sosyal Güvence
G1.E.36	Memlekette bağ-bahçe	-	-
G2.E.24	-	İlkokul	-
G3.E.19	-	-	-
G4.E.54	-	Lise	4/1-a
G5.E.24	-	Ortaokul	-

G6.E.28	-	Ortaokul	-
G7.E.44	-	İlkokul	-
G8.E.40	Kamyonet ve iş makinesi	Ortaokul	-
G9.E.34	-	-	-
G10.E.29	-	-	-
G11.E.36	İki araç Memlekette ev	İlkokul	4/1-b
G12.E.27	-	-	GSS
G13.K.60	Ev	Lise	4/1-b
G14.E.73	-	-	-
G15.E.65	-	-	4/1-a (Emekli)
G16.E.59	-	-	-
G17.E.50	-	-	-
G18.E.50	-	İlkokul	-
G19.E.38	Araba ve memlekette bağ bahçe	-	GSS
G20.E.22	-	-	-
G21.E.36	Araba ve memlekette bağ bahçe	Lise	-
G22.E.36	-	-	-
G23.E.59	Araba, ev ve memlekette bağ bahçe	-	-
G24.E.19	-	İlkokul	-
G25.E.31	-	Ortaokul	GSS
G26.E.23	Ev	Ortaokul	-
G27.E.29	-	-	-
G28.E.36	-	İlkokul	-
G29.E.34	-	Lise	-
G30.E.35	-	-	GSS
G31.E.51	Memlekette bağ bahçe	İlkokul	GSS
G32.E.44	-	Ortaokul	GSS
G33.E.33	Ev, araba ve imalathane	-	4/1-b
G34.E.39	-	İlkokul	GSS
G35.E.26	-	-	-
G36.E.18	-	-	-
G37.E.23	-	Ortaokul	GSS

Politik-kurumsal dışlanmayla beraber ekonomik boyut da eğitim ve sağlık gibi süreçlerden dışlanmayı da içermektedir. Bu noktada yine sosyal dışlanmanın çok boyutlu yapısı devreye girmektedir: eğitim ve sağlık gibi kurumlarda yaşanan dışlanma süreçleri

toplumsal bütünleşmeyi ve dahası işgücü piyasasında tam olarak yer alabilmeyi de engellemektedir. Çoğu zaman ekonomik dışlanma ile başlayan süreç tekrar ekonomik dışlanma ve yanı sıra toplumsal dışlanmayı da beraberinde getirmektedir (Çakır, 2002: 88).

4.2.1.2.1. Mülkiyet İlişkileri

Mal ve hizmet piyasalarından dışlanmada ilk aşama mal varlığından yoksunluk sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Kapitalist sürecin işleyişine paralel olarak gelişen sanayileşme ve kentleşme süreciyle, Marx'a (2003: 629) göre "kapitalist, tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, özgür ve yasa dışı proletarya sağlanmıştır". Kentler bu süreçler sonucunda, mülksüzleştirilen kitleleri çekerek yoksulluk ve toplumsal eşitsizliğin üretim mekanları haline gelmiştir (Gün, 2013: 79).

Öncelikle kırdan sahip oldukları kısıtlı düzeydeki mülkiyetlerinin (arsa, bağ-bahçe) sağlayacağı gelirden ve mülkiyetten dışlanan/mülksüzleştirilen geri dönüşüm işçileri, kent mekanında da yaptıkları işle beraber düşük ücretlerle yeniden mülk edinme sürecinden de dışlanmaktadır. Kırdan kente göç ettiklerinde artık kırdaki mülkiyetleri onlar için bir gelir oluşturmamakta ve kısıtlı mülkiyet hakları da bu şekilde ellerinden alınmaktadır.

Kırdan kente göçen ve mülksüzlüğü daha şiddetli olarak kendisine kentte dezavantaj yaratan işçiler, kentte düzensiz ve düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmış ve kent yoksullarını oluşturmuşlardır. Tek geçim kaynağı emek gücü olan ve kentte yedek işgücü ordusunu oluşturan bu kesim yine aynı dezavantajlarla formel piyasanın gerekli kıldığı niteliklerden mahrum olmakla daha ağır bir yoksulluğa sürüklenmiştir (Kaygalak, 2001: 127).

Mülkiyet ilişkileri incelenmeye devam ettiğinde geri dönüşüm işçilerinin yalnızca beşi yaşadıkları evin mülkiyetine sahiptir ve yine az sayıda işçinin özel aracı vardır. Mülkiyet sahipliği hususunda görece daha avantajlı konumda olan bu işçiler de uzun yıllar işgücü piyasasında yer almış olan kişilerdir ve dolayısıyla kendileri için bir gelir sağlamayan ancak geleceğe dair güvence olarak gördükleri ev ve araba sahipliği işgücü piyasalarında uzun yıllar yer almalarına paralel olarak gelişmiştir. Elbette her zaman böyle bir sonuç karşımıza çıkmamakta ve uzun yıllar geri dönüşüm işçiliği yapmış olanlardan önemli bir diğer kısmı da birikim sürecini ekonomik kısıtlarından ötürü gerçekleştirememektedir. Bunun dışında çoğu ya yaşadıkları ev için kira ödemekte, depolarda yaşamakta ve daha da önemlisi bunlardan da mahrum kalarak ikisi sokakta ve diğer ikisi de pansiyonda yaşamaktadırlar.

Mülkiyet ilişkileri diğer yandan da işçilerin çalışma süreçlerinde kullandıkları çekçek denilen araç üzerinden incelenmektedir. Geri dönüşüm işçiliği yapılırken çoğunlukla çekçek

kullanılmaktadır ancak bunun yanı sıra gelirin çokluğu ve birikim yapabilme şartlarıyla motorlu ve kasalı araçlar da kullanılabilir. Görüşmecilerden yalnızca bir tanesi motorlu araçla geri dönüşüm işçiliğini sürdürürken geri kalanların neredeyse hepsi çekçekle ve birkaç kişi de büyük poşetlerle toplamaktadır. Bu süreçte de yine ekonomik durum ve birikim yapabilme konusunda nispeten daha etkili olmakta ve işin yükü kullanılan araca göre hafiflemektedir.

Mülkiyet ilişkilerinde söz konusu eşitsizlik süreci, işin yapıldığı süreçte de mülksüzleştirme uygulamalarıyla kendisini göstermektedir. Türkiye’de özellikle belediyelerin yaptığı zabıta denetimleri ile atık toplayıcılarının yaptıkları işlerde kullandıkları el arabaları ve araçlarına el konularak, önerilenin tam tersine, mülksüzleştirme uygulamaları ile sık karşılaşmaktadır ve kaçınılmaz olarak bu tip mülksüzleştirme uygulamaları, bu insanların sosyal içerilmeden ziyade daha da geri gitmelerine neden olmaktadır (Başkavak, 2013).

G11 ve G34 kentte geri dönüşüm işçiliği sürecinde yerel yönetimler ve kolluk kuvvetlerince mülksüzleştirilme süreçlerini şu şekilde açıklamaktadır:

"Belediyelerle çok büyük sorunlar yaşıyoruz, bizim topladığımız malları gasp ediyorlar, arabalarımızı ellerimizden alıyorlar, on günde topladığımız malları bir saatte arabalara alıp götürüyorlar. Bunu resmi olarak kendine bir hak olarak görüp gelip bizim malımızı almaları bizim açımızdan çok büyük bir sorundur" (G34).

"Bizim çekçek dediğimiz arabalarımızın yedi sekiz tanesini üst üste koyup kepçe ile ezip arabanın içine attılar, size dedim ya hani Kızıllık bölgesinde on taneye yakın dükkanımız yıkıldı" (G11).

Bunların yanı sıra yapılan görüşmeler ve gözlemler neticesinde kullandıkları telefonların çoğunlukla eski model telefonlar olduğu ve evlerindeki temel eşyaların çoğunun olmadığı görülmüştür. Görüşmeler, yaşadıkları evlerde gerçekleştirildiği esnada temel eşyalara sahip olduğunu dile getirenlerin de eksik olan eşyaları 'temel' nitelikte görmediklerine ulaşılmıştır. Görüşmelerden birkaçının gerçekleştiği bir gecekonduda, evin sahibi temel eşyaların hepsinin mevcut olduğunu dile getirmiştir ancak koltuk/kanepeler, televizyon ve masa gibi eşyaların birçoğunun evde bulunmadığı dikkat çekmiştir. Dolayısıyla sağlıklı ve yeterli koşullarda barınma imkanları, temel eşyalara sahiplik ve ev sahipliği sürecinden dışlandıkları ve mülkiyet ilişkilerinde dezavantajlı konumda oldukları görülmektedir. Kendi ifadeleriyle de geçimlerini zar zor sağlayabilecek düzeydeki gelirleri, ev mülkiyeti konusunda oldukça yetersiz kalmakta ve bu durum görüşmecilerden büyük çoğunluğunun bir konut sahibi olmaması ya da mülkiyetten ziyade ev kiralayacak durumdan

bile uzak bir ekonomik düzeyde olmaları sebebiyle depolarda yaşamalarıyla da açıklanabilmektedir.

4.2.1.2.2. Eğitim

Mülkiyet ilişkilerinden yoksun olmalarından ayrı olarak ele alınamayacak biçimde yaşadıkları yoksulluk sebebiyle işçilerin önemli bir oranı eğitim hayatına devam edememiştir.

Yoksul aileler eşit olmayan ve hatta bazen hiç olmayan eğitim fırsatları sebebiyle çocuklarının eğitimini devam ettirememektedir. Bu durum bir yandan enformel sektörün gelişmesinde önemli bir sebepken diğer yandan da enformel sektörde çalışan kişilerin mal ve hizmet piyasalarından kısır bir döngü biçiminde dışlanmalarını açıklamaktadır (Temiz, 2004: 66; Açıklan, 2007: 45). Dolayısıyla mal ve hizmetler açısından en önemli yoksunluklardan biri de eğitimidir. Geri dönüşüm işçilerinin eğitim düzeyleri incelendiğinde; 18'inin hiç eğitim almadığı ve 8'inin ilkokul, 7'sinin ortaokul ve 4'ünün de lise düzeyinde eğitim aldıkları görülmektedir.

Yoğun biçimde hiç eğitim almamış ve ilkokul mezunu olanların yer alması incelendiğinde, eğitime ara verme sebeplerinde de öncelikle ekonomik durum ve buna bağlı olarak eğitim ihtiyaçlarını sağlayamamaları gelmektedir:

"Ortaokulu bitirdim, ekonomik yokluktan okuyamadım" (G8).

"Eğitime ara verme sebepim ailem oldu, maddi durumları sıkıştıktı biraz. Baba sağlam ayak değildi, öyle bıraktım yoksa Gazi Anadolu Lisesi'nde okuyordum, derslerim falan iyiydi ama bırakmak zorunda kaldım" (G6).

Bir diğer yandan da kamusal mal ve hizmetlerin yetersiz olması, hem coğrafi izolasyon çerçevesinde hem de daha iyi olana ulaşmanın maddi zorluğu yönüyle önemli bir dışlanma sürecini getirmektedir. Kolektif tüketime dahil olan mal ve hizmetlerde karşılaşılan engeller yoksulluk ve dışlanma sürecini böylece pekiştirmektedir (Aktan ve Vural, 2002). Dolayısıyla hizmetlerden yararlanmanın yanı sıra bu süreçte alınan hizmetin de niteliği oldukça önemli hale gelmektedir. Mekansal dışlanma temasında detaylıca ele alınacağı üzere, yaşadıkları mahalleleri yoksul mahallesi olarak nitelendiren işçiler, bölgelerde eğitim kurumlarının da çoğunlukla yoksullardan oluştuğunu söylemekte ve dışlanma sürecini farklı bir boyuta taşımaktadır. Dolayısıyla hizmetlerden yararlanılırken doğrudan dışlanma yaşamasalar da mekansal olarak daha büyük bir dışlanma içerisinde yaşamaktadırlar:

"Çocuklarımda eğitiminde ekonomik sebeplerden dolayı ara vermek değil de istediğim şeyleri çocuklarıma alamadım elbisesini iyi alamadım, ayakkabısı yırtık okula gittiler. Millet diyordu 5-10 lira

veriyorum ben 1-2 lira bir simit parası anca. 1-2 lira tabii ki insan üzüyor. Tabii kendi çocuklarına bunları yapmayınca eziliyor üzüyor insan. Yapacak bir şey yok ama Türkiye'nin koşulları ortadadır. ...çocuklarının okulda kötü tepkilerle karşılaştıklarını duymadım, zaten okudukları Kızılarık mahallesi zaten hep yoksul insanların okuduğu mahalle öyle bir şey yansımadı o yüzden. Kim kimi neyinden kötü görecektir sanki?" (G34).

Geri dönüşüm işçileri, kendi eğitim süreçlerinde yaşadıkları problemlerin yanı sıra mal ve hizmetlerden yoksunluğa bağlı olacak şekilde kendi çocuklarının eğitim sürecinde de ekonomik problemler yaşamakta ancak yine de bu durum caydırıcı olmamakta ve "kendileri gibi olmamaları" için çocuklarının eğitimini desteklemektedirler.

G11 ve G19 kendi çocuklarının eğitim sürecine verdikleri önemi ve şu şekilde açıklamaktadır:

"Çocukları okuturken maddi sıkıntılar yaşıyoruz elbette ama bu sebeple hiç çocukların okulunun bitmesi onları okuldan almak gibi bir durumum olmadı hiç düşünmedim ama benim okula devam etmememde ekonomik sebepler tabii ki etkili oldu" (G11).

"Ben okumadığım için çocuklarımı okutuyorum çoğu zaman okul ihtiyaçlarını çöpten buluyorum; silgilerini giysilerini bunun gibi şeyleri. Günlük 20 TL çocuklara veriyorum ortalama aylık 600 TL oraya gidiyo" (G19).

Dolayısıyla geri dönüşüm işçiliğine başlama konusunda içinde bulunmuş oldukları sosyal ya da ekonomik sorunları kendi çocuklarının yaşamamaları ve içinde buldukları durumdan kurtulmak, diğer bir deyişle yoksulluk kültürünü yıkmak adına tüm imkanlarını kullanmaları söz konusudur:

"Kim ister çocuğunun bu işi yapmasını? Ben isterim ki her zaman benden bir adım önde olsun. Kültür, eğitim, sosyal hayatı, okuryazarlık kültürü olsun, insanlarla diyalog kurması olsun, benim düşüğüm sınıfa düşmesini istemiyorum" (G1).

Bu durumun önemli bir örneğini de tek kadın görüşmeci olan G13 temsil etmektedir. Eşi vefat ettikten sonra yoksullaşma süreçleri ve ardından çocuklarının eğitimlerini sürdürmek adına sağlık sorunlarına rağmen geri dönüşüm işçiliğine başlaması söz konusudur. Geri dönüşüm işçilerinin çocuklarının çoğunun da lise veya lisans düzeyinde eğitim almakta ya da almış olması da bu yönde gösterdikleri eğilimi doğrular niteliktedir.

4.2.1.2.3. Sosyal Güvence

Enformel sektörde olmanın oldukça önemli bir diğer dezavantajı da sosyal güvenlik temasında çıkmaktadır. Sosyal korumanın yetersizliği sonucu enformel sektörde çalışanlar hem bu süreçten dışlanmakta hem de kendileri de sosyal güvenlik primlerini ödeyebilecek düzeyde bir gelir elde edememektedirler. Dolayısıyla kendi gelirleri içerisinde yüksek bir orana sahip olacak bu primleri ne ödeyebilirler ne de ödemek isteyeceklerdir (Erdut, 2007: 60).

Geri dönüşüm işçilerinin sosyal güvenceden yararlanma düzeyleri incelendiğinde de yalnızca birinin yazları otelde çalışmasıyla ve bir diğerinin de emekli olmasıyla 4/1-a kapsamında sigortalı olduğu, bunun yanı sıra üç kişinin primlerini ödemesiyle 4/1-b kapsamında olduğu ve geriye kalan 8 işçinin de GSS kapsamında (kendi ifadeleriyle Yeşil Kart) 60/c-1 statüsünde sosyal güvenceden yararlandığı ve diğer 24 kişinin de hiçbir sosyal güvenlik kurumundan yararlanamadığı görülmektedir:

"Sosyal güvencem yok en büyük sıkıntım da bu onun için devletten şikayetçiyim, çocuklarım ufak onları devlet hastanesine götürdüğümde bana her seferinde muayene masrafı çıkartıyorlar, hastanede almadıkları parayı eczaneden ilaç alırken istiyorlar bizde ödeyemiyoruz bu benim çok zoruma gidiyor" (G9).

Ayrıca enformel sektörde bulunmakla, sosyal koruma alanında dışlanma yaşamının diğer bir uzantısı da sağlık problemlerinde bir güvencelerinin olmaması ve yüksek maliyetleri karşılamak zorunda kalmalarıdır. Ayrıca bir işçinin çalışma sürecinde elde edeceği tazminat, emeklilik aylığı gibi haklardan da otomatikman dışlanmaktadır (Açıkalın, 2007: 57). Geri dönüşüm işçileri de emeklilik gibi haklardan yararlanma şansları olmadığından bu durumu çoğunlukla kadere bırakmakta ya da çocuklarını bu süreçte garanti olarak görerek onların bakımıyla geçinmeyi düşünmektedirler. 59 yaşında olan G23 bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Herhalde bu gidişle 2024-2025'e kadar devam ederim, çocuklar da var. Benim bir sigaram sigaramı şey yapsın yeter bana fazla bir masrafım yok" (G23).

4.2.1.2.4. Sosyal Yardımlardan Yararlanma

Neo-liberal dönemde yaşanan tüm dönüşümler neticesinde yoksulluğa karşı çözümlerde kurumların ve sosyal güvenlik sistemlerinin bir görevinin olduğu algısı yıkılmıştır. Bunun yerine yapılan yardımlarda gönüllülük ilkesi söz konusu olmuş ve bununla birlikte yoksul kişilerce bu çözümlerin geçici olacağı algısıyla beraber geleceğe dair büyük bir

güvensizlik söz konusu olmuştur. Bu durumun içinde olan birey kendini sıkışmış hissederek çözümlere karşı olan inancını kaybedecek ve ardından toplum içerisindeki yeri, saygınlığı ve vatandaşlık algısı konusunda belirsizlik içine düşecektir (Karakaş, 2010: 13)

Geri dönüşüm işçilerinin bir kısmı yardımlara beklentisi olmadığı için başvurmamış bir diğer kısmı da başvurduğu halde geri dönüş alamamıştır ve yardımlarla ilgili G37 şunları ifade etmiştir:

"Hiç yardım almadım başvuru da yapmadık olmuyor çünkü olmayacağını biliyoruz. Bir kere başvurduk ben askerdim Afrin'de, 17 saate yakın nöbet tutuyordum. Ben maaş alıyorsam ailem de almalıydı. Öyle bir şeyi vardı devletin, annem gitti başvuru yaptı olmadı, o yüzden de bize vermeyeceğini biliyoruz daha çok zengin taraf onlara verir." (G37).

Geri dönüşüm işçileri içerisinde yalnızca üç kişi yardımlardan yardım almaktadır. Bunlardan biri engelli çocuğu için yardım alırken, diğerleri de çocuk ve gıda yardımı almaktadır. Kurumlara ve politikalara karşı söz konusu olan güvensizlik sonucu ihtiyaçlarını kendi aralarında oluşturdukları dayanışma örüntüleri ile karşılamaktadırlar.

Kendi içlerinde oluşturdukları yardım ve dayanışma stratejilerini G1 ve G5 şu şekilde açıklamaktadır:

"Senden iyi olmasın arkadaşlarımız patronlarımız var eşimiz dostumuz var büyüğümüz küçüğümüz var onlardan yardım alıyoruz karşılayamazsak öyle yardım edemem diyen biri de kesinlikle yok, kimse kimseden esirgemez yani zaten istediğimiz vereceği miktar ne ki yeri geliyor 500 yeri geliyor 1000, yani sıkıntı olmuyor zaten bir dahaki hesapta biz de aldığımız borcu geri arkadaşlarımıza veriyoruz" (G1).

"Bu iş yapan insanlar zaten genelde yardıma ihtiyacı olan kişiler yapmak zorundalar bu insanlar hep birbirini tanıyor zorluğu biliyorlar, bir şekilde birbirlerine yardım ediyorlar iyi niyetliler, kötü niyetliler de var iyi niyetli sıcakkanlı davranıyor paylaşımcı oluyor, daha sıcak bir ortam oluyor" (G5).

Dolayısıyla ekonomik ve sosyal alanda yaşanan dışlanmanın yanı sıra kurumların korumasından da dışlanma yaşanmaktadır. Asgari yaşam düzeyinden tamamen mahrum kalacak şekilde işi ve geliri olmayanların yanı sıra olsa dahi yardıma muhtaç olanlar yasal ve kurumsal destekten de yoksundurlar (Çakır, 2002: 87). Bu süreçte geri dönüşüm işçileri kurumların yardımlarından mahrum kalmalarını Suriyeli işçiler üzerinden ayrımcı politikalar ile değerlendirmektedir:

"Hiçbir yardıma başvurmadım almadım da zaten yardımların adil dağıtıldığını da düşünmüyorum herhalde biz Suriyeli olduğumuz için bize dağıtılmıyor ama asıl Türkler yani Suriyelilere dağıtılıyor" (G25).

Devlet destekli barınma, kamusal eğitim ve sağlık hizmetleri, zorunlu sosyal sigorta ve sosyal yardım mekanizmaları sosyal refah devleti hizmetlerinin en önemlileridir. Bunlar aracılığıyla ekonomik açıdan güçsüz olan kesimlerin karşılaşılabileceği ekonomik ve sosyal tehlikelerden korunması sağlanmalıdır. Bu kesimler diğer türlü kurtuluş yollarını siyasi yardım beklentisi olmadan kendileri içinde buldukları dezavantajlı konum içerisinde sağlamaya çalışacaklardır (Bölükbaşı, 2008: 66).

Yoksulluğa ve yoksullara karşı mücadele faaliyetlerinde önemli bir husus da yapılan faaliyetlerin onların onurunu zedelemeyecek şekilde yapılması gerekliliğidir. Hayırseverlik adı altında yapılan eylemler ve haberlerde dahi bu ifadeleri görmek mümkündür. Dolayısıyla kullanılan dilden yapılan yardımın biçimine kadar olan bu faaliyetler bütünü yoksulluğun yeniden üretilmesine sebep olabilmektedir. Bir diğer yandan yardım alma konusunda yardıma muhtaç olan yoksul kesim yardıma ihtiyacı olduğunu kendisi kanıtlamak ve bildirmek zorunda kalmakta, toplumsal hiyerarşi içerisinde yardıma muhtaç ve dolayısıyla yardımı hak eden olarak kendini görmekte ve kanıtlamaktadır. Bu durum onun yoksulluğunu içselleştirip kabul etmesine sebep olacak ve bu süreçte karşısına çıkabilecek engeller sonucunda 'haline 'şükredip' kaderini kabullenecektir (Semerci, 2013: 7). Yardımlar esnasında yapılan gelir tespiti gibi izlenen yollar yoksul kişilerin toplum içerisinde ya da sosyal çevrelerinde yoksullukla etiketlenmesine sebep olabilmektedir. Ayrıca yardımların yapıldığı esnada görevliler tarafından tüm bu süreçte gösterilen tutum -ki önyargılı ve peşin hükümlü olması yaygın olmasıyla beraber- yine yoksul kişinin gururunun incinmesine sebep olmaktadır. Çünkü yapılan yardımlar o kişinin hakkı olması yerine birilerinin ona acıması, hayır için ya da yalnızca görev gereği destek olmak adına yapılmış gibi görünecektir (Koca ve Erkul, 2016: 623).

G11 ve G21 kurumların sağladığı yardımların adil olmadığını ve oy karşılığı bir ödüllendirme aracına dönüştüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu işi yapıp da yardım alanlar var mutlaka ama benim aldığım bir yardım yok yani yardım konusunda şunu söyleyebilirim belediyeler ondan ziyade muhtarlar kimin yardıma ihtiyaç ihtiyacı olduğunu hangi sokakta bu insanın yaşadığını nasıl yaşıyor ne şekilde geçiniyor biliyor. Bence ihtiyacı olan kişilere yapılması gerekiyor ama muhtarlarda bakıyor hangi kitleden şey alıyor oy alıyor onlara ne gelirse onlara yapıyor" (G11).

"Yardım almıyorum bir yerden ki zaten istesem de alamam vermezler biliyorum. Muhtar da biliyor kimin ihtiyacı var herkes biliyor ama zaten her şeyin kaydı devlette yok mu? Başvurmasa bile kimin yoksul olduğunu biliyorlar. İstiyor olsa gerçekten böyle bir devlet olsa o insanı bulur yardım eder zaten" (G21).

İşgücü piyasalarından dışlanmaya ve mülkiyete bağlı olarak gerçekleşen mal ve hizmet piyasalarından dışlanma da bir diğer önemli boyutu oluşturan -temel tüketimin yanı sıra tüketim toplumunun gereklerinden dışlanmayı da içerecek şekilde- tüketimden dışlanmayı beraberinde getirmektedir.

4.2.1.3. Tüketim Toplumundan Dışlanma

Özellikle son yüzyılda, yoksulluk konusunda bir düşüş yaşanmazken aksine artış söz konusu olmaya başlamıştır. Tüketim çeşitliliği ve oranı artış göstermiş, gelir dağılımı adaletsizliği gittikçe artmış, bölüşüm sorunlarıyla birlikte yaşam biçimleri arasındaki fark da iyice artış göstermiştir. Böylesine bir "gelişmişlik" çağı içerisinde hala insanların bir kısmı refah ve zenginlik içerisinde yaşıyorken diğer bir kesimin yaşadığı yoksulluk derinleşmekte, sefalet, savaş, krizler ve açlıkla mücadele etmeye çalışmaktadır. Söz konusu yaşam tarzları arasındaki uçurum da ayrışmalara, çelişiklere, eşitlikten iyice uzaklaşmaya ve kutuplaşmaya sebep olmaktadır (Özbay, 2009: 1). Bu çelişki ortamında kentin bir parçası olmak ve kentle bütünleşebilmek öncelikle kazancın miktarı ve düzenine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Böylece kentlileşmek (diğer deyişle sosyal, kültürel, söylemsel, mekânsal olmak üzere çok boyutlu dışlanma süreçlerine maruz kalmamak) beklenen tüketimi gerçekleştirebilmekten geçmektedir (Ünverdi, 2002: 59).

Görüşmecilerden G19 yaşadıkları dışlanma sürecini tüketim davranışları üzerinden şu şekilde açıklamaktadır:

"Ben şu an şu halimle çarşıya gideyim hemen polis yine çeviriyor çalışsam da çalışsam da bizi görür görmez çeviriyorlar, artık beni durdurmamaları için ne yapmam lazım küpemi takayım saçımı uzatayım ne yapayım bilmiyorum. Ben çok tuhaf biri miyim benim alnımda bir şey mi var ne yapıyorum çalışırken?" (G19).

Bu ikililik içerisinde bir diğer yandan da tüketim toplumunda sınıf çerçevesinde gerçekleştirilen moda algısı da değişime uğramıştır. Giyim kuşam üzerinden kimlikleşme kapitalist sürecin ilk zamanlarındaki kadar katı değildir ve -özellikle alt sınıflarla özdeşleştirilen yaşam tarzları ya da sembolleri çerçevesinde- daha geçişken bir yapıdadır (Köse, 2011: 79-80).

Bu durum yoksulluk algısı üzerinde de bir değişim yaratmıştır. Moda algısı ile tüketim davranışı arasındaki çatışma süreci de şu şekilde anlatılmıştır:

"Yokluktan bizim pantolonumuz yırtılırdı yama yapardık ya da bu işi yapıyoruz diye üstümüz başımız düzensiz dağınık halde geziyoruz. Ama bir bakıyosun şimdi yırtık pantolon moda olmuş, herkes değişik değişik giyiniyo, yırtık dağınık bunlar moda oluyomuş. Buna anlam veremedim daha" (G11).

Tüketim toplumuna giden yol, üretimden bağımsızlaşmış bir tüketim sürecini getirmektedir. Seri halinde büyük kitlelerce gerçekleştirilen üretim ancak tüketimde karşılığını bulduğunda amacını gerçekleştirebilmektedir. Dolayısıyla üretmek ve çalışmak üzerine kurulu olan toplumu tüketime teşvik etmek için bunun topluma içerilmesi gerekmektedir. Tüketim toplumu olmanın göstergesi olarak da üretmekten bağımsız olarak "kafalarını tüketmeye takmış olan bir toplum"u gerçekleştirmek olmuştur (Bölükbaşı, 2008: 57). Böylece tüketimin özendirilmesi, toplumda tüketimi gerçekleştirecek olanaklara sahip olmayanlar için yoksullaşmayla beraber dışlanma tehlikesini de daha fazla gündeme getirmektedir (Şahin, 2009: 71). G28 de dışlanma sürecinde önemli bir etken olan tüketememeyi şu şekilde açıklamıştır:

"İnsanlar toplumda şöyle dışlar, bende var onda yok sürekli bunu yapıyorum, benim de belli bir bütçem var her gün ona uyum sağlayacak şekilde aynı şeyleri yapamıyorum" (G28).

Tablo 4.6. Mevcut Gelir - Beklenen Gelir

	Mevcut/Ortalama Gelir (Aylık)	Beklenen Gelir		Mevcut/Ortalama Gelir (Aylık)	Beklenen Gelir
G1.E.36	1500-2000	4000-4500	G20.E.22	1000	2000
G2.E.24	1000-2000	1500	G21.E.36	Mak. 2500	4000-4500
G3.E.19	1000		G22.E.36	1500-1600	
G4.E.54	2000		G23.E.59	2000-2500	
G5.E.24	2000		G24.E.19	1000	
G6.E.28	Mak. 3000		G25.E.31	Mak. 1800-2100	
G7.E.44	1000-1200	2400	G26.E.23	7000 (toplam hane)	
G8.E.40	1000-4000/5000 (yaz)	20000	G27.E.29	2100-2400	
G9.E.34	1800	2800-3000	G28.E.36	Mak. 2500	
G10.E.29	2000		G29.E.34	1600	
G11.E.36	1000 altı-2500	2000-2500	G30.E.35	1800-2000	
G12.E.27	1200-1300	2000	G31.E.51	1500-2000	
G13.K.60	600-700		G32.E.44	750-1000	
G14.E.73	-		G33.E.33	1500-2000	

G15.E.65	2100		G34.E.39	1500-2000	3000-3500
G16.E.59	Min. 1200-1300	2000-2500	G35.E.26	1000-1500	5000
G17.E.50	1200-1300	2000	G36.E.18	1200	
G18.E.50	Mak. 900	5000	G37.E.23	Mak. 2000-3000	
G19.E.38	2000-2500	4000			

Yoksulluk tüketim toplumunun ortaya çıkışıyla daha da derin bir hal almıştır. Önce yalnızca fiziksel varlığın devam ettirilmesi temel alınırken ardından sosyal katılıma yetişebilecek derecede bir devamlılık söz konusu olmuştur. Tüketim kültürü ile de aşırı tüketim bir yaşam tarzı haline gelmiş ve var olmak buna bağlanır hale gelmiştir. Aşırı tüketememek ya da tüketilmiş olanı tüketmek normal olarak kabul görmüş yaşam tarzına da ulaşamamak olarak algılanmaktadır. Yeterli gelire sahip olmadığı için tüketemeyen yoksullar sosyal katılımı sağlayacak yaşam tarzına da sahip olamayarak bu sürecin daha da dışında kalmaktadır (Erdem, 2003: 1).

Yapılan görüşme sürecinde, görüşmecilerin tüketim algıları ve düzeyleri incelenmiştir. Görüşmeler sırasında yapılan gözlemler neticesinde giyim ihtiyacı konusunda tüketimde oldukça belirgin bir dışlanma süreci görülmektedir. Görüşmeler genelde günlük iş bitiminin sonunda gerçekleştiğinden geri dönüşüm işçilerinin bu esnada söz konusu dış görünüşleri ilk olarak gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra iş dışındaki zamanlarda gerçekleşen görüşmeler sırasında da giyim ihtiyacının yeterince karşılanamadığı görülmektedir. Ayrıca geri dönüşüm işçilerinin birçoğunun etiketlenme süreçlerinde dış görünüşlerinin 'pis' ve 'kirli' olarak nitelendirilmesi ve dışlanmalarının nedenleri olarak da dış görünüşlerini belirtmeleri de bu durumu destekler niteliktedir.

Gelir açısından incelendiğinde de ortaya çıkan durum asgari tüketim için dahi bireyi ya da haneyi geçindirebilecek düzeyin altında seyretmektedir. Görüşmelerde söz konusu olan beklenen gelirle yeterli tüketim için gerekli düzey ve bunun yanı sıra tüketim toplumuna uyum sağlayacak kadar gereken düzey incelenmiştir. Geçimlerini sağlayacak ve temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde bir gelir düzeyi için ortalama 2000-2500 TL'nin yeterli olacağı düşünülmektedir. Ancak 'daha rahat yaşayabilmek' ve 'dilediğince istediklerini alabilmek' ve dolayısıyla tüketim toplumuna katılabilecek düzeyde bir gelir söz konusu olduğunda 4000-5000 TL arası bir düzey belirlenmektedir:

"Gelirimiz zorunlu ihtiyacımıza yetecek kadar en azından 2000-2500 anca yeter ama rahatça canımızın istediği şeyleri istesek 4000-4500 desem çok olmaz hele ki bu son zamlardan pahalılıktan sonra" (G21).

"Her şeyi en iyi şekilde karşılamak için gelirin en az 5000 lira olması lazım bu şartlara göre bir aileyi yetecek. En azından bir şey yapabilmesi için 5 bin lira olması lazım yoksa diğer türlü başa baş anca çıkabiliyorsun, iki buçuk üç milyarla aylığı zor çeviriyorsun" (G35).

Bunun yanı sıra görüşmecilerden biri tüketim toplumuna tam anlamıyla katılma ihtimali söz konusu olduğunda "Avrupa şartlarınca bir yaşam düzeyi" ifadesiyle durumu açıklamaktadır:

"Aylık ortalama gelirimizin Avrupa'daki bir vatandaşla karşılaştırdığımızda ülkemizde 20.000 TL olması gerektiğini düşünüyorum ki biz de onlar gibi yeri geldiğinde gezelim yeri geldiğinde geleceğimizi garanti altına alabilelim" (G8).

Tüketim toplumundan dışlanmak yoksullar için mutlu bir yaşama ulaşılmaktan ziyade temel bir yaşam seviyesine ulaşmak kısıcında daha sorunlu bir duruma dönüşmektedir. Böylece tüketim toplumundaki yoksullar kendilerini arızalı, kusurlu, noksan ve yetersiz olarak tanımlayacak ve öyle tanımlanacaklardır (Bauman, 1999: 60) Tüketim açısından gıda tüketimi ve çeşitliliği incelendiğinde de ortaya çıkan durum şu şekildedir; tüketim toplumunun bir zorunluluğu olarak atfedilen aşırı ve lüks tüketim durumunun dışında kalmaktan ziyade bireylerin temel gıda tüketimi içerisinde söz konusu olan gıdalara dahi erişimde zorluk yaşadıkları görülmektedir. Bu kısıtlı tüketim alanları içinde tüketilen gıdalar incelendiğinde de; yumurta, peynir, zeytin, ekme, simit, poğaç gibi kahvaltılık gıdaların günün çoğu zamanında, bunun yanı sıra da yine maliyeti düşük ve doyurucu olan ev yemekleri, tavuk, makarna, bakliyat, patates, çorba tüketimi söz konusu olmaktadır:

"Kati yemekler yiyorum hep, karnım doysun diye, zaten çok yemiyorum" (G3). Bunun yanı sıra da "eğer tutmaya gidersek balık yiyebiliyoruz. Tabii işimizi yapıp gidersek, örneğin 50 lira yevmiye kazanacaksak o gün işe gitmeyip balığa gidersek. Bazen o kadar çıkarabiliyoruz bazen de yemeğimiz bile çıkmıyor" (G11).

"Şahsım adına ne çıkarsa onu yiyorum öyle seçmiyorum ayırt etmiyorum. Yoğurtlu ekme de gelse onunla karnımı doyuruyorum" (G35).

Çalışma sürecinde de dışarıda ucuz olan mekanlarda bu ihtiyacın karşılandığı görülmektedir. Görüşmecilerden çoğu çalışma esnasında çoğu zaman açlık hissetmediklerini, yemeseler de bir şey olmayacağını ya da ufak tefek kısıtlı olarak nitelendirdikleri şeylerle tüketimlerini sağladıklarını belirtmektedir:

"Depoya gelmezsek çalışırken dışarıda olduğumuzda da döner yiyoruz açlığımız zaten kolay kolay gelmiyor bizim, aklımız zekamız beynimiz vücudumuz tamamen tüm hücrelerimizle işe adapte olmuşuz açlık bizi fazla sıkıştırmıyor biz açlığa dayanıklıyız" (G1).

"Cebime bir şeyler koyuyorum bisküvi filan alıyorum ya da ucuz bulduğum yerlerde karnımı doyuruyorum" (G17).

"Çok da dert değil zaten yemek ya da ne yiyeceğimiz" (G21).

Gıda tüketimi konusunda özellikle üstünde durulan gıda ise kırmızı et olmaktadır. Dolayısıyla temel tüketim gıdalarından biri olan kırmızı eti tüketmek bile lüks kategorisine girmiştir. Kimisi sadece birilerinin (kurban kesmesi şeklinde) vermesiyle kimisi ise yılda bir iki kez kırmızı et yiyebildiklerini söyleyerek durumu açıklamaktadır:

"Kırmızı eti yılda bir ya da yılda iki yiyoruz yemiyoruz, örnek vereyim dün müydü ertesi gün patronumuz kurban kesti tabii burada geniş bir çevremiz var. Herkese dağıtıldı en son biz geldi, bize de bir parça ayırdı sağ olsun Allah razı olsun tavuktan başka bir et yemiyoruz zaten genelde" (G1).

"Kırmızı etin yanına bile yaklaşmıyoruz anca bir mevlide veya yemeğe rastlarsak orada yiyoruz kırmızı eti" (G17).

Gıda tüketiminin yanı sıra giyim ihtiyaçlarını karşılama yolları incelendiğinde de yapılan iş çerçevesinde önemli bir durum ortaya çıkmaktadır. Özsoy'a (2012: 111) göre kent mekanında üst sınıflar için değersizleşen ve artık çöp niteliğindeki mallar alt sınıflar için hala değerini koruyan ve temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilecek ürünler olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla çöpün değerinde gerçekleşen duruma ve artık çöpün kullanım değeri sağlamasına paralel olarak görüşmecilerden neredeyse hepsi giyim ihtiyacını doğrudan satın alma yerine geri dönüşüm işçiliği sırasında buldukları giysilerle karşıladıklarını belirtmişlerdir ve geri dönüşüm işçiliği bu anlamda işlevsel bir boyutu ön plana çıkarmaktadır. Çöpten bulabilecekleri ve kullanıma uygun olarak gördükleri her ihtiyaçlarını bu şekilde sağladıkları da görülmektedir:

"Giyinme masrafımız oluyor, daha çok ikinci el almaya çalışıyoruz. Bir de bulduklarımızı yıkayıp giyiyoruz" (G27).

"...çocuklarımın çoğu zaman okul ihtiyaçlarını çöpten buluyorum silgilerini, giysilerini ve bunun gibi şeyleri" (G19).

Tüketim kültürünün mantığı, tüketim mallarının kısa vadede tüketilmesi ve sürekli 'yeni' üzerinden ihtiyaç oluşturması üzerine kuruludur. Oysa yoksul veya diğer bir deyişle defolu tüketiciler satın aldıkları tüketim mallarını çok uzun süreler kullanmak, dayanıklılığını

arttırmak ve ondan aldıkları tatmin süresini uzatmak mecburiyetindedirler (Yamanoğlu, 2010: 63). Ekonomik sebeplerle bu ihtiyaçlarını karşılayamama ve tüketimi sürekli yeni olan üzerinden gerçekleştirememe konusunda G25 de şunları söylemiştir:

"zaten bulduğumuzu giyiyoruz ancak bulabilirsek yani bunları sağlayabiliyoruz, tutup da her ay her hafta yeni bir şeyler alamıyoruz üç ay buradayız üç ay sonra gideceğiz, gideceğimizde bir iki takım elbise alırsak o yani" (G25).

Diğer yandan da değişen toplumsal düzenin kaynağını aldığı neo-liberal toplum anlayışı, içerisinde hem mekan hem de kültür açısından zengin-yoksul ikilisi etkileşim içerisinde. Söz konusu bu durum özellikle tüketim alanında eşitsizliği ön plana çıkarır niteliktedir. Dolayısıyla bu toplumsal yapıda ikili yapı ve ayrıştırılmış kimlikler tüketim açısından bir işlevi yerine getirmektedir. Çünkü tüketimle beraber söz konusu olan yaşam tarzı toplumsal tabakalaşmada oldukça etkilidir. Toplum içerisinde gerçekleşen bu etkileşim yoksul için statü bağlamında ötekilerden geri kalmamak adına tüketimi arttıracak etkiye sahiptir (Karakaş, 2006: 12-13). Geri dönüşüm işçilerinde çok yoğun olarak görülmesi de görüşmecilerden bazıları toplumsal değişime bağlı olarak toplumsal ve mekansal uyum sağlama davranışları gerçekleştirdiklerini de şu şekilde ifade etmektedir:

"Çoğunlukla Kaleiçi ve civarında topluyorum diye, beni orada görseniz tanıyamazsınız. Bandanamı takarım, uyum sağlamak lazım sonuçta oradakilere de" (G25).

"...tabi uyum sağlamak için yaptığımız şeyler oldu insanoğlu bir kere dünyaya geliyo beğendiği her şeyi almak istiyio. Telefon da olabilir elbise de olabilir ayakkabı da olabilir, maddi durumuna göre değişiyio bu durumlar" (G1).

Tüketimle ilgili gerçekleştirilen süreçler incelendiğinde geri dönüşüm işçilerinin tüketim toplumundan dışlandıkları kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. İşçilerin neredeyse hepsi temel düşük düzeyde ve belirsiz gelirleri sebebiyle temel tüketime dahi erişim sağlayamamakta ve dolayısıyla Baumann'ın ifadesiyle de tüketim toplumu içerisinde defolu tüketiciler haline gelmektedirler.

4.2.2. Politik-Kurumsal Dışlanma

Ekonomik değişimlere paralel olarak kurumsal alanda meydana gelen değişimler de enformel sektörün gelişiminde oldukça önemlidir. Yeni liberal düzen içerisinde ekonomik varlığın sağlanması için kabul edilen strateji, devlet mekanizmasının geri çekilmesi, müdahalesizliği, özelleştirilmesi, piyasaların kuralsızlaşması gibi politikalar üzerine

kuruludur. İstihdam bu politikalar içerisinde ikinci plana itilmekte ve devletin görevi öncelikle piyasayı (gereğince) düzenlemek olmaktadır (Erdut, 2007: 67).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında çalışma ilişkilerinde yasal ve kurumsal düzenlemelerde Keynesyen politikalar etkin hale gelmiş ve devlet sosyal güvenliğin finansmanı ve işçi hakları üzerinden düzenlemelere gitmiştir. Ancak en önemli sorun neo-liberal politikalarla ortaya çıkan esnekleşme sürecinde yaşanmaktadır. Bir taraftan küresel sisteme entegre olmaya çalışan Türkiye, diğer yandan esnekleşmeye uygun biçimde kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirememekte ve katı bürokratik bir yapıyla eğreti bir esneklik durumu içinde kalmaktadır. Çalışma ilişkilerinde ve tüm kurumsal süreçlerde mali yükümlülüklerin dezavantaj yaratması bu dönüşüm sürecinde kaçınılmaz olarak yasal ve kurumsal politikaları da etkisi altına almıştır. Enformel sektör içerisinde bir yandan bu kurumsal süreçlerden mahrum kalan bir işgücü yer alırken diğer yandan da enformel sektörün varlığı ile beraber ortaya çıkabilecek sosyal güvenlik sistemi, ekonomik sistem gibi alanlarda kurumsal açıklar söz konusu olmaktadır (Güloğlu vd., 2003: 81-84). Değişen ekonomik ve kurumsal yapı üzerinden G5 güvencesizlik sürecini şu şekilde anlatmıştır:

"Yani belediyenin işçisi ile geri dönüşüm işçisine bakış farklı. Şöyle ki ben bile bu işi yapmadan önce belediye çöpçüsü devletin güvencesinde sonuçta ama biz bu işteyken güvencemiz yok. Bir şey olsa kimse bakmaz. Hem bu konuda aynı zamanda şöyle de değişiyor, onların bir geleceği var devlet arkasında daha garantili daha yüksekte bakılıyor, bize ise daha acır gibi bakıyorlar" (G5).

Dolayısıyla enformel sektörde çalışmakla birlikte söz konusu olan dezavantajlardan en önemlisi sosyal korumadan dışlanma sürecidir. Sosyal koruma ile sağlanacak olan bütün güvencelerden yoksun olmak bireyin yaşamında birçok alandan dışlanmasına da kaynaklık etmektedir. İş güvencesi, sağlık ve eğitim haklarının hepsinden mahrumiyet yaşanmakta ve bu da dışlanma sürecini derinleştirmektedir (Çakır, 2002: 93). G25 de belediyelerin çöp işçileri ile kıyasladığında yaşadıkları dezavantajları şu şekilde ele almıştır:

"Belediye işçisi ile bize farklı bakıyorlar tabii diyorlar ya onlar sendikalı onlara farklı bakıyorlar onların sözlerine itibar ediyorlar bizim sözlerimiz dinlemiyorlar bile, onların ona göre bir özgüveni var bize bir şey dedikleri zaman biz kafamıza eğip çekip gidiyoruz tutup da zabıta ile terbiye etmeye çalışan var hiç alakamız olmayan şeylerden dolayı" (G25).

Politik alan, siyasal katılım ve etkililik başta olmak üzere vatandaşlık gereği söz konusu olan haklar, bu süreçlerde eşit katılım, katılımıla beraber etkili olabilme, mücadele araçları ve yöntemlerinde söz konusu özgürlük ve daha da önemlisi eğitim, sağlık ve sosyal

güvence sağlayan kurumlarla söz konusu ilişki gibi birçok süreci içinde barındırmaktadır. Diğer yoksunluklarla beraber temel haklardan ve bunların kullanılmasından yoksunluğun da söz konusu olması bu kesimler için eksik yurttaşlık olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik ve sosyal fırsatlara katılmayı sağlayan ve asgari yaşam ölçütlerini sağlayan yurttaşlık haklarına ulaşamama katılım ve topluma aidiyet konusunda oldukça dezavantajlı bir süreç olmaktadır (Bölükbaşı, 2008: 16-17).

Demokrasiden, kişisel hakların ve özel yaşamın güvence altına alınmasını sağlamakta ve dolayısıyla fikirlerin ve çıkarların çeşitliliğinin kabulünü varsaymaktadır. Böylece toplumdaki tabakaların varlığı ve kendilerini anlatma haklarının korunmasını ve aykırı olsa dahi tüm fikirlerin/tafıların anlatımı önündeki engellerin kaldırmasını içermektedir. Siyasal dışlanma yurttaşlık haklarından belirli kişi veya grupların dışlanması sürecidir. Kişisel güvenlik, eşitlik, ifade özgürlüğü, fırsat eşitliği bu süreçte sekteye uğramaktadır. Dolayısıyla yurttaş; medeni, siyasal ve sosyo-ekonomik haklarından mahrum kalmaktadır (Bölükbaşı, 2008: 73-74). Bu şekilde geniş bir kapsamı içermesi politik dışlanmanın dışlanma süreci üzerindeki önemini daha da arttırmaktadır (Sapançalı, 2005: 57). G6 vatandaşlık hakları kapsamında demokraside yaşanan sorunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Sözde demokratik vatandaşın isteği doğrultusunda hareket eden bir ülkeyiz ama kesinlikle kararlarda etkili olduğumuzu bizim dediklerimizin dikkate alındığını düşünmüyorum" (G6).

4.2.2.1. Neo-liberal Yönetim Anlayışı ve Geri Dönüşüm İşçileri

Yılmaz (2011: 179) neo-liberal yönetim rasyonalitesini yoksulluk bağlamında şu şekilde ele almıştır:

"Neo-liberal yönetim rasyonalitesi kendisini risk ve belirsizlik kavramları etrafında örgütlemekte ve çevresel müdahale üzerine kurulu yönetsel eylem, belirli risk ve belirsizlik kavramlarından hareketle hayata geçirilmektedir. Bu bağlamda neo-liberal yoksulluk ve refah yönetimi sorunsalının oluşumunu ve bu sorunsal içerisinde risk ve belirsizlik kavramlarının yürürlüğe konulma tarzlarını mercek altına aldığımızda, özellikle dört gelişme öne çıkmaktadır: neo-liberal düşünce tarafından belirsizlik bir fırsatlar bütünü olarak yeniden kavramlaştırılmıştır; risk kavramı, belirsizliğin yönetilmesinde ve piyasalaştırılmasında temel örgütleyici kavram haline getirilmiştir; akışlar, özellikle finansal akışlar etrafında yeniden kavramlaştırılan risk ve risk yönetimi, neo-liberal yönetim çerçevesi için bir model haline gelmeye başlamış bu doğrultuda iç kontrol, denetim, ağ yapıları ve yönetişim gibi kavramlar öne çıkmıştır; neo-liberal refah ve yoksulluk yönetimi, risk kavramı etrafında yeniden kurulmuştur. Göreceğimiz gibi bir taraftan risk kavramı, "marijnal" olduğu düşünülen ve yeni sosyal sorunun merkezi problemi olan güvencesizleşme ve bu güvencesizleşmenin yarattığı kaygı ve korkunun

yönetilmesinde, düzenlenmesinde ve denetlenmesinde kilit bir kavram haline gelirken, diğer taraftan belirsizlik fikri yönetim açısından merkezileşmiştir".

Bahsedildiği üzere belirsizlik ve risk neo-liberal ideolojinin özetleyici ve açıklayıcı iki kavramı olarak değerlendirilebilir. Bir taraftan düzeni sürdürmeye katkısı olan bir mekanizma iken diğer taraftan dezavantajları daha da derinleştiren bir yapı söz konusu olmaktadır.

G8 ve G6 neo-liberal dönemin bu ikili düzeni şu şekilde açıklamaktadır:

"Bu işin dezavantajlarının en önemlisi belediye çünkü onlar sermayesi olan stokçular ile iyi anlaşıyorlar ama bizim gibi garibanlarla daha çok uğraşıyorlar" (G8).

"Seçim zamanı bize karışmıyorlar ama seçimden sonra her türlü şey yapıyorlar bizi kaldırmak çalıştırmamak olsun" (G6).

Bu hususta ilk olarak geri dönüşüm işçilerinin devlet kurumları ile yaşadığı deneyimler ile devlete ve devlet kurumlarına duydukları güven incelenmiştir ve şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Tablo 4.7. Devlet ve Geri Dönüşüm İşçileri Arasındaki Süreçler

	Devlete ve kurumlarına güven	Olumsuz Deneyimler	Olumlu Deneyimler	Olumlu-olumsuz bir deneyim yok
G1.E.36	✓	✓		
G2.E.24	✓		✓	
G3.E.19	✓		✓	
G4.E.54	✓	✓		
G5.E.24	-	✓		
G6.E.28	-	✓		
G7.E.44	✓	✓		
G8.E.40	-	✓		
G9.E.34	✓	✓		
G10.E.29	✓	✓		
G11.E.36	-	✓		
G12.E.27	✓	✓		
G13.K.60	-			✓
G14.E.73	✓	✓		
G15.E.65	✓			✓
G16.E.59	✓	✓		

G17.E.50	-	✓		
G18.E.50	-			✓
G19.E.38	-	✓		
G20.E.22	✓	✓		
G21.E.36	-	✓		
G22.E.36	-	✓		
G23.E.59	-	✓		
G24.E.19	✓	✓		
G25.E.31	-	✓		
G26.E.23	-	✓		
G27.E.29	✓	✓		
G28.E.36	✓	✓		
G29.E.34	✓			✓
G30.E.35	-	✓		
G31.E.51	✓			✓
G32.E.44	✓	✓		
G33.E.33	-	✓		
G34.E.39	-	✓		
G35.E.26	✓	✓		
G36.E.18	✓	✓		
G37.E.23	-	✓		

Enformel çalışma kapsamında devlet müdahalesi de kaçınılmaz hale gelmektedir. Devlet müdahaleleri ve izlenen yol genelde üç eğilim üzerinden gerçekleşmektedir. Bunlar; görmezden gelici politikalar kapsamında çoğunlukla müdahalesizlik, düzenlemeye yönelik politikalar çerçevesinde gerçekleşen müdahale ve yasaklayıcı politikalar olarak ayrılabilir. (Kanyılmaz, 2012: 70). Bu anlamda çöpün piyasada toplumsal gücü de elinde bulunduran üst sınıflar için meta haline gelerek değer kazanması alt sınıfların çöple olan ilişkisine engel oluşturmuştur. Böylece çöp toplamak artık sermayenin denetlediği bir alana dönüşmüştür (Özsoy, 2012: 111).

Geri dönüşüm işçileri için bu süreçte yoğun olarak cezalandırıcı ve baskıcı politikaların uygulandığı yaşanan deneyimler neticesinde görülmektedir.

"Devlet istemiyor, sırf bu yüzden bilmiyor, devlet bir şey bilmiyor bilse belki isteyecek. Sadece görünürlüğü ile bakıyor. Bize gelen şikayetlerle yola çıkalım diye bakıyorlar, bazıları diyo ki görüntü kirliliği ya da ses kirliliği diyorlar. Tamam her şeyin bir eksigi var; devlet kadrosunda çalışan

insanların eksiki olmuyor mu? Büyük bir adam polis hırsızlık yapmıyor mu veya bir emniyet teşkilatında herkes dört dörtlük olmuyor. Bizim çöpçülerde de öyle var normal olduğu kadar eksiki de var yanlışı da var. En yakın zamanda depoya baskın -ki bu üç dört gün önce de sizinle de görüşmüştük görüşme ertelenmişti- oldu. Bu yüzden gördüğünüz üzere zaten orayı malzemeyi kapı girişini kapattılar, bundan 4 ay önce de belki 50 tane arabalarımızdan götürdüler mallarımı yüklediler çöpten tek tek topladığımız malları beş kamyon aldılar zorla götürdüler. Götürürken de o devletin görevlendirdiği insanların bir iş yaparsın tamam görevli kılınmasının ama vicdan azabı çekersin ya. Kardeşim ben bu işi yapıyorum ama öyle bir zevkle yapmıştı ki çevre mühendislerinin mallarımızı elimizden alışı yani çok kötü travmalar yaşadık, videoları bile var" (G33).

"Şiddeti de biz yalnızca belediyeden ve belediyenin baskılarından görüyoruz, bizim çalışanlarımızı darp ettikleri olmuştur. Biber gazı falan sıkılmışlardır. Onların hala mahkemeleri devam ediyor mahkemelerini kazandık dernek olarak mahkemelerine gittik ufak tefek böyle sıkıntılarımız oluyor" (G34).

Enformel sektörün devletle ilişkisi incelendiğinde bu ilişki iki yönlü bir katkı sürecini ifade etmekte ancak bu süreçte tek yönlü yanı (enformel sektörün devlete katkıları) daha ağır basmaktadır. Çünkü devlet pozitif anlamda enformel sektör için bir katkı yapma durumunda değildir. Enformel sektörde çalışanlar yasal olanın dışında olmak ve alternatifsizlik sebebiyle illegal koşullar içinde çalışmak ve yaşamak ile çalışmak ve gelir elde etmek adına başka bir çözüm aracından yoksun olmak sebepleriyle ortaya çıkan tüm dezavantajları üstlenmek zorunda kalmaktadır. Zaten korunmaya muhtaç olan bu kesim bir de bu süreçlerle başa çıkmaya çalışmaktadır.

Bu durumu devlet ve enformel sektör ilişkisi içerisinde faydacılık anlayışıyla G1 şu şekilde ifade etmektedir:

"Belediyeler karışmasınlar yani bize. Bizim zaten kimsenin faydasının olmadığı bir topluma en büyük faydamız var. Yani firmalar şunlar bunlar boş. Biz bizim verdiğimiz fayda yani lisanslı firmaların bile faydası yok o kadar kağıtlarla kartonlarla birlikte çöpün pisliği suyu var öylece basıyorlar hepsi birbirine karışıyor ve böylece hepsi firmaya gidiyor. Onlar karışmadan biz tertemiz bandını söküp düzenleyip o şekilde gönderiyoruz, bizim doğaya da faydamız var ağaçların kesilmesine karşıyız. Bu kitaplar hepsi ağaçlardan oluşur sonuçta, kartonlar da bunlardan dönüşüm yapıyor temiz bir şekilde biz teslim ediyoruz ıslanmadan çamur olmadan kokmadan küflenmeden fabrikaya geri dönüşüm olarak teslim ediyoruz" (G1).

Bu yeni çözüm politikalarının temelinde söz konusu olan aslında sürekli gözetim-denetim ve yoksulların her an istihdam edilmeye hazır durumda bulundurulması, sorunlarının sebepleri ve çözümleri bulunmadan ve bunlara müdahale edilmeden onları işe koşmak ve çalıştırmaktır. Daha önce de söz konusu edilen "hayır işleri" adı altındaki yardımlarda da bu

amacın yer aldığı görülmektedir. Bununla sağlanmak istenen aslında yoksulları her an çalıştıracak biçimde muhafaza etmek ve onların emeklerinden en faydalı şekilde yararlanacak bir pozisyonda tutmaktır. Diğer yandan da toplumsal açıdan yoksullar sürekli denetim-gözetim altında, oluşabilecek herhangi bir siyasal düzensizlik olasılığını kontrol etmektir. Belirsizlikler süreci olarak ele alınan bu dönemde bu şekilde iki büyük belirsizliğin önüne de geçilmektedir: emeğin beklendiği kadar gerçekleşmemesi ve siyasal bir düzensizliğin söz konusu olabilmesi (Yılmaz, 2011: 80). Geri dönüşüm işçilerinin içerisinde buldukları durum da bunu destekler niteliktedir. Bir yandan ortadan kaldırılmak isteniyormuş gibi bir algı yaratılırken baskı yoluyla denetim sağlanmakta ve çıkabilecek bir düzensizliğe karşı da her an müdahaleye açık bir alan oluşturulmaktadır:

"Devlet geri dönüşüm işçilerini gördüğüm kadarıyla bizim bu işi yapmamızı istemediğini düşünüyorum ama büyük bir kitle olduğumuz için bize bir şey yapabileceğine de inanmıyorum" (G18).

"...en büyük problemimiz korku içinde yaşamamız bizi rahat bıraksınlar rahat bir şekilde çöplerimizi toplayalım. Korkudan çöplerimizi biriktiremiyoruz günlük bir şekilde verdiğimiz için günlük masraflarımızı karşılıyor ama toplu bir şekilde mallarımızı götürsek versek toplu para alacağımız için bizim için daha iyi olur. Özellikle yazın, o da korkarak yani belediye gelecek polis gelecek sürekli kimlik soruyorlar elimizde geziyoruz kimlikle artık, o kadar alıştık ki bizi daha çağırmadan gördüğümüzde kimliğimizi biz uzatıyoruz" (G19).

Bu süreci pekiştirir şekilde Afgan işçilerin deneyimleri de oldukça önemli hale gelmektedir. Afganistan'dan 6 yıl önce kaçmak zorunda kalan ve Türkiye'ye geldiğinden beri geri dönüşüm işçiliği yapan G22 bu süreci şu şekilde ifade etmiştir:

"Biz bundan başka iş yapamıyoruz, çünkü oturma izni yoktur, kimlikler yoktur. Sadece elimizde bir izin belgesi var. Polis de bazen karışıyor, çarşıda yakaladığı zaman 'kimlik var mı, nasıl buraya geldin, nasıl yaşıyorsun?' diye sorar. Bazen çekçekleri alıyolar, yabancı kaçak şubeye götürüyorlar, bazen 2-3 gün orda tutarlar sonra geri bırakıyorlar. Böyle sıkıntılarımız da çoktur yani" (G22).

Bu sınırlar içerisinde yoksulluğun yeniden düşünülmesi aracılığıyla ekonomik ve toplumsal güç bağlamında ortaya çalıştırma odaklı ekonomiye dahil etme, bunun gerçekleşemediği durumlarda davranışlarını ve olası sonuçları kontrol altında tutma/gerekirse belirli cezalandırma yollarıyla denetimi gerçekleştirme ya da farklı problemleri ön plana çıkarma yoluyla bu sorunları dağıtma hedefleri gerçekleştirilir (Yılmaz, 2011: 175).

"Sürekli GBT'ye giriyoruz, normal gezmeye gittiğimizde de aynı şekilde bu muameleye maruz kalıyoruz" (G9).

"Bir polis bana kağıtla geldi 'ceza'yı ödemedin vatandaşlıktan men edileceksin' diye yani ben para kazanıp çocuğumun evimin kirasını bütün ödemelerini karşılıyorum bunun için çöpten paramı ekmeğimi kazanıyorum günlük olarak da malımı kaldırıyorum. Bir gün tesadüfen işte tamam dedim arabamı getirip kaldırıyorum bunları buradan akşam oldu tutanak düzenlediler bende peşine düştüm. Belediyeye gittim büyük belediye var ya kamera görüntüsü var diyorlar, gidin bakın diye geldim sordum kaç defa kamera görüntüsü var mı diye. En son ceza'yı söyleyip yine seni vatandaşlıktan men ederiz dediler, edersen et istediğin yere beni gönder sen benden razı değilsen ben de senden razı değilim. Bu kadar basit ben hırsızlık yapmadım uyuşturucu satmadım kimsenin malına namusuna bakmadım yani çöpten kazandık, bizim doğaya bile faydamız var" (G1).

Başka bir işçi de bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

"Şu an 4 tane cezam var ödeyemiyorum. Belediye gönderiyor bu cezaları Muratpaşa belediyesi gönderiyor. Yok çevrede kirlilik yapıyorsunuz burada at arabası var diye bize ceza yazdıkları oldu, nerede at arabası at arabası varsa Kale Kapısı'nda var biz nereden bulalım at arabasını?".

Politik alandan dışlanma konusunda geri dönüşüm işçiliğinde en önemli sorunlardan biri de yerel yönetimler ve kolluk kuvvetleriyle yaşanan şiddet olaylarıdır. Yapılan işin enformel oluşu, alınan şikayetler ya da bir baskı kurma/ kontrol etme aracı olarak sürekli bir denetim ve tahakküm süreci yaşanmaktadır. Şiddet veya benzeri bir olayın yaşanma süreci, görüşmeler sırasında işçiler tarafından kolluk kuvvetleriyle birlikte ele alınmıştır:

"Şiddet gibi bir olay illaki yaşıyoruz arabalarımız elimizden alınıyor. Son olarak zabıta ellerimizden zorla arabalarımızı aldığı oldu, dükkanlarımız yıkıldı bundan daha iyi şiddet olur mu? Polis, şöyle bir şey var toplumda şu var daha doğrusu kurumlarda zabıta bizi polisle terbiye etmeye çalışıyor, polis bizi zabıta ile terbiye etmeye çalışıyor. Bak zabıta çağırıp arabamı aldırırım zabıta da diyor ki polis çağırırım arabamı aldırırım seni tutuklarım yani bu şekil bir durum var yani sadece baskıda diyemiyorum amaçları için, buna bizi baskılamak mı istiyorlar ama yok sanırım bizi tamamen ortadan kaldırmaya çalışıyorlar" (G25).

"Daha şimdiye kadar devletin gelip bize bir derdimizde bir sıkıntımızda hiçbir şekilde hiçbir merhem olmadı, tam tersine ekmeğimizi gasp ettiler rızığımızı elimizden aldılar yani peki biz çalışmazsak ne yapmak zorunda kalacağız? Zaten ben Türkiye'de hiçbir sanata hiçbir mesleğe girememiş bir insanım zamanında düşmüş bir insanım gençtim hatasız bir kul yok herkes hata yapabilir. Bundan dolayı hiçbir işi anlamıyorum şimdi ne oluyor en son yapılacak işi yapıyorum ben onlar gibi boş beleş para kazanmıyorum" (G1).

Yaşadıkları yoğun baskı süreçlerinde işçilerden birinin, geri dönüşüm ürünlerini topladığı çekçeğine el konmuş olması ve bunun ardından 3 ay boyunca hem çekindiğinden hem de korktuğundan iş yapamaması da bu baskı- denetim- tahakküm ilişkisinde oldukça açıklayıcı hale gelmektedir. Çünkü gerçekleştirilen polisiye uygulamalar çözüm bulmaktan ve sorunları gidermekten uzak ve aksine daha da derinleştirici baskılarla nitelendirilen bir boyut kazanmaktadır.

Enformel istihdam yapısal bir istihdam sorunudur ve bu şekilde idari ve polisiye önlemlerle çözüm bulunabilecek bir yapı değildir. Aksine çözümlenmesi sorunu ortaya çıkaran sosyal ve ekonomik kalıcı çözümlerle gerçekleşebilecektir (Güloğlu vd., 2003: 52). Burada enformel sektörün işlevsel yaklaşımında ele alındığı üzere önemli bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Bir yandan piyasanın sürdürülmesi adına önemli işlevler içerdiği iddia edilen enformel işler yoğun baskı süreçlerine de maruz bırakılmakta ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak işlevlerin tek yanlı bir faydaya hizmet ettiği fikri desteklenmektedir:

" Bu işin en önemli sorunu belediye, izin vermiyorlar gördüğünüz gibi kapattılar girişi. Mesleği olmayan insanlar mesela bu şekilde yapıyor başka olanlar yurt dışından gelenler mesleği olmayanlar bu şekilde ailelerine bakıp kazanç sağlıyorlar, devlet de ona izin vermiyor, daha doğrusu belediye izin vermiyor. Bu da işi zorlaştırıyor insanların hayatı zorlaşıyor. Zabıta, belediye yollarımızı kapattı işi yapmayalım diye. Ortamı pisletiyoruz diye. Sonuçta yaptığımız pis bir iş yani mesela demirciye gittiğinizde her yer demir olur, bizim yaptığımız iş de çöp işi, geri dönüşüm işi. İlla çöp olacak etrafta, biz elimizden geldiğince temiz tutmaya çalışıyoruz ama belediye bizim yollarımızı kapatmak yerine bize daha doğru düzgün yollar gösterebilir, daha kolay yollar. Yardımcı olabilir ama onlar sadece bizim yollarımızı kapatarak bizi engelleyerek bir şey yapacaklarını sanıyorlar. Mesela biz bu işi yapmazsak örneğin bir plastik çöplüğe gidecek heba olacak, doğaya zarar verecek ama biz onu bir şekilde doğaya zarar vermemesini sağlıyoruz, ekmeğimizi kazanıyoruz dünyaya da bir şey kazandırıyoruz ama onun dışında bize engelledikleri yanı sıra hem de ekmeğimizi elimizden alıyorlar hem doğaya zarar geliyor hem insanlara zarar geliyor" (G5).

Dolayısıyla tüm yaklaşımların ortak noktası, devlet-emek-sermaye ilişkisinde söz konusu değişimdir. Sermaye yoksulluk üzerinden risklerini kontrol etme ve rekabet edebilmek adına maliyetlerini düşürme yoluna gitmiş, üretim süreçleri parçalanmış ve mekansal olarak gerçekleştirilen parçalanmalar da bu süreci pekiştirmiştir. Devlet de bu süreçte işçi kesimini koruyacak politikaları geride bırakarak enformelleşmeye ve yoksulluğun derinleşmesine yol açmıştır (Özar, 2000: 3).

G23 ve G12 bu ilişki içerisinde yaşadıkları süreci şu şekilde açıklamıştır:

"Devlet bizi bir ara yukarıdayken Kızıllık'ta bayağı bir sıkıştırdı, deli danalar gibi hepimiz bir yana kaçtık. Ekmek teknesi elimizden alındı, ne yapacağız ekmek yemeyeceğiz onun için zabita olsun polis olsun bunları hoş görmeleri lazım. Eğer bizim ekmek yememizi istemiyorlarsa o zaman komple Antalya'nın evlerini kilitlesinler, kapıları kilitlesinler, onlar da çöp toplamasınlar karton toplamasınlar, bira şişeleri toplamasınlar, kutuları toplamasınlar, evde daha çok koku yapıyor. En azından biz açık alandayız. Rüzgar vuruyor alıyor götürüyor onun için kimsenin ekmeğiyle oynamasınlar, şimdi bazı büyük depolar büyük depolarda malı ucuza vermeye çalışıyorlar. Nasıl olsa elden topluyorlar geri dönüşüm var geri dönüşüm alıyor diye. Biz 70 80 kuruşa veriyoruz onlar 50 kuruş alıyor bazı ablalarımız olsun, kaçta veriyorsunuz fiyatı söyledik mi onların ekmeğine taş koymuş oluyoruz. Onun için onlara da baskı yapıyoruz" (G23)".

"Yerel yönetimlerde yaşadığımız sıkıntılar da belli dönemlerde bizim işimizi yapmamıza izin vermediler, bu iş yapamadığımız 1-2 aylık süreçte de kendi hazır paramızı harcadık. Biz de elimizden geldiği kadar gerekli yerlere ulaşmaya çalıştık partilere gittik birkaç gazeteciye röportaj verdik, daha sonrasında da bize fazla zorluk çıkarmamaya başladılar, bu işi yaparken şiddet ve benzeri olaylar gördüm, bunları yapanlar da genellikle polislerdi. Yani bizim bu toplumda daha çok kolluk kuvvetleriyle problemlerimiz oluyo" (G12).

4.2.2.2. Siyasal Katılım

Sosyal dışlanma yoksulluğun ve diğer dezavantajların hem sebeplerini hem de etkilerini kapsayan bir olgu olarak değerlendirilebilir. Klasik yoksulluk anlayışı bölüşüm/mülkiyet sorununu temeline alırken sosyal dışlanma bölüşüm sorunuyla beraber bulunan toplumun değerlerine ait hissetme ve o toplum içerisindeki güç ilişkilerinde kendini tanımlayabilme durumlarından mahrumiyeti de sürece dahil eder (Bölükbaşı, 2008: 27). Bu kapsamda politik alanda en temel vatandaşlık haklarından biri olan oy kullanma konusundaki algı ve bu davranışı belirleyen değişimler incelenmektedir.

Görüşmeciler içerisinde siyasal haklarını kullanma içerisinde oy kullanma davranışı konusunda da dışlanma süreçleri yaşanmaktadır. Görüşmecilerden 19 kişi her seçimde oy kullandığını, azımsanmayacak düzeyde olan 18 kişi de oy kullanmadığını -ki çoğu oy kullanmada aktiften bu hakkından vazgeçtiğini- belirtmişlerdir:

Tablo 4.8. Oy Kullanma Davranışı

	Oy Kullananlar	Oy Kullanmayanlar		Oy Kullananlar	Oy Kullanmayanlar
G1.E.36	✓		G20.E.22		✓
G2.E.24		✓	G21.E.36	✓	
G3.E.19		✓	G22.E.36		✓
G4.E.54		✓	G23.E.59		✓

G5.E.24	✓		G24.E.19		✓
G6.E.28		✓	G25.E.31		✓
G7.E.44		✓	G26.E.23	✓	
G8.E.40		✓	G27.E.29	✓	
G9.E.34		✓	G28.E.36	✓	
G10.E.29	✓		G29.E.34		✓
G11.E.36	✓		G30.E.35	✓	
G12.E.27	✓		G31.E.51	✓	
G13.K.60	✓		G32.E.44		✓
G14.E.73	✓		G33.E.33	✓	
G15.E.65	✓		G34.E.39	✓	
G16.E.59	✓		G35.E.26		✓
G17.E.50	✓		G36.E.18		✓
G18.E.50		✓	G37.E.23		✓
G19.E.38	✓				

Bireyin, oy kullanma davranışını etkileyen faktörler incelendiğinde yaklaşımlar üç temel çizgide toplanmaktadır: ekonomik/rasyonel yaklaşım, sosyolojik yaklaşım ve psikolojik yaklaşım.

Ekonomik yaklaşım, kişinin oy kullanmasında etkili olan faktörlerin rasyonel bir karar verme süreci ardından geliştiğini iddia etmektedir. Söz konusu ekonomik koşullar diğer bir deyişle ekonomik göstergeler oy verme sürecinde oldukça etkilidir. Birey ekonomik anlamda gerçekleşen gelişme karşısında iktidarı ödüllendirecek ve sorunlar söz konusu olduğunda da cezalandıracaktır (Akgün, 2000: 81-82). Ekonomik değişkenler de, kişisel çıkar ve ulusal çıkar temelinde birbirinden ayrılmaktadır. Bu yaklaşımlara göre ilkinde birey kendi çıkarı için hareket ederken diğerinde ulusal ekonomik çıkar üzerinden rasyonel kararını vererek oy kullanır. Kişisel çıkar sebebiyle oy verme davranışında bulunan seçmen kişisel mali durumundaki iyileşme ya da kötüleşmeyi baz alır. Ulusal çıkarda ise iktidarın bulunduğu süreçte ulusal ekonomik göstergelerdeki gelişmenin yönü ile hareket etmektedir (Markus, 1988).

Böyle bir süreçte seçmenin oy kararı ülkenin geleceği, yaşadığı sıkıntılar ve geçmişte siyasi aktörlerin sözlerini tutmamaları gibi deneyimlerden etkilenmektedir. Kendi geleceği,

çevresindekilerin geleceği ya da ülkenin geleceği yaklaşımlarından hangisi söz konusu olursa olsun bu sürece vatandaşlık çerçevesinde katkıda bulunmaktadır (Demir, 2009: 8).

Sosyolojik yaklaşımda ise oy kullanma davranışında bireylerin sosyal kimliklerinin oldukça etkili olduğunu belirtilmektedir. Toplumda belirli bu kimlikler kişilerin seçim tercihinde oldukça etkili görülmektedir (Berelson vd. 1954: 319). Bu yaklaşım çerçevesinde sosyal bölünmeler kaynağını dinsel, statü, etnik köken, ailevi veya mesleki durumlardan alarak siyasal tercihleri etkilemektedir (Çinko, 2006: 109). Diğer yandan kent üzerinden incelendiğinde politik katılımı genel eğilim kent işçisi için popülist akımlar olurken, bu tercihlerde kültürel ve etnik kimlik de oldukça etkili olmaktadır. Elbette burada işçi sınıfı için sorunlu bir durum söz konusu olabilmekte, kent üzerinden gerçekleşen bu kimlikler parçalayıcı bir etki yapabilmektedir (Özatalay, 2016: 155).

Bir diğer yaklaşım olan psikolojik yaklaşımda ise oy verme davranışı siyasal bir partiye bağlılık düzeyinde bir yakınlık ve sevgi bağı durumuyla açıklanmaktadır. Diğer yandan da psikolojik yaklaşım baskı unsuru olarak görülerek, kişinin korku, bencillik, otoriterlik gibi psikolojik baskılarla oy vereceğini açıklamaktadır (Teyyare ve Avcı, 2016: 56-57; Çinko, 2006:110).

Bu yaklaşımlar çerçevesinde oy kullanma ya da kullanmama davranışında etkili olan faktörler incelendiğinde de karşımıza şunlar çıkmaktadır;

Tablo 4.9. Oy Kullanma Hakkından Vazgeçme Değişkenleri

	Ayrımcı Politikalar	Sömürü İlişkileri	Etkili olma inancının düşüklüğü	Olumsuz Siyasi Deneyimler	Kayıtlı Olmama	Güvensizlik
G2.E.24					✓	
G3.E.19					✓	
G4.E.54					✓	
G6.E.28	✓					✓
G7.E.44					✓	
G8.E.40						✓
G9.E.34			✓			
G18.E.50			✓			
G20.E.22					✓	
G22.E.36					✓	
G23.E.59				✓		
G24.E.19					✓	
G25.E.31						✓

G32.E.44	✓					
G36.E.18					✓	
G37.E.23		✓				

Oy kullanma davranışından işçilerin vazgeçme nedenleri incelendiğinde karşımıza literatürü destekler biçimde şunlar çıkmaktadır; Suriyeli mültecilere karşı gerçekleştirilen pozitif ayrımcı politikalar, devletin sömürü ilişkileri üzerinden gerçekleşen güvensizlik, oy kullanma sonucunda etkili olma inancının zayıflığı, siyasi partilerle yaşanmış olan olumsuz deneyimler ve güvensizlik, vatandaşlık alamama/kayıtlı olmama ve siyasi ilişkilere karşı güvensizlik.

Kayıtlı olmama: İlk olarak Afgan kaçak işçiler bu konuda ön plana çıkmaktadır; hem vatandaşlık alamamaları/kayıtlı olmamaları sonucunda tüm vatandaşlık haklarında hem de siyasi katılım sürecinde pasif durumda kalmaktadırlar. Görüşme yapılan Afganistanlı işçilerden hiçbiri henüz vatandaşlık elde edememiş ve dolayısıyla oy kullanamamaktadır.

Diğer yandan görüşmeciler içerisinde iki kişi ikametgah alamamaları sebebiyle yine oy kullanamamaktadır:

"Dört beş senedir oy kullanmadım ondan önce kullandım. Muhtar bina yaptı şimdi eski oturduğumuz yeri sildi, yok ikide bir diyor 5 milyar cezası var kaydımı silmiş yok 10 milyar cezası var ben de gitmiyorum ne diyeyim" (G7).

Ayrımcı politikalar: Ayrımcı politikalardan dolayı oy kullanma davranışından vazgeçme sürecinde Suriyeli mültecilere yönelik politikalar söz konusu olmaktadır. İçinde buldukları sorunlu süreçte mültecilere uygulanan pozitif ayrımcılık ve daha fazla vatandaşlık hakkının tanınması adaletsizlik algısını yükseltmiş ve böylece işçiler oy kullanmamakla bir nevi politik süreci protesto etmektedirler:

"Suriyelileri memleketimize almaları kamplardan dışarı salmaları bize çok büyük bir zarar verdi, kiralarda dahi. Şimdi Suriyelileri de gördük içimizde bir aralar bilmiyorum da 100 küsür Suriyeli elemanla çalışıyordum, edep ahlak yok. Özellikle Kızılarık gibi bölgelerde oturuyorlar ve onların yüzünden kiralar bile arttı, birebir ben buna şahit oldum 300 liraya oturuyordu 3 aileye veriyor aynı evi bu sefer 700 lira 800 lira oluyor onlar yüzünden, en büyük etken budur kiraların artmasında, çok şahit oldum bir çoğu yanıma geldi arka tarafta iki genç arkadaş vardı evliliklerine vesile oldum, evlerini tuttuk elektriğini kirasını suyunu bağladık üzerime aldım, gördüm yani. Nasıl olsa adam üç aile bir evde kalıyor gideri ona göre düşüyor aldığı erzak ona göre düşüyor çalışmasa da ben atıyorum ben bahçe işlerine de çok gittim şu an bahçe işlerinde 70 80 liradan aşağı yevmiye yok ama 40 liraya Suriyeliler gidiyor bizim insanımız bu sefer işsiz kalıyor (G6)".

"Bugüne kadarki bütün seçimlerde oy kullandım ama bundan sonra kullanmayacağım güvenmiyorum değil ama yaptığı haksızlıklardan dolayı oy kullanmayacağım artık yaptığı haksızlıklar derken de göçmenlere bizden daha fazla değer göstermesini kastediyorum (G32)".

Sömürü ilişkileri: Ayrımcı politikalarda söz konusu olan adaletsizlik inancı burada da kendini göstermektedir ve G37 uygulanan ekonomik politikalardan yola çıkarak bu sürece karşı güvensizliğini ve içinde bulunulan siyasi kaosu şu şekilde ifade etmektedir:

"Oy kullanmıyorum yani şu an 1 ay sonra bile poşeti bakkaldan 250 bin lira para ile alacağız, hiçbir ülkede bu kadar vergi yok. Yani biz bir de ilahiyattan gelmiş mesela baba tarafı ilahiyat hep hacı yani şu an mesela hoca diye din diye bir şey bırakmadılar. Devlet çok üstüne gidiyor Fetöcü diye devlete karşı herkesi alıyor. Biz de bu sebepten oy vermiyoruz diğerleri için de aynı şey geçerli hepsi de aynı. (G37)".

Etkili Olma İnancının Düşüklüğü: Sosyal dışlanmanın politik boyutu vatandaşlık gereği hukuki ve siyasi hakları tam olarak kullanamama ve siyasi yaşamda aktif olmanın doğrudan ya da dolaylı olarak engellenmesidir. Kamusal alanda güvencenin kaybedilmesi ve politikadan uzaklaşması söz konusudur. Bunun sonucunda da vatandaşın kararlarda etkin olabilme inancı ve katılımı zayıflamaktadır (Adaman ve Keyder, 2006: 10). Politik kararlarda ya da süreçlerde söz sahibi olabilmek politik ve yanı sıra toplumsal katılım açısından oldukça önemli bir durumu yansıtmaktadır. G9 ve G18 politik dışlanma süreçlerini şu şekilde özetlemektedir:

"Oy kullanmıyorum. Siyasi bir partiye üyeliğim yok. Oy kullanarak bir şeyin değişeceğini düşünmüyorum düşünsem zaten oy kullanırım. (G9).

"Geri dönüşüm işçileri olarak siyasi açıdan bir şeyi değiştirebileceğimizi inanmıyorum. Devlet geri dönüşüm işçilerini gördüğüm kadarıyla bizim bu işi yapmamızı istemediğini düşünüyorum ama büyük bir kitle olduğumuz için bize bir şey yapabileceğine de inanmıyorum" (G18).

Olumsuz Siyasi Deneyimler: Oy kullandıkları dönemlerde yakın oldukları partilerle sıkı bir ilişki içinde olan geri dönüşüm işçilerinden bazıları, bu süreçlerde yaşadıkları olumsuz deneyimlerle güvenlerini ve inançlarını kaybetmiş ve oy kullanma davranışından vazgeçmişlerdir:

"Oy kullanmıyorum vallahi, en son 89 da. İşte baktım çocuklar da büyüyo seçimlerde çok şey yaptım çok koşturdum, kendi arabam vardı verdim partiye. Parti yanlış yaptı bana, dedi ki sana taksi durağı yeri vereceğim dedi. Arabayı her gün benzin dolduruyordum. Ondan sonra baktım ki hep yalan dolan hep seçimlerde aynı olaylar aynı şeyler, bundan sonra oy moy kullanmıyorum sonra daha da hiç kullanmadım bana bir faydası yok, tabii faydası olacak diye bir kaide yok, benim açımdan insanlara

yardımcı olmak. Taksi durağı hastanenin orada yapsaydım hayatım daha farklı olurdu ya o zaman da gelip sizinle konuşamazdık tabi, nasip kısmet hani doğduğun yer değil doyduğun yer. Benim nasibimde de bu varmış" (G23).

Yaşanan olumsuz deneyimler her zaman oy kullanma davranışından vazgeçmeyle sonlanmasa da siyasi tercih konusunda oldukça etkili olmuştur. Bu durumun oldukça önemli bir örneğini G33 temsil etmektedir. Literatürde psikolojik yaklaşımla açıklanan fanatizm boyutundaki siyasi bağlılığı olumsuz deneyimlerle birlikte ekonomik yaklaşımla açıklanan menfaate ilişkin bir duruma dönüşmüştür:

"Her seçimde oy kullanıyorum. Ben 15 senedir ful fanatik Ak Parti seçmeniydim ama bitti bu kadardı bu saatten sonra. Her şey etkili oldu, Suriyelileri buraya getirmesi, artık kendi etrafındaki yandaşlarını o garibana sesimiz gitmiyor hiç, garibanız bu kadar sıkıntı niye çekiyoruz, kapılarında feryat ediyoruz. Ne yapsam boş niye, çünkü hükümetin etrafını öyle bir yandaşları sarmış ki yiyciler öyle bir sarmış ki o yandaşlarına gittiğin zaman ben bir kelime yüzünden bu partiden soğudum, Büyükşehir Belediyesi'ne randevu aldık Menderes Türel'le görüşemedik yardımcısıyla görüştük, bu işle alakalı birçok mücadele verdik mitinglerimiz oldu bir sürü şey anlattık anlattık derdimizi, o görüşmede "biz size bir şey yapamayız Allah sizin yardımcınız olur inşallah" dediler, bunu dedi zaten Allah her zaman yardımcı olur bizim Allah'tan umudumuz zaten var ama Allah da sizi vesile kalmış ki bize yardım edersiniz. Biz de sizi seçmişiz siz yardım edin diye. Yani tabii tek bu değil, ülkenin hali gidişat ayrımcılık hepsi. Bir aralar AKP, CHP'yi öyle bir gösteriyo ki CHP seçmenleri din düşmanı, dini sevmez bilmem ne falan filan ama o gelen Suriyelilere içimizdeki kendi insanımızdan daha çok değer verdiler, çok enteresan oldu ülkenin hali durumu" (G33).

Güvensizlik: Oy kullanmadan vazgeçmede etkili olan diğer dezavantajları da içerecek şekilde oldukça önemli olan etken siyasi aktörlere karşı güvensizliktir:

"Her seçimde oy kullanmıyorum. Herhangi bir siyasi partiye üyeliğim yok çünkü onların samimiyetine güvenmiyorum, hepsinin yalancı olduğunu düşünüyorum" (G8).

Oy kullanma davranışında etkili olan olumsuz deneyimlerin yanı sıra oy kullanan işçilerin siyasi katılım sonucunda elde etmek istedikleri beklentileri incelenmiştir ve aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

Tablo 4.10. Oy Kullanma ve Beklentiler

	Barişçıl Ortam	Yalnızca vatandaşlık gereği	Bireysel fayda	Daha İyi Bir Gelecek Beklentisi	Adalet ve Eşitlik	Milli Değerler
G5.E.24	✓					
G10.E.29		✓				
G11.E.36	✓					
G12.E.27		✓				
G13.K.60			✓			
G14.E.73		✓				
G16.E.59		✓				
G17.E.50			✓	✓		
G19.E.38		✓				
G21.E.36					✓	
G26.E.23		✓				
G27.E.29		✓				
G28.E.36			✓			
G30.E.35		✓				
G31.E.51		✓				✓
G33.E.33						✓
G34.E.39		✓				

Yılmaz (2011: 267-281) belirsizlik olgusu etrafında yurttaşlık olgusunu ele almaktadır. Söz konusu belirsizlik, yurttaşın hakları ve dolayısıyla hukuki-siyasal eşitlik bağlamında da bir aşınma meydana getirmektedir. Bu bağlamda haklar daraltılmakta ve siyasetten arındırma söz konusu olmaktadır. Yurttaş siyasette etkin ve etkili olabilme ve söz konusu herhangi bir tahakküme karşı koyma noktasında mevcut hakların yanı sıra yurttaşlık konusunda eşitliğe erişebilmede güç mücadelesine de ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla böyle bir yaklaşımla yoksulluğu sadece kaynak dağılımı olarak görecektir iktisadi sınırlama ya da bireyin ulaşması öngörülen iyi bir yaşama ulaşamaması yönünde sosyolojik sınırlamaya karşı bir perspektif geliştirmektedir. Dolayısıyla yoksulluk çalışmalarının en önemli eksiklerinden biri yoksulluğun gelir ve tüketim çerçevesinde ekonomik yanı ile yoksulların davranış biçimlerine odaklanan sapkınlık-düzen bozuculuk sarmalında incelenmesidir. Bu esnada önemli bir husus göz ardı edilmektedir: yoksulluk ve siyasal iktidar ilişkisi. Sonuç olarak bu ilişki yoksulluk sorununun hiçbir inceleme alanında etken olarak ele alınmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir perspektifin sonucun yoksullar edilgen-pasif kesimler olarak ele alınırlar. Dolayısıyla

mülkiyet ilişkileri, ekonomik sistemin işleyişi ve dahası toplumsal güç ilişkileri yoksulluk konusunda ancak bir açıklayıcı niteliktedir.

Böylesine bir yaklaşımla yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere oy kullanma davranışında da hiçbir beklenti olmadan vatandaşlık görevini gerçekleştirme amacı oldukça yoğun biçimde ifade edilmiştir. Dolayısıyla geri dönüşüm işçilerinin oy kullansınlar ya da kullanmasınlar vatandaşlık hakları çerçevesinde gerçekleştirdikleri oy kullanma davranışıyla etkili olabilmeye inancı oldukça düşüktür ve bu durum vatandaşlık ve demokrasi inancının zayıflamasına sebep olmaktadır.

Görüşmecilerden bazıları bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Oy kullanıyorum, bir partiye üyeliğim var ama beklentimiz olsa ne olacak hiçbir faydaları yok hep kendilerini kurtarıyorlar yine de oy veriyoruz işte" (G10).

"Seçimlerde oy kullanıyorum, parti tutmuyorum sol partiye de verdim AKP'ye de verdim hiçbir şey yok sırf oy kullanmak için verdim sadece yeri gelince hiçbir beklentim sebepim yok parti bana sanki ekme mi veriyor" (G14).

"Her seçimde oy kullanıyorum bir partiye üyeliğim yok, ya şimdi başa gelen herkes ben yaparım diyor ama hiçbirinde yok hiçbiri de yapmıyor işleri bitene kadar yani beklentimiz yok o yüzden oyumuzu kullanıp çıkıyoruz" (G16).

"Hemen hemen her seçimde oy kullanırım, hiçbir partiye katılım üyeliğim yok. Sol görüşlü bir insanım. Her zaman sol partilerden yana oyumu kullanırım, çok bir beklentim yok. Bu yüzden üyeliğim yok, başa gelen hemen hemen hepsi aynıdır bir sistem var o sistemde kim başa geçerse bu düzeni kolay kolay değiştiremez. Bu düzen kurulmuş, kim gelse o düzeni değiştirmeye kabul etmezler. O yüzden o düzen yıkılmadan düzen değişmeden hiçbir şey değişmez. A gelir B gelir sol gelirse gelir, bana göre aynıdır ama bu partilerin hiç biri beni yeterince temsil etmiyor" (G34).

Oy kullananların beklentileri ise daha iyi bir gelecek, adalet ve eşitlik, barışçıl ortam ve milli değerleri koruma şeklinde belirtilmekte ve dolayısıyla düşük düzeylerde de olsa değişim inancının olduğu görülmektedir:

"Beklentim adil ve eşit imkanlara ulaşmak sadece. Toplumdan da insanlardan da siyasi insanlardan da bunu bekliyorum aslında sadece. Dışlanmış olanı öteki olanı diğerlerinin seviyesine çekmek bence desteklediğim partinin yapmak istediği ama biliyorum ki ona bile imkan verilmiyor. Yani bu istediklerimi yapacak siyasi kurumlara bile imkan vermiyorlar ki" (G21).

"Halkın, siyasal sistemin herkes için eşit ve adil sonuçlar doğuran politikalar üretebileceğine ilişkin yaygın inancı, ya da vatandaşların kendi siyasal inanç ya da moral değerlerine göre sorumlu siyasal otoriteler ve kurumların performansının değerlendirilmesine dayanan bir yargı" (Örmeci, 2016) olarak tanımlanabilen siyasi aktörlere ve adalet algılarına

güven konusunda da çoğunlukla karşımıza çıkan durum devlet olgusuna güven duymakla beraber siyasi partilere duyulan güvensizliktir. Geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları baskı süreçleri devlete karşı güven olgusunu zedelemektedir:

"Devletimize güveniyoruz ama bilmiyorum herhalde bir çalkalanma neyin ne olacağı hiç belli değil. Devlet devlettir sonuçta. Süreç bence adil işlemiyor ama biz ne olursa olsun yanındayız devlette yaşanan en ufak sıkıntı bizim sıkıntımız olur değişen bir şey yok ama sistem bu şekilde hoşumuza gitmiyor, ne yaparlarsa bize sormadan yapıyorlar. Yani bizim düşüncelerimiz çok etkili değil kimseye sormadan yapıyorlar. 500 tane milletvekili seçmişler kendi kafalarına göre yapıyorlar. Onları oraya bizler getiriyoruz onlar kendi aralarında görüşüp bilgi alıyorlar kimse bizle görüşmüyor ki aylık 20 25 bin lira maaş alıyorlar masalarda oturup yatıyorlar iki imza atıyorlar. İşin gerçeği bu sen, oraya getiren halktır beni bu millet seçmişse ben o halkı insanları gidip dinlemek zorundayım ben bu hak sayesinde buradan 20 bin lira para alıyorum diye düşünmesi lazım ve bana güvenmiş benim her gün o insana bir şey sormam lazım bir derdi sıkıntısı var mı ne istiyor siyasi görüşü nedir farklı bir şey var mı -diğer partiler için de- gidişatımız yolumuz yaptıklarımız doğru mudur değil midir diye sorarım, sana ona sorarım. Yani beni oraya getiren halka sormak zorundayım" (G1).

Dolayısıyla yoksulluk sorununa çözüm getirilmemesi neticesinde bireylerin toplum içerisindeki kurumlara karşı olan güveni de zedelenmektedir. Dolayısıyla birey hak ettiğini ancak ona düşen payı alamadığını düşünebilecek, normal olarak görülen yollarla elde edemediklerini yasal olmayan yollarla edinme girişimine geçebilecektir. Bunun devamında da bu davranış kalıcı hale gelip, bir hak etme yolu olarak bireyde normalleşebilecek bu yolu fiziksel ve sosyal varlığını devam ettirebilecek bir alternatif olarak görebilecektir (Erdem, 2003: 37). İşte bu noktada yoksullar açısından önemli bir değişken olan suç-tehlike sarmalı tekrar söz konusu olacaktır. Yoksulluk neticesinde bir çözüm yolu olarak görülen bu seçenekler zamanla davranışa dönüşebilecek, tüm yoksullara genellenebilecek ve ardından yoksullar da buna inanma sürecine geçebilecektir. Tehlike arz eden durum belki de aslında tam olarak bu noktadan kaynağını alacaktır.

4.2.2.3. Örgütlenme Sürecinden Dışlanma: Geri Dönüşüm İşçileri Derneği

Politik- kurumsal dışlanmanın bir diğer önemli boyutunu da örgütlenme, toplu pazarlık ve grev gibi haklardan mahrumiyeti içeren sendikal haklardan dışlanma oluşturmaktadır (Bölükbaşı, 2008: 74). Enformel sektörde örgütlenme ve temsil mekanizmalarından yoksunluk, yasal ve sosyal koruma sistemlerinin dışında kalmak, eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanamamak ve diğer çalışma haklarından mahrum kalmak üzerinde en önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada sağlanmayan örgütlenme özgürlüğü, işgücünün pazarlık ve etkili olma gücü üzerinde oldukça yıpratıcı olmaktadır

(Kapar, 2007: 85-86). Dolayısıyla enformel sektörde olmakla beraber gerçekleşen sendikal haklardan yoksunluk hem sebep hem de sonuç niteliğindedir.

Enformel sektörün en ayırt edici özelliklerinden olan güvencesizlik, sözleşmesiz çalışma ve formel olmayan çalışma koşulları geri dönüşüm işçilerini hem fiili hem de yasal açıdan engellemektedir. Sosyal güvenlik kurumlarına kayıtlı olma şartı aranmasıyla sendikal haklarını kullanmaları yolu en baştan onlar için kapanmaktadır (Bulut, 2008: 36-37). Türkiye'de geri dönüşüm işçileri resmi olarak tanımlanmış ya da bu konuda politikalar oluşturulmuş değildir, söz konusu olan politikalarsa taşıdıkları sağlık riskleri, güvenlik tehdidi ve ekonomik değerini kayıt dışı olarak değersizleşmesi söylemleri üzerinedir ve çoğu zaman da kurumlarca haksız kazanç elde etmeleri yönünde suçlanmaktadır (Ekşi, 2017).

Enformel sektör içerisinde karşılarına çıkabilecek engelleri aşmak adına örgütlenmeler geri dönüşüm işçileri için de söz konusu olabilmektedir. Çoğunlukla da bu süreç kamu otoriteleriyle bireysel iletişimin gerçekleşmemesi ya da gerçekleşse dahi karşılarına birçok sorun çıkması neticesinde gerçekleşmektedir (Kapar, 2007: 97). Bir diğer yandan da Coser'ın çatışmacı işlevselci yaklaşımında görüldüğü üzere, bu çatışma süreçleri beklenmeyen işlevlere de yol açmış ve baskı sürecinde örgütlenme potansiyeli artış göstermiştir (Poloma, 1996 : 98-99; Demircan, 2016: 55). Geri Dönüşüm İşçileri Derneği de bu baskı sürecinde kurulmuştur:

"Dernek 2011 yılında çok büyük baskılar olduğunda kuruldu, bizi bitirmeye yönelik baskılardı. Ben 20 senedir bu işin içindeyim türlü türlü baskılar gördüm, her türlü baskı gördüm ama 2011'deki çok farklıydı. İlk zamanlar tabii her şeyin acemiliğini çektik, üst düzey insanlarla muhatap olmak zorunda kaldığımızda geri dönüşümcülerin derdini anlatmak benim için çok zordu ama iş başa düşmüştü. Ben sonuçta sokak toplayıcılığından gelmişim anlamıyorum onların dilinden ya da onların anladığı dilden konuşamıyorum. O dönemler biraz zorluk çektik üst düzeydekilerle anlaşırken zaten ne kadar anlatsak da anlatamadık anlatabilsek böyle olmazdı zaten. Sorun demek ki konuşamamızda değilmiş" (G1).

Bu koşullar içinde, geri dönüşüm işçileri kendilerini temsil edebilmek adına kurdukları Geri Dönüşüm İşçileri Derneği üzerinden politik alanda güç elde etmeye çalışmaktadırlar. Dernekteki dayanışma ağlarına güven duyulmakla beraber dernek üzerinden gerçekleşen süreçte oldukça sorunlu bir durum ortaya çıkmaktadır:

"Hakkımızı aramak için dernek kurduk yürüyüşlere katıldık izinsiz değil bunlar, tabii kesinlikle yasal olarak yaptık. Bu şekil faaliyetlerimiz oldu mücadele verdik en büyük mücadelelerimiz bunlar oldu, onun haricinde zaten hiçbir mücadelenin de bir faydası olmuyor zaten bir şekilde bir garazleri varmış gibi bastırıyorlar. Derneğin faaliyetleri de imkanlar doğrultusunda yeterli biraz daha imkanlar

iyi olmuş olsaydı bir şeyler değişebilirdi zaten kimse kale almıyor ki; zabıta geliyor vuruyo, yıkıyo, gidiyo, ceza yazıyo, yapacak bi şey yok ki (G25)".

"...şimdi bize resmi olarak derneğinizi kurun tüzel kişilik olarak sizinle görüşelim daha farklı olur dediler, biz dinledik yaptık, sürekli onlarla diyaloga geçtik ama sürekli bize bir erteleme bir oyalama bizi hiçe sayma bizi ciddiye almama, bunları gördüm. Dernek kurduk da ne oldu? Dernek ne yapacak? Derneğin gücü nedir? Bunun gibi sıkıntılar çok yaşadık halen de yaşıyoruz" (G34).

"Bir de şunu eklemek istiyorum. Bize 'dernek kurun' dediler, kurduk. Adınız sanınız belli olsun dediler yaptık, her şeyimizi düzenledik ettik. Ya sonuç? Hala beni yolda görseler aynı tepki, desek ki 'alın işte dernek adımız sanımız' diyo ki 'sizin hiçbir yerde yeriniz yok, dernek olsa ne olur?' (G21).

Örgütlenme önündeki engellerin aşılması durumunda bile sınırlı bir etki alanı söz konusu olmaktadır. Hem etki alanları sınırlıdır hem de kurumlar, işletmeler ve kamu yönetimi üzerinde kurdukları ilişkilerde yeterli güce ve tanınırlığa sahip değildirler. Söz konusu örgütlenmelerin devamlılığını sağlama konusunda oldukça önemli dezavantajlar söz konusu olmaktadır. Bunlardan öncelikli olanlar arasında düzensiz gelirin olması ve günlük çalışma sürecinin yoğunluğu bulunmaktadır. Bu sebepler örgütlerin hem maddi hem de manevi gücünü kırmaktadır. Bunların yanı sıra bu süreçte gerekli teknik bilgi, beceri ve kaynak yetersizliği de yönetimin ve gelişimin sağlanmasında oldukça olumsuz etkiler yaratmaktadır (Kapar, 2007: 102). Geri dönüşüm işinde firmalar ve belediyeler arasındaki ihale düzenlemeleri geri dönüşüm işçileri için kaygı arttıran bir durumdur. Bunun yanı sıra önemli bir sorun da yoksulluk içerisinde bulunmakla birlikte söz konusu haklardan ve güçten yoksunluktur. Geri dönüşüm işçileri kendilerini mücadele edebilme ve değişim gücünden mahrum hissetmektedirler. İşçiler, mücadele etme gereğinin farkında olsalar da bu mücadeleyi gerçekleştirecek bilgi ve maddi sermaye sebebiyle güçten yoksun hissetmektedirler (Özsoy, 2012: 112). Derneğe üye olma düzeyi de çok yüksek olmamakla birlikte -görüşmecilerden 19 kişi derneğe üye iken 18 kişi değildir- beklentileri ya da etkili olabilme inancı oldukça düşüktür:

"Dernek olarak dayanışma gücümüz var ama pek bir işe yaradığı söylenemez elimizden geleni yapmaya çalışıyoruz ama fayda etmiyor (G30)".

"Geri dönüşüm İşçileri Derneği'ne üyeyim ben de aslında yeterli faaliyetlerimiz, yapmaya da çalışıyoruz da işte bir yerde tıkanıyoruz. Çünkü yanımızda bir şey bulamıyoruz destekçi bulamıyoruz, bir yardım edenimiz yok derdimizi anlattığımızda dinleyip bizi anlayacak birisi yok. Belediyeden randevu alıyoruz veriyorlar gidiyoruz ama çöpçülerin derneği gelmiş gözüyle bakılıyor, yani bunu gördük özellikle bu Ak Parti'de çok böyle bir kibirli o koltuğa oturuyorlar" (G6).

"Bu işte diğer bir sorun da paylaşım olmaması yani tam olarak bir örgütlenme yok aslında destek dayanışma var ama tam anlamıyla bir örgütlenme yok. Herkes diyor şunu yapalım toplanalım hakkımızı arayalım ama büyük bir destek yok tabii biz ne kadar yapabiliriz ki illaki arkamızda

Ankara'da dayım var derler ya hani onun gibi bir şey büyük bir insan olması lazım destekçi olması için böyle bir şey gerekli" (G25).

Diğer yandan da ekonomik açıdan ancak geçimlerini sağlayabilecek (ki geçimin sağlanamadığı durumlar da oldukça yüksektir) düzeyde olan geri dönüşüm işçileri derneğin sürdürülmesi için de kendi içlerinde maddi gelir sağlamaya çalışmaktadırlar:

"Dernek için aidat toplanıyor, tabii sorunlarda yaşanıyor dernekte geçim bir yana dernek bir yana. Bakıyoruz mesela gelip de aidatlarını ödemeyenler oluyor tabii o da 3-5 ay ödemedikten sonra gelip toplu olarak ne çıkarsa alıyor. Sağ olsun dükkan dernek sahibi bizi idare ediyor muhasebe idare ediyor. İşte devlete zaten vergileri yılda toplayabildiğimiz şekilde bir kere veriyoruz bu şekilde geçiyor yani sadece veremeyen arkadaşların yerine imkanı varsa çıkarıp onun yerine aidatını veren arkadaşlar oluyor" (G11).

Bu zamana kadar dernek üzerinden projeler, uygulamalar ve düzenlemeler oluşturulmaya çalışıldıysa da kurumlardan destek görmemelerinin yanı sıra yerel yönetimler ve kolluk kuvvetleri ile yaşanan problemler etkili olabilme ya da politik katılım sağlamada oldukça büyük bir engel teşkil etmektedir:

"Antalya'da çok büyük bir rol oynuyorduk hele derneği açtıktan sonra çok güzel çalışmalarımız vardı yani şehir içinden bizi kaldırmak istiyorlar da bunu onlar başaramazlar da. Tamam bu dükkanı kaldırabilirdi ama başaramazdı bir başka yerde yapılırdı orada yapılırdı burada yapılırdı ama biz bunun garantisini veriyordu kendi bünyemizde. Hatta şu anda bizim o zamanlar kurduğumuz birkaç projeyi belediyenin ve belediyenin lisansını almış firmalarda görüyoruz, bizim projelerimizi resmen çalmışlar. Tabii bunlar da biraz para gücüyle oluyor resmen rüşvetle oluyor resmen bizim projelerimizi çalıp uygulayanlar var. Şöyle projelerimiz vardı; mesela turunç kart diye bir şey çıkardılar onu biraz değiştirerek, beceremediler. Biz her mahallede şu anda olduğu gibi, atıyorum Meltem'de bir muhtarlık kurmuşlar muhtarlıklar artık bağımsız belediyenin verdiği park köşelerinde belli bir yerlerde prefabrik evler şeklinde yapılıyor, biz bunu konteyner anlamında her mahalleye iki üç kişi yönlendirecek tek bir telefon hattı çekecektik, kart broşür dağıtacağız, tek tip kıyafetle temiz tıraşı sakalı düzgün tek tip kıyafetle insanları oraya bırakacaktık, sigortalı her evden tek tek temiz temiz toplayacaktık, prefabrik evin etrafı çiçekli böcekli yerlerde biriktirecek, tek günün belli saatlerinde kamyon o konteynerden alıp götürüp boşaltıp geri getirecekti, biz bunu projelendirdik sunduk ama dinleyen olmadı, daha neler neler vardı. Ankara'ya da sunduk ama dedi kardeşim sizin yeriniz yok, dedik sadece bize belediyeden bir yer göster şehir dışında. Ben dedim bütün şehrin içindeki sizce olumsuz görülen bütün pislği çeri çöpü kaldıralım diye çok projeler sunduk ama olmadı dinleyiniz olmadı. Derneğin faaliyetleri yeterli, yapmaya da çalışıyoruz da işte bir yerde tıkanıyoruz. Çünkü yanımızda bir şey bulamıyoruz destekçi bulamıyoruz, bir yardım edenimiz yok, derdimizi anlattığımızda dinleyip bizi anlayacak birisi yok.

Belediyeden randevu alıyoruz, veriyorlar gidiyoruz ama çöpçülerin derneği gelmiş gözüyle bakılıyor" (G6).

"Dernek fikrine benzer bir şekilde kooperatif düşüncemiz vardı. Nasıl bir Sanayi Sitesi varsa geri dönüşüm için de bir site kurabiliriz diye birkaç arkadaş bir araya geldik kooperatif kurduk ama pek fazla bir şeyimiz yok yani yer bulamıyoruz, karşılıklıta, bulduğumuz yerler çok yüksek hazineden yer talep ediyoruz o da zor. Ankara'ya kadar gittik bunun için yine olmadı (G11)".

Görüldüğü üzere enformel alanda emeklerini sunan işçiler, bundan dolayı zaten başta bu haklarını kaybetmekte ve ardından kendilerince oluşturdukları mücadele sahasında da devlet kurumlarıyla gerçekleştirilen baskılarla bu süreç de zedelenmektedir.

4.2.2.4. Geri Dönüşüm İşçilerinin Yaklaşımlarıyla Çözüm Mekanizması

İşçilerin enformel sektörde olmaları sebebiyle sorunları çözmek adına doğrudan görüşebilecekleri bir temsilcileri, sendikaları ya da örgütleri ve bunun yanı sıra işverenleri yoktur, bu nedenle çözüm mekanizması doğrudan devlet ve devlet kurumları olarak görülmektedir. Yaşanan tüm baskı ve şiddet olaylarına rağmen devlete güvenin yüksek olmasından da anlaşılacağı üzere kurumsal, toplumsal ya da ekonomik açıdan yaşanan tüm sorunların çözüm mekanizması olarak 'devlet' görülmektedir. Hem enformel işlerde söz konusu dezavantajlar açısından hem de zincirleme olarak diğer alanlarda yaşanan dışlanma sorunu açısından, devlet politikalarının ya da yapacağı algı iyileştirme süreçlerinin etkisi her görüşmede söz konusu olmuştur. Yasal haklar tanınması, belirli ve düzenli bir çalışma ve dolayısıyla sosyal yaşamın sağlanması, çalışma haklarının, gelirlerin ve sosyal güvencenin/hakların düzenlenmesi açısından tek çözüm mekanizması devlet olarak görülmektedir. Devletten beklenen çözümler ise şu şekilde sıralanabilir;

Yasal düzenlemeler:

"Bu sorunları bizim çözemeyeceğimizi gördük, yani mecliste bitiyor her şey. Bunu birkaç kişinin bir 10 saniye de olsa konuşmalarının arasında muhabbetlerinin arasında dillendirerek bir araya gelip bize artık bir hak tanımaları lazım. Ancak orada bitiyor; bunun belediyenin kendisi de yapamıyor çünkü meclisten çıkan bir yasayla yürüdüğü için belediyeyi etkileyen de meclisten çıkacak olan bir karar. Bize dair bir yasa çıkartmaları mı gerekiyor, bir prensip, bir şeyler bulmaları gerekiyor yani hiç böyle bir şey söz konusu olmadı bu zamana kadar (G6). Sorunları aslında adamakıllı bir çözmeli ama devlet yetersiz kalıyor, imkansız diye bir şey yok. Biri kalkar mecliste bir söz eder bir tanesi kalksa iki üç tane ağaç kesildiği kadar değil de üçte biri kadar yarısı kadar bile ses çıkarsa, birileri bir şeyler yapsa olacak bakalım da" (G33).

Baskılardan Vazgeçilmesi:

"Bizim yaşadığımız sorunları her şeyden önce devlet, başbakan çözmeli, belediye başkanı çözmeli, yani bize yardımcı olmaları lazım. Çünkü bak kaç kişi ekmek yiyoruz buradan, bazen 20 kişi oluyor bazen 10 kişi oluyor bazen 5 kişi kalıyoruz. Niye, çünkü herkes buradan ekmek yiyor, zırt pırt baskın olmaması lazım. Baskın oluyor, bir de polisle beraber geliyorlar. Sen bir devlet adamısın, her şeyden önce sana el kaldırdık mı bizim işimiz bitti, gelirsın uyarırsın çıkarsın gidersin. Bir daha geldiğin zaman basarsın cezayı çıkıp gidersin ama kepçeyle mepçeyle gelip yıktığı zaman diyorsun ki 'yani siz acınızdan ölün'. Ne yapsın bu garibanlar, ben de içinde. Ne yapacağız bu iş olmadığı zaman millet sokakta hırsızlık yapacak, banka soyacak ya da yol çevirecek" (G23).

Eşit Olanaklar Sağlanması:

"Bu sorunların çözümünde belediye olaraktan yani bir olanak sağlanması lazım eşit bir olanak sağlanması lazım, tutup da biz bulunduğumuz ortamı siz az çok görüyorsunuz temiz dürüst bir şekilde çalışmaya uğraşyoruz fakat üstümüzde olan baskıları biraz azaltmaları gerekiyor. Bunun yanı sıra iş koşullarında gömülü çöplerden vazgeçebilirler zaten haşere yuvası hepsi çoğu insanı görüyorum geliyor tam çöpü açacak fare oradan içerde seslendiği zaman bırakıp kaçan bayanları çok görüyoruz. Biz dahi bakamıyoruz yani o şekilde olduğu zaman geçip gittiğimiz oluyor yani ne kadar ekmeğimiz onun içinde olursa olsun. Yeri geldi mi vazgeçebiliyoruz olduğu gibi altında zaten kendilerine yuva yapıyor fareler, insanlar da bundan memnun değil koku sinek hepsine barındırıyor" (G25).

"Bu sorunların en büyük çözücüsü devlet olmalı, ikisine devlet yine devlet. Çünkü şu anda yaptığımız iş yasal görünmüyor devlete karşı devletin yasal yaptığı işte de ne yapıyor mesela geri dönüşüm işi yapıyor. Onda da farklı bir durum var mesela bizim onlara da çok katkımız var Geri dönüşümde hiçbir kaybı yok tam tersi büyük bir kazancı var, belediye de öyle bir durum yok. Belediyede adam sigortası olmasa çalışmıyor, bu şekilde hani bizi hor görmenin yanı sıra aslında destek çıkmaları lazım sigorta yapılabilir, yasalarda yerimize olabilir. Şu an mesela belediyenin süpürgecisi ne durumdaysa biz ondan daha büyük yükler kaldırıyoruz daha ağır bir iş yapıyoruz yani bu şekilde hitaba alınmak istiyoruz" (G26).

"Bu sorunların hepsinin kaynağında çözümünde tabii ki devlet var, devlet sahip çıkmalı. Suriyelilere tanıdığı imkanları kendi vatandaşına verse, asgari ücreti biraz arttırsa olur. Başka iş yapan insanlar da geçinemiyor, bu şekilde olduğu sürece Türkiye zor, hırsızlık da bitmez gasp da bitmez hep kötü şeyler olur. Çünkü millet aç, aç olduğu için ne yapıyor kötü yollara gidiyor ama biz de çok şükür o işleri yapmadığımız için kendi işimizi de ne kadar çalışırsa helalle çıkarıyoruz ekmeğimizi ama bize yine de öbür gözle bakıyorlar bunlara rağmen" (G37).

İşin Devlet Müdahalesinde Sürdürülmesi:

"Devlet bizim bu sorunlarımızı çözmesi lazım ki şu an zaten İstanbul'da Emine Erdoğan geri dönüşüm işine el attı, bütün geri dönüşümün hepsini kendileri alacak. Onlar devlete verdiler, devlet ne yaptı belediyeler kalktı insanlara oradan faturasız mal aldı öbür taraftan aldı götürdü devletin kasasında hiçbir şey kalmadı, hepsini boşalttılar kendi kasalarına doldurdular. Emine Erdoğan da dedi ki bu iş böyle olmaz bu geri dönüşüm de çıkan hazine hiçbir yerde çıkmaz" (G28).

"Çözüm konusunda da bu -formel alanda gerçekleşen- geri dönüşümü kaldırsalar çok güzel olur mesela; adam 100 kilo topluyorsa günlük 400 kilo rahat toplar. O sorun işte yani geri dönüşüm dediğim firmaların baskısı ve kendilerinin toplamasını, böylece biz de daha fazla gelir sağlarız" (G10).

Kaçınılmaz olarak Afgan işçiler öncelikle devletin vatandaşlıkları konusunda çözüm sunmasını beklemektedir:

"Düzeltilme konusunda biz de rahat yaşamak istiyoruz hastaneye gideriz sık sık, elimizde bir şey olsun istiyoruz ev almaya kalksak elimizde bir kimlik olsun istiyoruz yani rahat bir hayat yaşamak istiyoruz, kurumlara başvurduk kayıtlı vatandaşı olmak için eline bir belge veriyor, haftada bir gel imza atıyor şimdi biz Antalya'da yaşıyoruz. Biz de mesela Konya'nın belgesini veriyor Manavgat'takini veriyor Ankara'nın köylerinde veriyor, köylere veriyor yani şehirlere vermiyor. Antalya'ya vermiyor İstanbul'a vermiyor Ankara'ya vermiyor, hep böyle şeyler. 'Gel her hafta imzanı at' diyo sana bu kadar yaştan bu kadar zamandan sonra kimlik çıkaracağız diyor yani böyle yapanlar çok var ama hiçbirine daha kimlik çıkmadı hiçbir şey yok elimizde sadece bir belge" (G22).

Enformel sektörde emeklerini sunmanın birçok dezavantajını bir arada yaşayan geri dönüşüm işçileri görüldüğü üzere hem emeklerinin karşılığında haklarını alamamakta iken hem de yukarıda da görüldüğü üzere çözüm konusunda sundukları beklentiler de ne faydası olsun ne de zararı yaklaşımı temelinde gerçekleşmektedir.

4.2.3. Mekansal Dışlanma

Kent tarihsel açıdan toplumsal bir mücadele alanı olmakla birlikte yeni dönemde bunun yanı sıra girişimci kent olma yolunda söz konusu tüm mekanizmaların metalaştırılması ve piyasada bir değere dönüşmesi amaçlarıyla farklı bir boyut da kazanmıştır. Kamu ve özel işbirliğiyle kentsel mekan projeler, imar planları ve özelleştirmeler ile rant üzerine kurulmaya başlanmıştır. Bu yaklaşımla kentin önemli bir kısmı kent mekanından dışlanır hale gelmekte kent içerisinde birçok alanda katılım/erişim sorunlarıyla karşılaşmaktadır (Özkan ve Sidal, 2011: 32).

Kentleşme olgusu Türkiye özelinde kentleşme süreci sanayileşme süreciyle bizzat aynı şekilde ve aynı zamanda olmasa da paralel bir çizgide kendini göstermiştir. Özellikle 1950'lerden itibaren kent yoksulluğu sorunu ortaya çıkmıştır. Sanayileşme çabaları 1950'lerde belirginlik kazanmış, makineleşme tarım sektörüne dahil olmuş ve dolayısıyla büyük bir değişime sebebiyet vermiştir. Bu gelişmeler dolayısıyla tarımdan ayrılmak zorunda olan kitleler büyük sanayi kentlerine akın etmişler ve kentlerde de büyük bir değişim söz konusu olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke nüfusunun ancak 1/4'ü kentsel mekanda

yaşıyorken günümüz ve yakın geçmişte bu oran %70'leri dahi geçmiştir. Bu dönemde en önemli sorunlardan birisi de konut sorunu olmuştur; çarpık kentleşme, gecekondu bölgeleri, altyapı problemleri bu süreçler neticesinde ortaya çıkmıştır (Açıkgöz ve Yusufoglu, 2012: 82-94). Ancak Türkiye'de sanayileşmenin, Batı ülkelerinden farklı şekilde kentleşme ve sanayileşmenin birbirine paralel olmaktan ziyade kentleşmenin sanayileşmeden bağımsız biçimde gerçekleşmesi, kentleşme oranları artarken sanayileşme ve işgücü piyasalarında istihdam imkanlarının artmaması, kentin fiziksel yeterliliklerden mahrum olması kentte daha derin bir yoksulluk ve daha kötü yaşam koşullarını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla kentle bütünleşme de formel yollarla sağlanamadığından enformel işler ve formel olmayan biçimde gecekonduyla sağlanmaya çalışılmıştır (Ergun ve Koçancı, 2017: 202).

Mekansal dışlanma sorunu incelenirken öncelikle; yaşanan yerler, yaşanan yerlerin fiziki özellikleri ve yeterlilik düzeyleri, çevre ile kurulan ilişki ve çevredeki hizmetlerin yeterlilik düzeyi incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bunun yanı sıra yaşanan yerin diğer mekanlarda nasıl görüldüğü, yaşadıkları mekanlar dışında nasıl hissedildiği ve bu konuda yaşanan deneyimler incelenmiştir.

Tablo 5.11. Yaşadıkları Mekanlar ve Bu Mekanları Seçme Nedenleri

	Yaşanılan Mahalle	Konut Tipi	İş için elverişli	Ucuz	Aidiyet	Merkezi Olması	Kayıt sorunu
G1.E.36	Yüksekalan Mah.	Depo	✓				
G2.E.24	Meltem Mah.	Depo					✓
G3.E.19	Meltem Mah.	Depo					✓
G4.E.54	Muratpaşa Mah.	Apartman dairesi		✓			
G5.E.24	Meltem Mah.	Depo		✓			
G6.E.28	Konuksever Mah.	Apartman dairesi		✓			
G7.E.44	Balbey Mah.	Depo		✓			
G8.E.40	Yüksekalan Mah.	Apartman dairesi		✓			
G9.E.34	Kızılarık Mah.	Gecekondu	✓	✓			
G10.E.29	Balbey Mah.	Depo		✓			
G11.E.36	Muratpaşa Mah.	Apartman dairesi				✓	
G12.E.27	Kızılarık Mah.	Gecekondu		✓	✓		
G13.K.60	İsmetpaşa Caddesi	Apartman dairesi					
G14.E.73	Balbey Mah.	Depo		✓			
G15.E.65	-	Otel					
G16.E.59	Şarampol	Müstakil		✓			

G17.E.50	-	Sokak					
G18.E.50	Balbey Mah.	Depo		✓			
G19.E.38	Kızıllarık Mah.	Gecekondu		✓	✓		
G20.E.22	Meltem Mah.	Depo					✓
G21.E.36	Deniz Mah.	Apartman dairesi	✓				
G22.E.36	Meltem Mah.	Depo		✓			
G23.E.59	Balbey Mah.	Depo	✓				
G24.E.19	Meltem Mah.	Depo					✓
G25.E.31	Balbey Mah.	Depo		✓			
G26.E.23	Güneş Mah.	Site					
G27.E.29	-	Pansiyon					
G28.E.36	Balbey Mah.	Depo		✓			
G29.E.34	-	Sokak					
G30.E.35	Kızıllarık Mah.	Apartman Dairesi			✓		
G31.E.51		Apartman Dairesi		✓			
G32.E.44	Çallı	Apartman Dairesi					
G33.E.33	Kızıllarık Mah.	Apartman Dairesi	✓		✓	✓	
G34.E.39	Kızıllarık Mah.	Apartman Dairesi			✓		
G35.E.26	Etiler Mah.	Apartman Dairesi		✓			
G36.E.18	Meltem Mah.	Depo		✓			
G37.E.23	Balbey Mah.	Depo		✓			

Gecekondu/ yoksul mahalleleri kentin içerisinde sosyal dışlanmaya karşı oldukça savunmasız bir konumdadır. Yaşanan yoğun göç süreçlerinde istihdam ve konut sorunlarının çözülememesi kent yoksulları için çözüm yolu olarak gecekondu yoluyla çözümü mecbur kılmış ve hükümetlerin de bu sorunlara çözüm bulmaması sonucu bu yapılanmalara göz yummasıyla kentte bu bölgeler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla enformel sektörün içerisinde bulunmak yoksulluğun yanı sıra toplumsal/mekansal kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir. Genel olarak enformel sektör işçilerinin yaşam ve çalışma alanları kentlerin içinde merkezin dışında kalan yerlerdir (Bulut, 2008: 37). Burada söz konusu dışarıda olmak fiziksel bir anlam ifade etmekten ziyade yaşanan kentin içerisinde hissetme durumuyla ilgilidir. Geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları yerler incelendiğinde depo, apartman dairesi, gecekondu, otel ve sokak olarak kategorize edilebilir. Görüşmecilerden 16sı depolarda, 13ü apartman dairesinde, 4ü gecekondu, 2si otelde/pansiyonda ve geri kalan 2 kişi de sokakta yaşamaktadır. Daha önce

de belirtildiği gibi yaşanan yerler çoğunlukla kentin içerisinde kentten sıyrılmış mekanlar içerisinde yer almaktadır.

Kent kapitalist sürecin bir aracı haline gelerek sürecin önemli bir işlevini üstlenmiştir. Üretimin kent üzerine yapılandırılması yanı sıra yeniden üretim de kent üzerinden gerçekleştirilmiştir. Böylece, kapitalist süreç kent mekanında üretimi yeni bir biçimde gerçekleştirmiş diğer yandan da bu mekan üzerinden toplumsal olanı yeniden üretmiştir (Lefebvre, 1976: 15). Kentlerde yaşanan bu süreçler üzerinden tanımlanan getto kavramsallaştırması tarihsel olarak çok daha eskilere dayanırken kent üzerinde tanımlanması daha ileri tarihlere tekabül etmektedir. Bu kavram ile kentin içerisinde belirli mekanlarda söz konusu dini, etnik, kültürel olarak kentten bağımsız bir oluşum nitelendirilmektedir. Gettolar, kentin genelinden uzak bir alt kültürü temsil ederek yoksul mekanları haline gelmiştir. Dolayısıyla bu mekanlar yoksullar için bir özerk bölge niteliğindedir ve bu mekanlarda oluşturulan yoksulluk ve bu çok boyutlu yaşamın değişimi kolayca sağlanabilir biçimde görülmemektedir (Açıkgöz ve Yusufoglu: 2012: 102-103).

Harvey, kenti kapitalist süreç adına sermayedarların karlarını arttırma aracı olarak ele almaktadır. Sermayedarlar bu amaçlarla kentlere sürekli yatırım yapmaktadır ve kentlerdeki gökdelenler, alışveriş merkezleri ve lüks konutlar bu amaç üzerine kurulmaktadır. Dolayısıyla kentsel mekanlar bu şekilde adaletsizlikleri ve çelişkileri içinde barındırmaktadır (Güllüpinar, 2012:20). Çelişkiler mekanı olarak kent incelendiğinde depoların buldukları yerler kentin merkezi niteliğindeki bölgeler içerisinde yer almaktadır. Bunun en net örneği Balbey mahallesidir. Mahalle, Antalya ilinde oldukça yoğun bir bölgenin içerisine, dahası en popüler alışveriş merkezi olan MarkAntalya alışveriş merkezinin hemen yanı başında ve kentin eğlence merkezi olarak nitelendirilen Kaleiçi'nin bitişiğinde konumlanmaktadır.

Metropollerde yoksulluk ekseninde oluşan toplumsal tabakalar üzerinden siyasi ve kültürel yapının meydana gelmesiyle söz konusu yeni yoksulluk yeni bir eşitsizliği de söz konusu etmektedir. Bunun sonucunda da aşağıdan gelen hareketlilik toplumsal kutuplaşmaya yeniden zemin hazırlamaktadır. Toplumsal alan yeniden inşa edilmekte ve buna göre politik müdahaleler de biçim değiştirmektedir (Aytaç, 2016: 136-137). Dolayısıyla kent yaşamında tutunmak adına tek yolları emekleri üzerinden sağlayacakları gelir olan kesimler kent yoksullarını oluşturarak kentte önemli bir yer tutmaktadır. Böylece "yoksul kitlelerin giderek çoğaldığı günümüz kentleri işsizliğin, aşsızlığın, evsizliğin ve dışlanmışlığın mekânları haline gelmektedirler" (Yılmaz, 2012: 275). Küresel rekabete uyum sağlamak adına kentlerde söz konusu böyle bir gelişme çizgisi kentte marjinal olarak adlandırılabilir etnik, kültürel ve cinsel kimlikleri de ön plana çıkaran da bir ayrımı ortaya çıkarmaktadır (Es, 2007: 40).

Türkiye'de özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden Batı'ya doğru yaşanan yoğun göç süreçleri ile göçün etnik bir nitelik kazanması ve kentte yoksullukla birlikte bir araya gelen bu göçmen kesimlerin bir arada oldukları mekanlara da dönüşmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla göç süreci ve kentteki yansımaları, işgücü piyasalarındaki konumlar ve statünün yanı sıra bu mekanlar etnik kimliklerle de anılır hale gelmesine sebep olmuştur. Yaşanılan mahallelerin işçilerin kendilerince ve dışarıdan algılanan tanımlamalar neticesinde alevi mahallesi, Kürt mahallesi, çingene mahallesi, yoksul mahallesi ve gecekondu mahallesi olarak belirtilmesi bu durumu destekler niteliktedir.

Geri dönüşüm işçilerinin birçoğunun yaşadığı depolar da hem fiziksel yeterlilikleri hem de çevre koşulları bakımından oldukça kötü durumdadır. Depoların hiçbirinde ısınma sağlanamamakta ve temel ihtiyaçların çoğu bulunmamaktadır. Oldukça sağlıksız koşullarda birçok kişi bir arada yaşamakta ve içinde buldukları yoksulluk bu mekanlarda tekrar üretilmektedir. Görüşmeler sırasında da hasta olan -çevresindekilerce çalışmadan duramadığı ileri sürülen- G7 bu sebeple işini erken bırakıp depoya geri dönmüş ve bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Arada grip oluyorum işte böyle, oda rutubetli ondan herhalde. Böyle zamanlarda da görüyorsunuz işte 10 liralık bir şey kazanamadan geri dönüyoruz" (G7).

Diğer yandan mekansal açıdan yaşanan bu sorunların yanı sıra oldukça önemli bir sorun da evsizlik teması üzerinden gerçekleşmektedir. Geri dönüşüm işçilerinin içerisinde yoksullukları ve düzensiz yaşam tarzı nedeniyle sokakta yaşayanlar, pansiyonda kalanlar ve depolarda yaşayanlar evsizleri oluşturarak oldukça sorunlu bir mekansal sürecin içerisinde bulunmaktadırlar. Evsizlik sosyal ilişkilerde mevcut sorunlar, ekonomik yoksulluk, aile içi sorunlar, madde bağımlılığı, sorunlu yaşam deneyimleri, ucuz konutların bulunmaması gibi birçok sebebi içerisinde barındıran bir olgudur (Akyıldız, 2017). Evsizlik sorunu yalnızca mekansal ve fiziki bir sorun değildir. En önemlisi evsizlik beraberinde sorunlu bir yaşam tarzını da getirmekte ve bir evle sağlanacak sosyal ortamdan da uzaklaşmaya sebep olacaktır. Ev mekansal mutlaklığın yanı sıra bireyin yaşamında düzen anlayışını da getirmekte ve sosyal ve psikolojik bir yapı oluşturmaktadır. Dolayısıyla evsizlik sorunuyla karşı karşıya olan yoksul kesimler işgücü piyasasındaki konumlarına paralel şekilde evsizlikleriyle 'günü birlik' bir mekansallığın ve yaşamın içinde sıkışmaktadır.

Kentte yaşamın gittikçe artan maliyeti karşısında bölgeler arasında yaşam kalitesi belirgin bir farklılık gösterecek ve yine bu maliyetlere bağlı olarak yoksullar buldukları bölgelerden sürgün edilmeye devam edecektir (Es, 2007: 41). İşçilerin çoğu, depolarda ve

gecekonduklarda yaşıyor olmalarından dolayı bu sürgün edilme sürecini tecrübe etmektedir ve daha önce apartman dairesinde yaşayan ve yoksulluğu sebebiyle depolara geçmek zorunda kalan G14 bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"Daha önce Şarampol'de oturdum orada kirada kalıyorduk e tabi iş yapabiliyordum o zamanlar ama sonra gözlerim kapanınca kirayı ödeyemez olduk ev tutamadık o sorunlar oldu arkadaş işte Allah razı olsun bir göz oda verdi bize burada iki üç senedir buradayım" (G14).

4.2.3.1. Yaşanılan Mekanın Belirlenmesinde Etkili Olan Faktörler

Sosyal tabakalaşma günümüzde belirli sınırlar ve mutlak tanımlamalarla belirlenmesi zor olsa da zihinlerde hala belirli bir yapı olarak yer almaktadır. Özellikle kentleşmeyle birlikte mekansal açıdan bu ayrımın yapılması daha mutlak bir ayrımı söz konusu etmektedir. Kent kuramlarında da bahsedildiği üzere üst ve alt sınıflar için mekanlar da birbirlerinden mutlak sınırlarla olmasa da ayrılmış durumdadır. Bu süreçte yapılan iş ve bunun getirdiği sosyal statü ve yaşam şekli oldukça etkilidir (Çakırer, 2004: 13). Yaşanılan mekanın belirlenmesinde etkili olan faktörler bu hususta önem taşımaktadır. Geri dönüşüm işçilerinin iş süreçleri mekan olarak açık alana ihtiyaç olunan bir iş olması, gürültünün iş sürecinin devamında sorun teşkil etmesi ve toplanan ürünün birkaç gün olsa dahi birikimi gerektirmesi mekanların seçiminde 'işe uygunluk' ölçütünü gerekli kılmaktadır. Diğer yandan da gecekonduklarda ya da apartman dairesinde yaşayanlar için gerekçe kiralarla beraber söz konusu mekanda gerçekleştirilecek mal ve hizmet alımında 'ucuzluk' ölçütünü karşımıza çıkarmaktadır. Bunlar dışındaki gerekçeler ise söz konusu mekana kültürel açıdan aidiyetin hissedilmesi, bölgenin merkezi bir konumda yer alması ve kayıtlı vatandaş olamamaktan dolayı konut edinme şansının olmamasıdır.

Kentte söz konusu olan zengin-yoksul üzerine kurulu mekansal ayrımlar toplumsal eşitsizliği daha da derinleştirmektedir. Bu ayrımlar kaynağını doğrudan toplumsal sınıflardan almaktadırlar ve dolayısıyla konut ile gelir arasındaki doğrudan bir ilişki söz konusu olmaktadır. Yoksullukla özdeşleşen mekanların niteliği de toplumsal bir içermenin sağlanmasından ziyade yoksulluğu ve dışlanmayı derinleştirici bir etki yaratmaktadır (Kaygalak, 2001: 131). Dolayısıyla kentteki ekonomik ve sosyal güç ilişkileri yeniden yapılanmakta ve mekan üzerindeki ilişkiler de yeniden düzenlenmektedir. Bu mekansal politikardan da geri dönüşüm işçileri hem yapılan iş çerçevesinde hem de yaşadıkları mekanlar üzerinden doğrudan etkilenmektedirler. Yaşadıkları mekanların belirlenimi de işçilerin göç süreçlerinden önce kentte belirlenmiş varsıl-yoksul mekanları üzerinden gerçekleşen ayrımla şekillenmektedir. İşçilerin yaşadıkları mekanları seçme değişkenleri

incelenirken oldukça yoğun şekilde etkili olan sebebin 'ucuz olması' olarak nitelendirilmesi de bu durumu oldukça desteklemektedir:

"Yaşadığım mahallede (Muratpaşa mahallesi) bulunma sebebi en ucuz evi orada bulduğum için" (G4).

"O mahallede yaşamayı tercih etmemin en önemli sebebi ekonomik sebepler çünkü merkeze göre kira fiyatları oldukça düşük" (G31).

Bunun yanı sıra diğer bir önemli sebep de işleri için daha uygun ve depolara daha yakın yerler olmasıdır:

"Buraları tercih etme sebepim kiraların uygun olması hem de daha önemlisi depoya yakın olması bu işle ilgili yani" (G21).

"Tabii hep işime daha uygun olacak yerlerde tuttum" (G23).

Depolarda yaşayanlar için herhangi bir seçim şansı söz konusu değildir, dolayısıyla bu mekanların belirlenmesinde doğrudan iş için uygunluk baz alınmaktadır ki bu da kentin içinde yoksul mahalleleri olarak dışlanmış alanlara karşılık gelmektedir. Çoğunlukla sosyal ilişkileri aracılığıyla işe başlamak için bir aracı bularak yaşayacakları yerleri de belirlemiş olmaktadır. Diğer yandan depodan ayrılıp bir ev düzeni kurma fikri de çoğunlukla ailelerinden ayrı tek başına yaşayan işçiler için ekonomik açıdan mümkün görünmemektedir. Depolar öncelikle iş süreçleri için avantajlı görülmektedir ve buraların tercih edilmesi de bunun üzerinden belirlenmektedir. Bu süreçte dolayısıyla mekan seçiminde mekanın yapılan işe uygun olarak seçilmesi etkili olmaktadır, dolayısıyla zenginlik yoksulluk üzerinden gerçekleşen mekansal ayırım bu noktada işlevsel olmaktadır:

"...işte ayakkabı, gömlek, pantolon, duvar saati, eski telefonlar, televizyonlar, bilgisayar parçaları falan bunları toplamaya alıştım, bu sefer ben mal almaya başladım mal alınca mecbur depo tutmak zorunda kaldım, depo tuttum depo ağzına kadar full doldu çekemediler yok koku yapıyormuş da yok bilmem ne yapıyormuş da, Şarampol'de Üçgen mahallesindeydi, sonra ben Bursa'ya gittim kaynanam ölmüştü, oraya gittim mecbur. Arkadaş telefon etti dedi malzemeleri atacaklar çabuk gel, dedim hem de o zaman bana bir yer ayarla gel deme hemen boşaltalım, Düden Şelalesi'nin orada bir ev tuttum okulun yanında malzemeleri oraya taşıdık pazar günü pazara gittik direkt oraya malzeme işe yaptım işte odur budur devam ediyorum" (G23).

Kır ve kent ayırımı mekan, dayanışma, nüfus, eğitim, toplumsallaşma açılardan oldukça önemli farklılıkları içermektedir. Sosyoloji içerisinde oldukça önemli bir ayırım noktası oluşturan bu ayırım Tönnies'te cemaat-cemiyet ve Durkheim'da mekanik-organik

dayanışma şeklinde belirlenmiştir. Buna göre cemaatte birincil, biz duygusu çerçevesinde gelişen, çoğunlukla kan bağına dayanan ve kırla özdeşleştirilen ilişkiler söz konusu olurken cemiyette ikincil, resmi ve bireyciliğin hakim olduğu kente dair bir ilişki bulunmaktadır. Bu şekilde ele alındığında cemaat biçiminde kurulan ilişkilerin söz konusu olduğu kırdan gelenler bu ilişkileri kentte de devam ettirmektedirler. Dolayısıyla kentin içerisinde kırdan gelenlerin oluşturduğu bir yeni cemaat ilişkisi söz konusudur. Özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden Batı'ya doğru yaşanan göç hareketlerinde yeni cemaat etnik ve kısmen de dini karakterli olmaktadır ve gettolaşmaya da benzer şekilde çoğunlukla gecekondulu bölgelerinde kentin içinde bir alt kültür oluşturmaktadır (Sağlam, 2006: 42-43). Geri dönüşüm işçileri için diğer bir mekansal değişken de yaşadıkları bölgelere aidiyet hissini özellikle gecekondulu bölgelerinde yoğunlaşmasıdır. Böylece kendilerini yaşadıkları bölgeye ait hissetmeleri, sosyo-ekonomik açıdan kendilerine yakın düzeyde insanların yaşaması, gecekondulu kültürünün ve samimiyetin olması da oldukça etkili olmaktadır. Kentin içinde kentin dışı olarak nitelendirilebilecek bu mekanlar aidiyetin yanı sıra işçilerin kendilerini 'kentli hissetmeleri' yönünde de bir etki yaratmaktadır. Görüşmeciler geri dönüşüm işçilerinin çoğunun Kızıllık mahallesinde yaşıyor olduğunu ve şu an yaşamayanların dahi daha önce bu mahallede yaşadıklarını belirtmişlerdir. Kızıllık mahallesi bu konuda büyük bir önem taşımaktadır:

"Kızıllık'ı seviyorum hem merkeze de yakın göbek olarak görüyorum aslında şehirde, o yüzden orada oturmak istedim bu işi yapan da çok kişi var" (G33).

"5000 TL maaşım da olsa yine burada yaşamak isterim çünkü gecekonduları seviyorum komşuluk anlayışı hala devam ediyor buralarda" (G19).

"Antalya'nın başka bir mahallesinde veya başka bir şehirde yaşamak istemem çünkü çevrem burada bütün arkadaşlarım burada, gelirim 5-6 bin TL'lik bir seviyeye gelse de yine de burada kalırım" (G30).

"Oturduğum mahalleden memnunum başka bir yerde yaşamak istemem, gelirim daha da artsa 3-4 bin TL'ye ulaşsa buradan ayrılmak istemem 15 senedir burada yaşadığım için alışkanlıklarımız var ve buradan çıkmak istemem" (G12).

Kentin genelinden dışlanmış olan bu mahallelerde sürgün edilmişlik ve izolasyon söz konusudur. Bu sürgün sürecinde kapitalist sürecin yarattığı ekonomik ve yapılan işlerle ilgili eşitsizlikler ve kentin yeniden yapılanma sürecinde araçsal hale gelmesi etkilidir (Aytaç, 2016: 152). Bu süreçte diğer bir dışlanma sebebi de vatandaşlıklarının olmaması sebebiyle öncelikle formel işgücü piyasasından dışlanan Afgan işçilerin barınma ihtiyaçlarını da formel yollarla sağlamasını engellemekte ve şehrin izole alanlarında konumlanmış depolarda yaşamalarını kaçınılmaz hale getirmektedir:

"Bir ev tutmak isteriz tabi burada arkadaşlarım da var depoda olan ama kimliğimiz yok zaten her şeyden önce bize ev vermiyorlar" (G2).

Kentte coğrafi yapı üzerinden köy-kent ayrımı kültürel çerçevede söz konusu olarak geleneksel değerler ve kent kültürü birbiriyle çatışma sürecine girmektedir. Burada oldukça önemli bir değişken kentsel dönüşüm uygulamalarıyla birlikte söz konusu olan apartman/site kültürünün sebep olduğu uyumsuzluk süreci olmaktadır. Göçle gelen ve gecekonduların kültürünü benimseyen yeni kentliler bu süreçte daha büyük bir yabancılaşma süreci yaşamaktadırlar.

Kentleşmenin gelişiminin ilk zamanlarında kentte ekonomik faaliyetlerin yeni sürece uygun biçimde sürmesi adına ihtiyaç duyulan vasıfsız işgücünün kentteki barınma sorununa gecekondularla çözüm bulmasına göz yumulmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde kent yeni bir boyut kazanarak rant sağlanacak önemli bir kaynak olma özelliğini daha da arttırmıştır. Kent sosyolojisinde yoğun olarak ele alındığı üzere kapitalist sürecin önemli bir aracı haline gelen kentlerde önceden bir sorunu çözmek için alternatif yol olarak görülen gecekondular ve gecekonduların mekanları artık yeni kapitalist amaç için sorun haline gelmiştir ve 'dönüştürülmesi' ve dolayısıyla topluma lanse edildiği şekliyle 'arındırılması/ıslah edilmesi' gereken mekanlar haline gelmişlerdir ve bu süreçte mekan içerisindeki yoksulların içinde buldukları/bulunacakları durumlar yok sayılmaktadır. Bu kapsamda geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları bölgelerde de kentsel dönüşüm süreçleri söz konusu olmaktadır. Özellikle Kızıllık'ta gerçekleştirilen kentsel dönüşüm uygulamaları sonucundaki meydana gelen değişim de yaşam alanlarında etkili olmuştur. Bu süreci G34 şu şekilde anlatmaktadır:

"İlk geldiğimizden beri hep orada oturduk genellikle gecekonduların olduğu bir mahalledeydi. Mahalle eski gecekondular mahallesi, şimdi yeni yeni binalar yapıyorlar. Eskiye göre biraz düzelmeye başladı, gecekonduların hepsini kaldırdılar, bana göre bu durum faydalı değil yani insanların hepsini bir yere tutmaları, tıkmaları. İnsanlar da merhabalaşmalar kalktı, insanlar birbirini tanımamaya başladı. Yani kutuplaştırdılar insanları, bu insanların böyle binalara geçirilmesi insanları iyice kutuplaştırdı, uzaklaştırdı. İnsanları artık birbirlerinden soğudular. Merhaba yok, kültürel bir şey paylaşamıyorlar, dedim ya hani eskiden gecekondularımızda daha mutluyduk belki kötü koşullar belki soğuktan belki yağmurda kaldık ama çok mutluyduk o koşullarda. Herkes birbirini tanırdı o giderdi biz geldik kapı önünde otururduk. Artık bunlar kalktı öyle bir şey yok artık" (G34).

Kızıllık'ta gecekonduda yaşayan ve kentsel dönüşüm projeleriyle apartmana yerleşen G30 bu süreçte yaşadığı mekansal sebeplerden kaynağını alacak şekilde sosyal sorunlar yaşamakta ve mekana bağlı olarak toplumsal alanda dışlanma ve yabancılaşma yaşadığını belirtmiştir:

"Komşularımı tanımıyorum komşuluk ilişkisi yok yani apartmanda yaşadığım için" (G30).

Diğer yandan yaşanan mekanlarda geri dönüşüm işçileri tarafından kamu hizmetleri ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde, yeterli olarak görülmektedir. Ancak burada söz konusu olan niceliksel bir yeterlilik olarak belirtilmekle beraber nitelik açısından eksik görülmektedir:

"Oturduğum yerde kamu hizmetleri yeterli değildi ama son zamanlarda yapılan yatırımlarla yeterli olmaya başladı" (G12).

"(Konuksever mahallesi) Yani yeterli aslında kamu hizmetleri ama okullarda öğrettikleri şey eğitim sistemi biraz yetersiz, yeteri kadar var niteliği kötü" (G6).

Ancak bu noktada etkili olan diğer önemli bir değişken de beklentilerinin düşük olmasıdır:

"Burada kamu hizmetleri oldukça yeterli istediğimiz şeye rahatça ulaşabiliyoruz. Yaşadığım mahallenin çevresi yeterli ve temiz burada okul olduğu için halı sahası var bakkalı var bize yetiyor" (G9).

4.2.3.2. Yaşanılan Mekanda Söz Konusu Sorunlar

Yaşanılan gelişmelere bağlı olarak Türkiye de dahil olmak üzere büyük kentler küresel sistemle entegre olmuş ve büyük bir aracı hale gelerek yeni büyüme yolları ortaya çıkmıştır. Büyüme stratejileri, kentsel dönüşüm projeleri, sermaye döngüsü kentlerde hem toplumsal hem de mekansal anlamda önemli bir dönüşüme sebep olmuştur. Ancak bu gelişmeler özellikle kent mekanında iki uç noktanın da oldukça sivrilmesine sebep olmuştur: bir yanda gösteriş ve zenginliğin daha belirgin hale gelmesi ve benzer mekansal sınırlar içerisinde ortaya çıkan yoksulluk, dışlanma ve sefaletin daha görünür olması ve derinleşmesi (Geniş, 2007: 69).

Kentsel alanda bu sorunlarla birlikte yoksulluk mekanları kaçınılmaz biçimde içerisinde sorunları ve tehlikeleri barındırır hale getirmiştir. Bu hususta işçilerin yaşadıkları mekanlarda kendi deneyimleriyle birlikte yaşanan sorunlar incelenmiştir.

Tablo 4.12. Yaşanılan Çevredeki Sorunlar

	Sık sık olay çıkar	Hırsızlık	Uyuşturucu madde
G6.E.28		✓	✓
G8.E.40	✓		
G9.E.34		✓	✓

G12.E.27	✓		✓
G16.E.59	✓		
G19.E.38			✓
G26.E.23	✓		✓
G31.E.51		✓	
G33.E.33		✓	✓
G34.E.39	✓		

Kent içinde izole olmuş yerler olarak beliren gecekondu bölgeleri kentlerde kapitalist ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber kent hem bölgesel/fiziksel hem de toplumsal açıdan ikiye ayrılmış ve bir tarafta güvenlik ve resmiyet söz konusu olurken diğer tarafta bunlara karşın belirsizlik ve enformalite üzerinden çatışan ayrımlar söz konusu olmuştur. Bu yeniden yapılandırılan düzen içerisinde düzensizlik ve illegal faaliyetler kaçınılmaz hale gelerek bu çerçevede bir atmosfer yaratılmaktadır (Aytaç, 2016: 146). G31 yaşadığı mahallede deneyimlediği bu ayrımı şu şekilde açıklamaktadır:

"Evimin bulunduğu bölgede çevre temizliği iyi durumda ama gecekonduların olduğu yerler oldukça pis, zaman zaman onlarla da tartışmalar yaşıyorum. Yaşadığım mahallede bir takım sıkıntılar yaşanıyor hırsızlık gibi" (G31).

Barınma ve barınma için seçilen mekanda güvende hissetmek en temel ihtiyaçlardan biridir, ancak yoksulluk, göç ve enformellelikle beraber geniş kesimler barınma ile ilgili sorunlar yaşamaktadırlar. Göçle gelen ve kente tutunmak için birçok alternatif oluşturan yoksul kitleler kentin çöküntü alanları olarak nitelendirilebilecek mekanlarda yaşamak zorunda kalmakta ve bu mekanlar yüzünden dışlanmaktadır (Ulutaş ve Kamber, 2016: 5). Küreselleşme süreciyle birlikte kent içerisinde gecekondu/ yoksul mekanları toplum içerisinde yoğun olarak dışlanmayı gerçekleştirecek sorunlar, marjinalleşmeler, suç ve uyuşturucu madde gibi enformelleşen ilişkileri içermektedir. Elbette kentin bu dönüşümünde yine yapısal uyum programlarını dolayısıyla hızlı, düzensiz ve plansız kentleşmeyi içeren bir süreç söz konusu olmaktadır (Yılmaz, 2012: 259).

"Çevremiz iyi güzel sakin biraz ötemizde Zeytinköy var, 3 kilometre ötemizde tabii onun pisliği sirayet ediyor ister istemez, orada madde bağımlıları madde alıyorlar içiyorlar bulamadıkları zaman çalacakları zaman en yakın yer bizim mahalle, oraya çok yakın olduğu için böyle sorunlar oluyor" (G33).

Mekansal dışlanma, belirli nedenlerden dolayı mekanlardan yararlanmada sorunların meydana gelmesini içermektedir. Bu süreçte kişinin yaşadığı mekan sebebiyle dışlanması, toplumun genelince olumsuz değerlendirmelerin yapılması söz konusudur (Adaman ve Keyder, 2006: 10). Kentin içinde izole edilmiş bu mekanlar suç, uyuşturucu vb. güvenlik sorunlarını içermesi/bu sorunlarla etiketlenmesi sonucunda hem toplumun geneli hem de mekanın aktörleri için bir dışlanma süreci ve tehlike unsuru arz etmektedir (Şentürk, 2015: 182).

Kentlerin hemen yanı başında mevcut olan bu ayrıştırılmış mekanlar, kent ve kentli için sürekli büyüyen bir sorun halindedir. Kentlerdeki sosyal düzensizlik, farklılıkların yoğunluğundan kaynaklanan kimlik çeşitliliği ve dolayısıyla yaftalama ve sınıfsal çelişkiler yeni bir tür olan kent yoksulluğunu ortaya çıkarmaktadır. Geri dönüşüm işçilerinin yoğun olarak yaşadığı mekanlar (Konuksever, Kızılarık, Yüksekalan, Şarampol, Güneş) kendi betimlemeleriyle de uyuşturucu ve suçla etiketlenmiş bir mekan olan Zeytinköy'ün yakınlarında yer almaktadır. Doğrudan yaşadıkları mahalle ya da semt üzerinden dışlanmasalar dahi Zeytinköy'ün etiketlenme sürecine, yaşadıkları mahalleler düzeyinde de maruz kalmaktadır ve kentin diğer bölgelerince bu sebeple mekansal açıdan dışlanmış hissetmektedirler. Görüşmeciler bu mekansal etiketlenme ve kentin diğer mekanlarınca dışlanma süreçlerini şu şekilde ele almaktadır:

"Mahallede ufak tefek sıkıntılar oluyor, kavgalar. Kızılarık Mahallesi Zeytinköy'e yakın olduğu için dışarıdan pek iyi görülmez, çok sevilen bir mahalle değil benim düşünceme göre, belki de ben yanlışım Zeytinköy'ün etkisi vardır" (G34).

"Yani dışarıdan bakıldığında yaşadığım mahalle bir çoğu tarafından çevresindeki olaylardan dolayı pek iyi görünmüyor, Zeytinköy'e yakın, oranın etkisi geliyor. hırsızlık uyuşturucu. Ben kendim de Kızılarık tarafta değilim, Konuksever tarafındayım taşınacağım hatta" (G6).

"Buralarda madde kullanan insanlar olduğu için hırsızlık olayları yaşanıyor ortada zombi gibi geziyorlar aslında buralar güvenlidir ama içinde çürük elmalar da var güvenliğin onların hepsini takip etmesi oldukça zor" (G9).

"...diğer mahallelerde yaşayan insanlar bizim bu mahallemizin biraz daha tehlikeli buluyorlar, çingene mahallesi diyorlar yani insanlar tedirgin oluyor bu mahalleden bunun en önemli sebeplerinden birisi Zeytinköy mahallesine yakın olmamızdan kaynaklı. Örneğin çarşıdaki taksiciler buralara pek gelmek istemiyor ama bizim mahallemiz bu kadar anlattıkları kadar kötü bir yer değil lakin Zeytinköy tarafı biraz daha tehlikeli. Bizim mahallemizde uyuşturucu tehdidi kesinlikle yok" (G19).

"...diğer mahallelerde yaşayan Antalya'nın vatandaşları bizim burayı oldukça kötü görüyorlar çünkü hemen yanımızda Zeytinköy olduğu için Antalya'nın bütün pis işleri Zeytinköy'de oluyor" (G30).

Toplum içerisinde yaşadıkları mekanların etiketlenmeleriyle dışlanan işçiler, kendileri ve aileleri için de bu mekanları yeterince güvenli bulmamakta dolayısıyla bu tehlike unsuru kendileri için de geçerli olmaktadır:

"Yaşadığım yerin (Yüksekalan mahallesi) çevresel özelliklerinden memnun değiliz insanlar konusunda oldukça sıkıntımız oluyor, mahallemizde çok fazla çingene yaşıyor haliyle sık sık olaylar yaşanıyor. Kendim ve çocuklarımın geleceği için yaşadığım mahalleyi güvenli görmüyorum" (G8).

"Yaşadığım yerin çevresi temiz düzenli huzursuzluklar olaylar çıkıyor tabii mesela adamlar gece yarısı içkiliyken birbirine sataşıyorlar, sarhoş oluyorlar. Parka yakın olduğu için ondan dolayı biraz daha rahatsız oluyoruz ama yapacak bir şey yok kiramız ucuz çocuklarım için de çekiniyorum tabii" (G16).

"Kendim ve çocuklarımın geleceği için yaşadığım mahalleyi güvenli görmüyorum" (G8).

"Çocuklarımızın burada büyümesinde madde yönünden korkumuz var onun dışında yok" (G12).

Kent içerisinde dönüşüm süreçlerinin plansızlığına da bağlı olacak şekilde ekonomik durum ve statüye bağlı gerçekleşen ayrımlar da dışlanma sürecine karşı yeterli korumayı sağlayamamaktadır. İşçilerden biri yine Zeytinköy'e yakın bir mahalle olan Güneş mahallesinde bir sitede yaşıyor olmasına rağmen çevresinde söz konusu tehdit unsurları olmasından dolayı mekansal açıdan dışlanma yaşamasını engellememektedir:

"Çevre olarak bir bakıma iyi değil şu an bayağı kötü bir durumda, ama tabii insan ne kadar kendi temiz olursa temiz insanlarla karşılaşır. siyasi olaylar çok sık yaşanıyor. Benim oturduğum yer site zaten sitede ister istemez biraz daha güvende hissediyoruz. Şu an genele göre kötü bir durumda yaşadığım mahalle, uyuşturucu siyaset bunlarla kötü bir şekilde etiketleniyor" (G26).

Kent bu süreçte neo-liberal politikaların uygulanması için oldukça önemli bir mekanı oluşturmaktadır. Kentin ayrışma, işsizlik, gerilim ve varsıl-yoksul ikilemi üzerine kurulu bu yeni biçimi olumsuz sonuçları kaçınılmaz hale getirmektedir (Öktem, 2011: 24). Bu şekilde emeğin yeniden üretimi üzerine kurulan politikalar diğer yandan da yoğun bir denetim sürecini beraberinde getirmektedir. İşçilerin yaşadığı mekansal bağımlılık, emeğin denetimini de sağlayan ve kolaylaştıran bir araçlaştırma durumuna dönüşmektedir (Özkan ve Sidal, 2011: 26). Bu yoksul mekanları şehrin güvenliği ve toplum refahı için tehlikeli olarak görülmekte ve bu yönde damgalanmaktadır. Bu alanlar kötü konut yapıları, buralarda sağlanan enformel ekonomik faaliyetler sebebiyle sürekli olarak dönüştürülmesi, arındırılması ve ıslah edilmesi gereken yerler olarak görülmekte ve sürekli müdahaleye açık hale gelmektedir (Akkan vd.,

2011: 34). Geri dönüşüm işçilerinden özellikle depolarda yaşayanlar mekan üzerinden gerçekleştirilen baskı süreçlerini daha fazla yaşamakta ve şu şekilde açıklamaktadırlar:

"Muratpaşa Belediyesi ile biz çok sorun yaşadık, Muratpaşa Belediyesi bizim 100-200 kişinin çalıştığı on dükkanı yani içlerinde 45 kişilik aileler yaşıyorsa o kadar insanı mağdur ettiler. Yer vereceğiz etrafını çevireceğiz hiçbir sorun olmayacak size yer vereceğiz dediler Muratpaşa belediyesi de bize bunu söyledi kaç sefer. Biz Muratpaşa Belediyesi'ne gittik yani. Haşim İşcan Kültür Merkezi'nin önünde bizim büyük bir yerimiz depomuz vardı. Şu anki Tarık Akan Parkı, bu gecekondu bölgesi bizim depolarımızda buralar yıkıldıktan sonra yıkılma sürecinde tabii birçok sorunlar yaşadık" (G11).

Kentlerde, neo- liberal kent politikalarına bağlı biçimde gelişen ve kentte temizleme/tasnif etme çabalarından oluşan kentsel dönüşüm sonucunda etnik, dini, ırki ve yoksulluk gibi aidiyetler temelinde yeni damgalanma/ dışlanma bölgeleri oluşmaktadır (Aytaç, 2016: 152). Söz konusu sorunlarla birlikte yaşanan mekanlar sürekli bir denetim süreci altında kalmakta ve bu denetim mekandan sürgün etme amacına araç kılınmaktadır:

"Şu an kaldığım yerden farklı olarak Ahatlı'da oturdum Balbey'de oturdum Şarampol'de oturdum şimdi Yüksekalan'dayım. Orayı da tercih ettiğimizden değil işle alakalı olduğu için o tarafa geçtik depolarımızı yıktılar. Bu yüzden mecburen uygun olan yerlere geçtik apar topar geldiler. Bir ay boyunca topladığımız malları gasp ettiler bulduğumuz yerleri yıktılar. Sadece bunları değil her şeyimizi aldılar sokakta kaldık" (G1).

Mekan üzerinde gerçekleşen bu sorunlar değerlendirildiğinde yoksulluğun ve yoksulların etiketlenmelerinin mekan üzerinden yeniden üretildiği ve dışlanmanın, bu mekanlarla pekiştirildiği görülmektedir.

4.2.3.3. Mekansal Değişim İsteği

Kentsel mekanda yoksulluk açıdan iktisadi boyutun yanı sıra toplumsal boyuta dair oldukça önemli süreçler söz konusu olmaktadır. Bu sebeple mekanın tarihi ve gelişimi, mekansal ayrışma süreçleriyle birlikte kentle kurulan ilişkiler incelendiğinde dışlanma olgusu daha görünür olmaktadır (Şentürk, 2015: 175). Geri dönüşüm işçileri yaptıkları iş sebebiyle kenti sürekli deneyimlemektedirler. Dolayısıyla bu süreçteki deneyimleri kente dair izlenimlerinin oluşmasında ve mekansal ayrışmaları aldıkları tepkiler aracılığıyla analiz etmelerinde oldukça önemlidir. Bu deneyimleme sürecinden kaynağını alacak şekilde yaşadıkları yerlerin ve söz konusu koşulların ardından 'yaşamak istedikleri ya da istemedikleri yerler' ve bunların nedenleri incelenmiştir.

Tablo 4.13. Yaşamak istenen yer/Değişim isteği

	İş neredeyse orada	Merkezde (aynı gelir düzeyi)	Antalya'da gelir seviyesi yüksek yerlerde	Şu an yaşadığım yerde	Memlekete geri dönme	Antalya'nın köylerinde	Başka bir şehirde
G1.E.36				✓			
G2.E.24	✓						
G3.E.22					✓		
G4.E.54					✓		
G5.E.24			✓				
G6.E.28		✓					
G7.E.44		✓					
G8.E.40					✓		
G9.E.34			✓		✓		
G11.E.36				✓			
G12.E.27				✓			
G15.E.65			✓				✓
G16.E.59						✓	✓
G17.E.50						✓	
G18.E.50							✓
G19.E.38				✓			
G21.E.36				✓			
G23.E.59	✓						
G25.E.31			✓				
G26.E.23		✓					
G27.E.29				✓			
G28.E.36		✓					
G29.E.34		✓					
G30.E.35				✓			
G31.E.51					✓		
G32.E.44					✓		
G33.E.33			✓				
G34.E.39						✓	
G37.E.23		✓					

Toplumsal sınıflar neticesinde ortaya çıkan bu mekansal ve toplumsal ayrımlar etnik köken, hemşerilik ve mezhep üzerinden belirlenen cemaatleşmeye bağlı gelişen cemaat ilişkilerini mekan düzeyinde de söz konusu yapmakta ve kentteki yaşam tarzları ve davranış

kalıpları da buna göre bölgeler arasında önemli bir ayrım teşkil etmektedir. Bu süreçte cemaat biçiminde gerçekleşen mekansal ayrım kent yoksulları için geçim ve kente tutunma stratejisi olmuştur (Kaygalak, 2001: 141). İşçilerin önemli bir kısmı tercih etme şansları olduğunda dahi yaşadıkları mekanlar üzerinden kurdukları kültürel bağlar sebebiyle şu an yaşadıkları yerlerde yaşamaya devam etmeyi istemektedirler:

"Kızıllık'ı seviyorum hem merkeze de yakın göbek olarak görüyorum aslında şehirde, o yüzden orada oturmak istedim bu işi yapan da çok kişi var. Ben de orada o işi çok yaptım ama sebep ondan ziyade orada oturmak istedim" (G33).

Diğer yandan da aynı yerde yaşama isteğine paralel olarak sosyo-ekonomik açıdan benzer şekilde kentte farklı yerlerde yaşamak istediklerini belirtmektedirler.

Kentlere farklı kültürlerden gelen göçmenler, kentte belirli alanlarda böylece bir araya gelerek "etnik adalar" oluşturarak bu bölgelerde farklı ekonomik ve sosyal faaliyetler gerçekleştirmekte ve bu şekilde kentte çeşitlilik artmaktadır (İpek, 2014: 173). Geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları mahalleler için söz konusu etiketlenmeler olarak Kürt mahallesi olarak bahsetmeleri de bu etnik adalara karşılık gelmekte ve bu mekanlarla etnik bir bağ kurulmaktadır:

"Elimde olsa yine merkezde yaşamak isterim insan bildiği yerden şaşmaz" (G26).

"Bizim sığındığımız bölge Şarampol, Balbey, çarşı, Konyaaltı" (G28).

Aynı zamanda göç sürecinde göç edenler geleneksel değerlerini de tamamıyla bırakamayarak kente taşımaktadırlar. Elbette bu değerler enformel istihdam, yaşam koşulları, kentte edinilen değerlerle birlikte değişime uğramakta kentin yeni bir parçası olarak kentle bütünleşmekte ve dolayısıyla kentin kimliğini de etkilemektedir (Kanyılmaz, 2012: 84). En önemli nedenler arasında da aidiyet/güven hissi ve benzerlik olgusunun verdiği güven gelmektedir:

"Yaşadığım çevrenin temizliği düzenliliği benim için fark etmiyor çünkü benim çevrem de buralarda yaşıyor zaten" (G30).

"Antalya'da Konuksever'de yaşamayı isterim şu anki imkanlarım dahilinde daha düzgün geliyor bana orası, daha sakin daha sessiz. Ben Konyaaltı'nda da kaldım Lara tarafında da kaldım ama komşuluk bakımından çarşıya yakınlığı olsun hastane vesaire yerlere yakın her şeyden ziyade sessiz bir mahalle, komşuluk ilişkileri var yani eskilerde idi o, şu an alt üst oturduğunuz kişi bile seni bilmiyor ama ben Konuksever'de öyle bir şey görmedim, komşuluk var, imdat deseniz kafasını çıkıp bakacak insan var" (G6).

"İlk aslında sevmiyordum da buraya geldiğimde alışamadım yabancı hissettim ama sonra şuraya çıktım yani meydan tarafa o zaman sevmeye başladım alıştık artık" (G10).

Ancak yaşanılan yer ve çevresi açısından belirtilen memnuniyet çoğu zaman ekonomik ve mekansal dikey hareket sağlayamama düşüncesinden kaynaklanmaktadır:

"Yaşadığımız konuta göre çevremizin temiz ve düzenli olduğunu düşünüyorum Kızıllık'ta, Konyaaltı'nda bir ev tutamayacağız için ideal buluyorum" (G12).

Diğer yandan yaşamak istenen yer için kente eklenilebilmek adına tek mülklerinin emekleri olmasından dolayı 'iş nerede olursa orada yaşarım, yeter ki geçimimi sağlayayım' yaklaşımı ön plana çıkmaktadır:

"Başka bir şehirde yaşamak ister miyim yani şöyle iş olsa bize hiç sıkıntı yok iş neredeyse oraya gidiyoruz. Antalya olsun İstanbul Ankara iş olsa yeter" (G2).

Sosyal dışlanmada yapısal kaynaklarının yanı sıra buna bağlı olarak gelişen mekansal ve toplumsal nedenler de oldukça etkilidir. Çünkü mülkiyet hayatı sürdürmenin yanı sıra yaşanılan topluma katılım ve toplumla bütünleşme için de bir kaynaktır (Bölükbaşı, 2008: 64). Dolayısıyla yoksullukları sebebiyle kentin belirlenmiş mekanlarında yaşayan ve çoğunlukla kentin tamamıyla uyum sağlayamamış olan bireyler ekonomik açıdan yaşayacağı hareketlilik ve buna bağlı olarak tercih edeceği mekansal değişimle birlikte toplumsal katılımı da gerçekleştirecektir. Geri dönüşüm işçilerinden bir kısmı 'zengin' mekanları olarak belirttikleri bu mekanlarda imkanları olduğu takdirde yaşamak isteyip uyum sağlamak konusunda sorun yaşamayacağını belirtmişlerdir.

"Antalya'da imkanlarımız daha iyi olsa Lara'da Konyaaltı'nda yaşamayı biz de isteriz oralarda yaşarsak yabancılık çekeceğimizi düşünmüyorum" (G9).

"Antalya'da ev tutacak olsam Kaleiçi tarafında veya Lara tarafında yaşamayı isterdim ve orada evi tutmuş olsaydım orada yaşadığım süreçte de kendimi yabancı hissedeceğimi düşünmüyorum" (G15).

Bunun yanı sıra kentin içerisinde varıllık-yoksulluk ayrımı üzerinden mekansal hiyerarşiye ara katmanlar da eklenmekte ve ekonomik durumlarının gelişmesiyle, buralarda yapılacak mekan tercihinde de aidiyet duygusu etkili olmaktadır:

"İmkanım olsa Antalya'da Konyaaltı'nda yaşamak isterim orada yaşasam tabii bu işi yaptığımız için yadırganabiliriz oranın kültürü daha şey yani daha sıcak ama mesela Lara o tarafa fazla bilmiyorum ama şu yönden söyleyebilirim orası yüksek binalar Konyaaltı öyle değil Konyaaltı'nın yapısı olsun denize yakınlığı olsun imkanlar olsun orası daha mantıklı" (G25).

Bunların yanı sıra kentin gelir seviyesi yüksek olan mekanları kentin içerisinde çalışma sürecinde daha güvenli görülmektedir:

"Toplamaya çıktığım zamanlarda her zaman Konyaaltı'na gidiyorum orayı tercih etme sebebi zengin mahallesi olması güvenli olması orada daha rahat oluyor" (G25).

Yaşanan gelişmeler neticesinde özellikle kent mekanında büyük bir değişim yaşanmış, kentte yoksul ve marjinal kesimin bulunduğu alan genişlemiştir. Kentin bir bütün olarak ele alınan yapısı bozulmuş, parçalanmalar, bölgeleşmeler söz konusu olmuştur. Ayrıca gittikçe daha da derinleşen eşitsizlik ve toplumsal hiyerarşik yapı hem mekanda hem sınıflarda hem de kültürlerde parçalanmaları, zıtlaşmaları körüklemiştir. Dolayısıyla kent artık hem görünür hem görünmez şekilde kaotik bir ortama dönüşmüştür (Aytaç, 2016: 153) Kent içinde söz konusu ikili yapı sonucunda bir tarafta yedek işgücü ordusunun diğer bir deyişle kent yoksullarının, konut sorunlarıyla beraber, tüketim açıkları ve nitelikli kamusal hizmetlerin ulaşılmadığı mekanlar yer alırken diğer yanda da lüks yapılarla beraber, kültürel hizmetlerin yoğun olarak sunulduğu dolayısıyla sınıfa bağlı olarak statüsü yüksek insanların yaşadığı mekanlar söz konusu olmaktadır (Kaygalak, 2001: 130). Mekanın hakimiyet altına alınmasıyla pratikler aracılığıyla toplumsal ilişkiler de yeniden üretilmekte, deneyimler mekanla olan bir yapılanmayı beraberinde getirmektedir. Yaşanılan toplumda mekanlar ve deneyimler aracılığıyla toplumun içerisinde kim ya da ne olduğumuz da belirlenmektedir (Başkavak, 2013: 29). Antalya özelinde incelendiğinde de bu uç noktalarda olan iki yapılanma biçimine birbirine oldukça yakın mekanlarda rastlamak mümkündür. Geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları mekanların neredeyse hepsi Muratpaşa ilçesine bağlı olmakla beraber Antalya'da 'varlıklı' ya da 'üst sınıf' insanların ikamet ettiği Lara'ya da oldukça yakındır. Dolayısıyla bu ikililiği deneyimlemek işçiler için kaçınılmaz hale gelmektedir. Yapılan görüşmelerde de söz konusu bu varlıklı mekanlarda yaşama konusunda işçilerin çoğu tarafından oldukça çekimser ve olumsuz bir tavır sergilenmiştir:

"Lara ya da Konyaaltı gibi bir yerde bize imkanlar sağlansa bile biz orada problemler yaşamaya devam ederiz kimse bizi tanımıyor olur bize farklı görmeye başlarlar 'bu işi yapan adamın

burada ne işi var' diye düşünürler ister istemez. Tedirgin oluyorlar hoşuna gitmiyor tanımıyor şikayet etmeye başlıyor" (G1).

"Lara, Konyaaltı oralarda yaşasam yabancı hissedirim kendimi alışamam zorlanırım. Çünkü ben mal toplamaya oralara git deseler günde 500 kilo çıkacak olsa gidemem bana biraz yabancı geliyor" (G7).

" Lara zengin muhit orayı hiç sevmem. Bu Antalya'ya geldim bir türlü Lara'ya ısınamadım, Lara'nın insanı çok farklı zengin kısmın hepsi orada olduğu için insanları çok farklı. Turizmciisinden tut marabasına kadar hepsi değişik değişik insanlar oraya uyum sağlayamıyoruz" (G25).

Antalya'da yaşamak fikri daha olumlu bir algı oluşturmaktadır ancak zengin muhitler olarak belirtilen mekanlar yabancılaşma fikriyle bütünleşmiştir. Burada ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan kendilerine yaşam tarzı düzeyinde benzeyenlerle birlikte yaşama fikrinin olumlu bir çağrışım yaptığı ve yine bir dışlanma sürecinin yaşandığı görülmektedir.

"Antalya'da tercih etme şansım olsa yine merkezde yaşamak isterim ama bir Lara tarafını düşündüğümüzde oraya uyum sağlayamam hem ekonomik olarak güç yetmez en basitinden bir kira bile kaç para. Yani insanın parası olur temiz bir hayat, tabii orada yaşamak ister güzel bir ortam ama dediğim gibi maddi şartlardan dolayı orada oturmamız zor yani. İnsanlarla da anlaşma konusunda onlar da insan biz de insanız. Sonuçta ben bu işi yapıyorum diye orada oturmama gibi bir durum olamaz" (G37).

Kente yaşanan göç ve yaşanılan deneyimler çoğu zaman da uyum sağlayamama ve memleketlerine geri dönme isteğini söz konusu etmektedir. Kentte, ekonomik, toplumsal ya da kültürel anlamda yaşanan sorunlar kentle özdeşleştirilmekte ve ait oldukları yerler olan memleketlerine dönerek bunlardan ilk fırsatta kurtulma isteği söz konusu olmaktadır:

"Antalya'ya geldiğimde yaşam tarzında oldukça uyumsuzluklar yaşadım ve hala da yaşamaya devam ediyorum şu an elimde olsa memleketime geri dönerim, kendi memleketimi arıyorum" (G8).

"Şu an ekmeğimizi Antalya'da kazandığımız için başka bir şehirde yaşamayı istemiyorum, ilerleyen zamanlarda maddi durumlarımız iyi olursa belki Adana'ya göç ederiz ya da Tarsus'a" (G9).

"Yaşadığım yerden ve Antalya'nın genelinden memnun değilim inşallah en kısa zamanda memlekete gitmek istiyorum" (G32).

"İmkanım olsa Antalya'da bir saniye bile kalmam hemen Niğde'ye geri dönerim " (G31).

Kırdan kente doğru yaşanan göç süreçlerinde kır yaşamından ve kırın geleneksel yapısından tam olarak uzaklaşmak mümkün değildir. Göç edenlerde memlekete geri dönme isteğinin yanı sıra göç edilen kentten de kopmamakla beraber söz konusu kentin köylerinde yaşama isteği de söz konusu olmaktadır.

"Ben Antalya'nın köylerinde yaşamak isterim köy ortamında yaşamak isterim" (G34).

"Antalya'da başka dağlık bölgede yaşamayı isterim Korkuteli tarafı olabilir orada ufak tefek çiftlik işleri ile uğraşmak istiyorum" (G16, G17, G31).

4.2.4. Toplumsal Alandan Dışlanma

Toplumla bütünleşmenin önünde söz konusu engeller ve dolayısıyla sosyal dışlanmaya sebep olan faktörler incelendiğinde işgücü piyasasında yer alma, geleneksel dayanışma yapısında çözülme, sosyal parçalanma, aile yapısında bozulma ve göç olgusuyla beraber söz konusu olan tüm süreçler birbirlerine bağlı şekilde oldukça etkili unsurlardır (Söylemez, 2009: 83). Enformel sektör çerçevesinde incelendiğinde de ilişkiler genelde meslek üzerinden ya da aile-akrabalık bağlarıyla sağlanmaya çalışılırken diğer yandan da çalışma sürecinde söz konusu tüm durumlar hem yoksulluğu arttırması hem de toplumsal kutuplaşmayı arttırıp toplumsal dayanışmayı zayıflatmasıyla bu süreçte önemli bir unsur olmaktadır (Açıkalın, 2007: 52; Erdut, 2007: 58).

Sosyal dışlanmanın toplumsal boyutu içerisinde oldukça farklı süreçleri ve toplumun farklı birimlerinde gerçekleşen ilişkileri içermektedir. Bu hususta toplumsal alanda söz konusu bir dışlanma inceleniyorsa öncelikle sosyal çevrelerinde aile biriminden başlamak gerekecektir ve ailede söz konusu ilişkiler ve sorunlar incelenmek zorundadır, çünkü aile toplumsallaşmanın başladığı ilk birim olarak oldukça etkilidir. Bunun yanı sıra evlilik ile birlikte ortaya çıkan çekirdek aile yapısındaki süreçlerin incelenmesi gereklidir. Aile yapısında söz konusu ilişkiler ve bağlar incelendikten sonra kişinin akrabalarıyla ilişkileri, arkadaş çevresi ve mekansal dışlanmayla da ilişkili olacak şekilde komşuluk ilişkileri söz konusu olmaktadır. Bunun ardından yaşanan toplumla mülkiyet, toplumsal statü ve güç ilişkileri bağlamında yaşanan deneyimlerle ilişkili olacak şekilde toplumsal etkileşim süreci söz konusu sorunlarla birlikte ele alınmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak geri dönüşüm işçilerinin sosyal çevrelerinin kimlerden oluştuğu incelenmiş ve şu verilere ulaşılmıştır:

Tablo 4.14. Sosyal Çevre Kimlerden Oluşur?

	Aile		Arkadaşlık İlişkileri		Akrabalar	İzole	Komşular
	Anne/ Baba/ Kardeş	Çekirdek aile	İş çevresi	İş dışı			
G1.E.36	✓	✓	✓		✓		✓
G2.E.24	✓		✓				
G3.E.19			✓				
G4.E.54						✓	

G5.E.24			✓	✓			
G6.E.28		✓	✓				✓
G7.E.44	✓		✓				
G8.E.40		✓	✓				
G9.E.34		✓	✓				✓
G10.E.29	✓	✓	✓				
G11.E.36	✓	✓	✓		✓		✓
G12.E.27		✓	✓	✓			
G13.K.60		✓			✓		✓
G14.E.73		✓	✓				
G15.E.65							
G16.E.59	✓	✓	✓				
G17.E.50			✓				
G18.E.50			✓			✓	
G19.E.38		✓	✓	✓			✓
G20.E.22						✓	
G21.E.36	✓		✓		✓		✓
G22.E.36							
G23.E.59	✓	✓	✓	✓	✓		
G24.E.19			✓			✓	
G25.E.31	✓		✓				
G26.E.23		✓	✓	✓	✓		
G27.E.29	✓		✓		✓		
G28.E.36			✓				
G29.E.34						✓	
G30.E.35		✓	✓				
G31.E.51			✓	✓			
G32.E.44		✓					
G33.E.33		✓	✓				
G34.E.39	✓	✓	✓		✓		
G35.E.26	✓	✓	✓				
G36.E.18	✓		✓				
G37.E.23	✓		✓	✓			

4.2.4.1. Aile ve Akrabalık İlişkileri

Yeni yoksullar yeni düzenin gerektirdiği en önemli işlev olan tüketimi yeterince yerine getiremedikleri için haliyle normal kabul edilen toplumsal yaşama erişememekte ve uyum sağlayamamaktadır. Bu sürecin sonucu olarak da sosyal katılımları oldukça azalmakta,

toplumla bir bütün gibi hissedememektedir. Arkadaşlık, akrabalık gibi bağları oldukça az düzeydedir. Bir nevi terk edilmiş ya da terk etmişlerdir. Kent içerisinde görülmemeleri tercih edilir. Kentin içinde kentin olanaklarından yararlanamayanlar ve aslında kentli olamayanlardır. Dolayısıyla kentin içerisinde dahil olabilecekleri herhangi bir grup-topluluk yoktur. Bunun sonucunda da içinde buldukları durum kısır bir döngüye girmeye mahkum olur (Erdem, 2003: 56-58).

Sosyal ilişkiler incelendiğinde öncelikle aile ile ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Görüşmecilerin aile yaşamlarına bakıldığında öncelikle azımsanmayacak biçimde ailelerinde yaşadıkları problemler söz konusu olmakta ve işe başlama sürecinde bu durum oldukça etkili hale gelmektedir. Aile içinde bir yandan ekonomik sorunlar diğer yandan da sosyal problemler görüşmecilerin yaşam öykülerinde özellikle geri dönüşüm işçiliğine küçük yaşta başlamalarında etkili olmuştur. Görüşmecilerin bir kısmı ailelerinde söz konusu ekonomik sorunlar nedeniyle aile ekonomisine katkıda bulunmak adına bu işe başlamış bir diğer kesim ise aile içinde yaşanan ilişkiler üzerindeki problemler nedeniyle ailelerinden uzaklaşarak bir geçim stratejisi olarak bu işe aile dışı sosyal ilişkileri ile yönelmişlerdir. Bu hususta bir yandan anne-baba-kardeşlik ilişkilerinde yaşanan sorunlar diğer yandan da evlilik sürecinde yaşanan sorunlar söz konusudur. Bu doğrultuda aile ilişkilerinde yaşanan problemler şu şekilde görülmektedir:

"Antalya 1993 yılında Konya'dan geldim o zamanlar 12 yaşındaydım 25 sene oldu ailemle birlikte geldim. Konya'da babam ticaret yapıyordu iflas etti, biz de Antalya'ya göç ettik ve burada seracılık yapmaya başladık iyi kazanmaya başladık ama babam hovarda tipli bir insan olduğu için parayı elinde tutamadı belli bir süre sonra da ben kendim çalışmaya başladım" (G8).

"4 aydır falan bu işe başladım, ailemle tartıştığım için ailemin yanından ayrıldım. Sadece annemle konuşuyorum şu an ailemle görüşmüyorum" (G5).

Buğra ve Keyder (2003: 9) de "yeni yoksulluk" olarak adlandırdıkları güncel süreçte, yoksulluk durumunun artık geçici olmadığını, yoksul insanların yoksulluklarını aşma olanağı göremediklerini, ailenin diğer fertlerinin de böyle bir güce sahip olmadıkları için, aile içi yardım mekanizmalarının yeterliliğine inanmadıklarını ortaya koyar. Yeni yoksulların eskisinden farklı olarak aile ve hemşerilik bağlarının sağladığı ilişki ağlarından da yoksun kalmaları, kent yoksulluğunun sürekli bir hal almasına neden olur. Görüşmecilerden G9 da aile ilişkilerini ve yaşadığı sorunlara etkisini şu şekilde anlatmaktadır:

"Bırakma sebebim okulu biz biraz haylaz çocuklardık, okula zarar veriyorduk. Adana'da okudum, ailemden ayrılma sebebim babam ufak yaşta vefat etti, annem ikinci evliliğini yaptı. Biz

onlarla anlaşamadık çok sorunlar yaşadık, annemin yanında belli bir süre yaşadım daha sonra sokaklarda yaşadım, kardeşim Tarsus'ta ailemle beraber devam etti çünkü o küçüktü benden. Ben evden ayrıldığımda 11-12 yaşlarındaydım, bazı şeyleri idrak edebiliyodum, cehaletin vermiş olduğu bir cesaret vardı. Sokaklarda o zamanlar atari salonları meşhurdur biz oralarda vakit geçiriyorduk, dışarıda kalmak bizim için oyun gibiydi daha sonra suçlara bulaşınca aklımız başımıza gelmeye başladı. Sonradan aile tarafında hiç kimseyle görüşmedim tam 18 sene, sadece kendi yağımızda kavrulduk belli başlı depolar var oralarda kaldık, o zamanlar yine bu işi yapıyordum."

G10 da yine aile ilişkilerindeki sorunlarla bu işe başlamak zorunda kalmıştır:

"Vallahi buraya ilk gelirken benim borcum vardı o yüzden geldim, sağ olsun babam ödemeyince Mersin'den tek başıma geldim" (G10).

Aile ilişkileri incelendiğinde çeşitli değişkenlerin aile parçalanması sürecine etki ettiği görülmektedir. Boşanmalar, ölümler ve yaşanan sosyal problem bu süreçte oldukça etkilidir. Çoğu zaman toplumsal alanın temeli olan ailede başlayan parçalanma süreçleri bireyin toplumun geri kalan birimleriyle de çeşitli ilişkilerle kopukluk yaşamasına ve dışlanmasına sebep olmaktadır (Yusufoğlu ve Kızmaz, 2016). Çekirdek aile çerçevesinde değerlendirildiğinde ise evliliklerde yaşanan problemler, ailelerin dağılması ve boşanma süreçleri de geri dönüşüm işçilerinin hem sosyal hem ekonomik yaşamlarında oldukça sorunlu durumları ortaya çıkarmaktadır. Ya düzensiz/sorunlu bir aile hayatıyla birlikte ekonomik hayat içerisindeyken aile sorunları neticesinde tüm bu süreçler büyük bir dağılma sürecine girmiş ya da geri dönüşüm işçiliği yapılırken yaşanan ailevi sorunlar sonuçta yine büyük yıkımlar ortaya çıkarmıştır. Çekirdek aile içerisinde bir yandan yaşanan sorunlarla ekonomik ve sosyal yaşam parçalanmış diğer yandan da yapılan işle birlikte, ekonomik sorunlar sosyal sorunları da beraberinde getirerek parçalanma sürecini pekiştirmektedir. Dolayısıyla bu süreç, iki yönlü bir yapıda gerçekleşmektedir.

G13 ve G32 içinde bulunduğu hem aile içinde yaşanan sorunlar hem de aile bağları üzerinden durumu şu şekilde anlatmıştır:

"Eşim yüksek gerilim trafo işiyle uğraşıyordu serbest çalışıyordu, eşim hayattayken maddi problemler yaşamıyordum, eşim öldüğünde çocuklarım çok küçük yaşlarda idi o zamanlar fazla çalışma ihtiyacı duymuyordum ama gel gelelim ki çocuklar üniversiteye gidince çalışmak zorunda kaldım, erkek kardeşim de oldukça destek olmaya çalıştı, erkek kardeşim oğlum üniversitede okurken yurt parasını karşılıyordu ben de diğer ihtiyaçlarımı elimden geldiğince karşılamaya çalıştım. Allah'tan oğlum akli bağında sorumluluk sahibi birisiydi ki bugünlere kendi çabalarıyla gelebildi" (G13).

"Bu işi 15 senedir yapıyorum, bu işe Adıyaman'da başladım, Adıyaman'da önce çöpte toplamaya başladım sonra dükkan açtım işlerim çok iyi gidiyordu ama bir akşam eve gittim yemek yedim eşimle beraber o akşam eşim vefat etti o günden sonra bunalıma gittim artık dayanamadım 2 sene sonra kaçtım, buraya geldim burada uzun bir süre iş aradım iş bulamayınca tekrardan çöp toplamaya başladım, yaşımdan dolayı kimse iş vermek istemedi asıl mesleğim tatlıcılık" (G32).

Görüldüğü üzere genel olarak enformel sektör özel olarak da geri dönüşüm işçiliğine başlama sürecinde sosyal problemlerin etkisi de azımsanmayacak biçimdedir. Sosyal anlamda yaşanan sorunlar, ekonomik sorunları tetiklemekte ve enformel sektör ile toplumsal alanda yaşanan sorunlar birbirinden kaynağını almaktadır.

Ekonomik dışlanmanın bir uzantısı olarak zayıflayan sosyal ilişkiler, insanların toplumsal yaşamla bütünleşmelerinin önündeki engellerden biridir (Çakır, 2002: 86). Geri dönüşüm işçilerinin eşleri ve çocukları özelinde aile yaşamlarında yaşanan problemlerin de çoğunlukla ekonomik sebeplerle olduğu görülmektedir: G4 ve G34 bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Aile içi sorunlar çoğunlukla ekonomik sebepten oluyor, durumun iyiye aile içi sorunların da neredeyse olmaz, durumun kötü ise her türlü sorun olur. Ailende çocuğun bile seni sevmez, yani sen eve gittiğin zaman o çocuğa para vermezsen seni sevmez" (G34).

Sosyal bağların kopması sonucunda yaşam tarzının düzensizleşmesi toplumsal alandan kopmaya da sebep olmakta ve bununla birlikte enformel sektöre yönelmeyle bu süreç daha da sorunlu hale gelmektedir:

"Ana baba öldükten sonra kardeşlik ilişkileri bitti başka da bir akrabalık ilişkilerim kalmadı. Bunun sebebi de benim tamamıyla düzensiz bir hayat yaşamamdan kaynaklı. Ben Antalya'ya 91 senesinde geldim, evli geldim buraya 2001'de boşandım 2001'den beri de bekarım, zaman zaman Burdur Yeşilova'ya gittim 6 ay durdum ama geri döndüm, orası ufak olduğu için yapacak bir iş yoktu bu sebepten geri döndüm. daha önce bir evlilik yaptım, şu an evli değilim bir çocuğum var o şu anda asker. Çocuğumla görüşmüyorum yalnız yaşıyorum" (G4).

Bu konuda bir diğer durum ise geri dönüşüm işçilerinin önemli bir bölümünün ailelerinin (eşleri ve çocukları) memleketlerde yaşaması ve işçilerin büyük şehirlerde geçimlerini sağlamak adına tek başına bulunmalarıdır. Yılda birkaç kez ailelerinin yanına gitmek ve kazançlarının bir kısmıyla onların geçimlerini sağlamak şeklinde aile ilişkileri sürmektedir.

Bir diğ er yandan da geri dönüşüm işçiliğini ailesiyle sürdürenler de iş e baş larken aileleri vasıtasıyla başlamış ve aile dayanışması içinde sürdürmüşlerdir. Görüşmecilerden G14 uzun yıllar önce bu iş e başlamış ve yanı sıra ikinci el eşya da satmıştır ancak yaşadığı sağlık problemleri ve gözlerinin görmemesi sonucunda iş i bırakmak zorunda kalmıştır. Onunla beraber oğlu G7 de bu iş e babasıyla birlikte başlamış ve şu an geçimlerini sağlamaktadır. G7 aile ilişkilerini şu şekilde ön plana çıkarmıştır:

"Bir ailem burada oldu mu mesela etrafında 7-8 kişi olunca daha rahat, böyle az kişi olunca ister istemez bu zorluğa düşüyoruz bir tek bu sorundur benim için burada" (G7).

Dolayısıyla hem geri dönüşüm işçiliğine başlama sürecinde hem de çalışma süreci içerisinde söz konusu problemlerin yanı sıra ailevi problemler küçümsenmeyecek bir etkiye sahiptir. Aile ilişkilerindeki kopukluk, sosyal bağların zayıflamasına ve güven ilişkilerinde sarsılmaya sebep olmakta ve küçük yaşlarda enformel işlere başlamak zorunda kalma söz konusu olmaktadır. Diğ er yandan yuva kurma ile aile hayatlarını düzenleme isteği gündeme gelmekte ancak bu konuda da sorunlar yaşanarak aileler dağılmakta ve süreç tekrar kısır bir döngüye girmektedir. Bu durumu görüşmelerin gerçekleştiği depolardan birinin organizasyonunu sağlayan kişilerden biri şu şekilde açıklamıştır:

"Bu insanların her şeyden önce kaybedecekleri hiçbir şey yok, yıllardır bu iş in içindeyim çeşit çeşit insan tanıdım. Çoğunun duyduğunuz gördüğünüz kadarıyla ailesi düzeni yok. Olanlar zaten daha bir fark edilir içlerinde. Kimseye karşı bir sorumlulukları yok onları hayatta tutacak. Kendilerini de boş vermişler zaten. Bir eşleri, çocukları olsa onları göz önüne alıp yaparlar aslında bir şey ama o da yok, yanaşmıyorlar, zamanla bu hayata iyice alışıyorlar ve evlilik aile düzen onlar için çok daha uzak kavramlar haline geliyor".

Ancak diğ er yandan bu geçim stratejisinin aile bağlarını daha da kuvvetlendirdiği durumlar vardır. Yoğun emek ve birçok dezavantajla sürdürülen çalışma süreci aileyi geçindirme ve onlara bakabilme düşüncesiyle işçileri teşvik etmektedir:

"Sonuçta benim abim asker kardeşim üniversite okuyor. Onlara da baktığım için yetmeyeceği için başka iş te bakmadım ne kadar çalışsam kendime çalışıyorum. Aylık 500 asker kardeşime gönderiyorum, 500 üniversite okuyana gönderiyorum, 700-800'e yakın benim kendi giderim var, aileme ayrıyeten gönderiyorum" (G37).

Afganistan'dan gelen göçmenler özelinde durum incelendiğinde de neredeyse hepsinin ailesini geçindirmek amacıyla Türkiye'ye geldiği ve aile bağlarının ekonomik sorunlar dışında yoğun şekilde devam ettiği görülmektedir.

Geri dönüşüm işçiliğine başlama sonrasında aile ve akrabalık ilişkilerinin devamlılığı incelendiğinde de bir tarafta bu işe G1'in şu şekilde ifade ettiği üzere "Akrabalarım bu işi yaptığım için hak veriyorlar %80- %85i bu şekilde. Yani bize de ne bu durumu gördükleri için 'git ekmeğini taştan çıkar helal olsun' diyolar, biz de çıkarıyoruz. İşte akrabalarımız bizi hor görmez, aynı kanı taşıyoruz bunda hor görülecek bir şey yok bence, gören de bizden değildir"; 'ne iş yaparsan yap, yeter ki kötü işlere girme', 'ekmeğini taştan çıkar' ve 'helal şekilde gelirini sağla' yaklaşımlarıyla olumlu bir tavır söz konusu olmuşken diğer tarafta 'bu iş yapılacak iş değil' 'daha iyi işler yapabilirsin' ve 'daha önceki işini bırakıp bu iş yapılır mı' yaklaşımları ile olumsuz tutumlar da vardır.

Türkiye özelinde sahip olunan geleneksel bağlar ve komşuluk ilişkileri üzerinden şekillenen beşeri sermaye de yaşanan gelişmeler, göçler ve olumsuz yaşam koşulları neticesinde ortaya çıkan yoksunluk ve kentte yaşam sorunları (kent kültürü) ile beraber büyük bir yıkıma uğramıştır. Kolektif hareket etme, dayanışma ve toplumsal çıkarın yerini bireysellik ve bencillik almış, öncelikle kendini kurtarma anlayışı hakim olmuştur. Dolayısıyla yaşanan toplumsal sorunların çözümünde önemli bir araç olan beşeri sermaye etkisini yitirmiştir (Altay, 2007: 356; Açıkgöz ve Yusufoglu: 2012: 101). Buna paralel olarak işçilerin önemli bir kısmı da aile ve akrabalık ilişkilerindeki kopukluğun üzerinde durmuştur:

"Akrabalarım ile pek bağım yok, sürekli gurbetteyim o yüzden fazla bir bağım yok. Anne tarafında var baba tarafı ile biraz aramız açık gibi. Onlar da bu işe pek bir sıcak bakmıyorlar doğrusu" (G25).

"Akrabalık ilişkilerim kalmadı. Bunun sebebi de benim tamamıyla düzensiz bir hayat yaşamamdan kaynaklı" (G4).

Dolayısıyla bireyin bulunduğu toplumla her ne şekilde ve ne ölçüde olursa olsun bağlarının kopması da toplum içerisinde dayanışma gücünün zayıfladığı ve sorunların çözümünde de ortaya çıkabilecek daha zor süreçleri ifade etmektedir (Sapançalı, 2005: 55).

Diğer yandan görüşmecilerin ifadeleriyle tabloda da görüldüğü üzere Doğu kültürünün aile ilişkilerinde oldukça önemli bir etkisi olduğu ve ülkenin doğusundan göç edenlerin aile ve akrabalık ilişkilerinde daha bağlı oldukları görülmektedir.. Yapılan iş, yaşanan yer ya da yaşam şekli ne olursa olsun birbirlerin bağlılık diğer bir deyişle aşiret kültürü G34'ün de deyimiyle sosyal bağı kuvvetli kılmaktadır:

"Akrabalarımızla ilişkilerimiz de sürüyor, düğündür cenazedir hastalıktır bayramdır. Biz farklıyızdır, kültür açısından. Bizde hala aşiret kültürü etkindir, bağlıyızdır birbirimize. Hani o ailenin

bize verdiği terbiye ne bileyim insanların bakış açısıdır. Bizim sevgimiz saygımız halen onu koruyoruz en azından" (G34).

4.2.4.2. Arkadaşlık İlişkileri

Toplumsal yabancılaşma ve bireyselleşme konusunda Jean Baudrillard'ın simülasyon kuramı akla gelmektedir. Buna göre her şey artık görüntülerden ibaret hale gelmekte, cansız bir yaşamı herkes sürdürmekte ve duyarsızlaşmanın içine düşmekteyiz. Artık toplumsal ya da evrensel sorunlar insanlar için birkaç dakikalık can sıkıcı olaylar haline gelmekte ve 'o' insanların hayatları 'biz'imkinde oldukça uzakta kalmaktadır. Modern toplumun en önemli toplumsal, bireysel ve daha da doğrusu insancıl sorunu olarak ele alınabilecek bir durum söz konusudur. Dolayısıyla psiko-sosyal açıdan da belli bir kesime, gruba ve sınıfa aidiyet, grup bilinci ve belirli bir grup ve grubun dışındakiler gibi ilişkiler bu süreçte oldukça belirleyici olmaktadır (Hekimler, 2012: 2-4). Aile ve akrabalık ilişkileri dışında arkadaşlık gibi diğer sosyal ilişkilerde çoğunlukla geri dönüşüm işçiliği çerçevesinde gelişen ilişkiler söz konusu olmaktadır. Çoğunlukla işe başlama konusunda aracı olan kişiler, dernek üzerinden kurulan ilişkiler ya da geri dönüşüm işçiliği yapıldığı süre zarfında edinilen ilişkiler geliştirmişlerdir. Sosyalleşme sürecinde de yine bu kişiler söz konusu olmaktadır:

"İş dışında kalan zamanımızda memleketimizle görüşüyoruz, evi arıyoruz arkadaşlarımızı arıyoruz, buradaki arkadaşlarımızla görüşürüz, farklı depolarda çalışan arkadaşlarımız var, oralara gidiyoruz. Onlar geliyorlar, sokaklarda görüşüyoruz geliyorlar karşılıklı oturuyoruz" (G2).

"Bazen toplanıp çakırlara kahvaltıya gidiyoruz. Alanya'ya iki üç günlüğüne gezmeye gidiyoruz yani sosyal hayattan mahrum kalmıyoruz" (G12).

"Burada genelde esnaflarla sık görüşürüm restoranlarda mutfakta çalışan arkadaşlarım var kafelerde falan marketçiler onlarla genelde, bekçiler gece bekçileri mekan bekçileri onlarla daha çok denk geliyoruz konuşuyoruz" (G25).

Bu durumun önemli bir açıklamasını G33 yapmaktadır. Çevrelerinde çoğunlukla geri dönüşüm işçilerinin bulunmasını, sosyalleşme sürecinde yine onlarla birlikte vakit geçirme durumunu şöyle ifade etmektedir: "bize bizden başkası tadı vermez". Dolayısıyla arkadaşlık çerçevesinde incelendiğinde dışlanmışlığın yanı sıra kısıtlanmışlık, sosyal hareketliliğin önünde görünmeyen engellerin varlığı söz konusudur. Yeni yoksullukta dışlanma, toplumsal sınıflardaki belirsizliğe paralel olarak farklı bir formda karşımıza çıkar. Bu toplumsal hiyerarşi içerisinde görünürde fiziksel anlamda bir katılık yoktur ancak böylesine bir değişimle bu katı sınırlar ve hiyerarşik yapı tamamıyla ortadan kalkmış demek değildir.

Castel'in proleterlik durumu olarak betimlediği ücretlilik biçimi, işçi sınıfının eğretilmesi ve eğretilmiş biçimlerde emeğini piyasaya sunduğu, köyden kente göçerken de birincil ilişkilerini kaybettiği ve dolayısıyla dayanışma imkanını da kent üzerinden birleşme ile sağladığı ve bu koşullarda var olmaya devam etmek için çabaladığı görülmektedir (Özatalay, 2016: 154). Geri dönüşüm işçilerinin kendi aralarındaki maddi ve manevi açıdan dayanışma ağlarının oldukça kuvvetli olduğu görülmektedir:

"Çevremiz biziz işte sadece bu işi yapanlar, biz birbirimize desteğiz iyide de kötude de sadece biz. Parası olsun, başka derdi ne olursa olsun" (G21).

"Senden iyi olmasın arkadaşlarımız patronlarımız var eşimiz dostumuz var büyüğümüz küçüğümüz var onlardan yardım alıyoruz karşılayamazsak öyle yardım edemem diyen biri de kesinlikle yok" (G1).

Çünkü bu süreçte kendi hallerinden ancak kendilerinin anlayabilecekleri anlayışı dolayısıyla yoksulların üzerinden sağlanan dayanışma ağlarında daha sıkı bir bağa sahip olması durumu söz konusudur:

"Uyum sağlama konusunda bu iş yapan insanlar zaten genelde yardıma ihtiyacı olan kişiler yapmak zorundalar bu insanlar hep birbirini tanıyor zorluğu biliyorlar, bir şekilde birbirlerine yardım ediyorlar iyi niyetliler, kötü niyetliler de var iyi niyetli sıcakkanlı davranıyor paylaşımcı oluyor, daha sıcak bir ortam oluyor" (G5).

Bir diğer önemli durum da aralarında piyasanın geneline hakim olan serbest piyasa ve rekabet anlayışının enformel sektörde ve dolayısıyla enformel ilişkilerde tam olarak gerçekleşmediği ve bu ilişkilerin olumlu olmasında etkili olduğu belirtilmektedir:

"Kendi aralarında böyle büyük bir sorun yaşamıyorlar çöp işçileri çünkü hepsi iyi niyetli, birbirlerini biliyorlar, bu arkadaşla aynı işi yapıyorum aynı sokaktan geçiyorum, benim rızım ayrı. Birbirimize selam veriyoruz, serbest piyasada büyük bir iş yapsak şu an yeni bir rakip gelse o bizim işimize taş koydu diye bakabiliriz rekabet yaratabilirdi ama bu işte öyle bir şey yok. Hep iyi niyetle bakıyoruz anlıyoruz birbirimizi" (G4).

Afgan işçiler için de bu durum söz konusudur, Türkiye'ye gelme, yerleşme, iş ve kalacak yer bulma ve yaşama alışma gibi süreçler kendi aralarında sağladıkları sıkı ilişkiler ve desteklerle ilerlemektedir:

"Buraya geldik arkadaşlarımız yok, zorlandık bu durumları da gördük, idare ettik. Yani birbirimizi destekledik, bazı arkadaşlar geliyor sokakta yatıyorlar onları götürüyoruz yanımıza alıyoruz daha kötü olmasınlar diye" (G2).

Geri dönüşüm işçilerinin kendi aralarında yaşadıkları sosyal problemler de çok yoğun olmasa da bölgecilik sorunu, çöpün paylaşımı ve daha yoğun olarak Suriyeli mültecilerden kaynaklanmaktadır:

"Birbirimize destek oluyoruz tabii sıkıntılarımızı çözüyoruz birlikte. Bu iş yapanların aralarında yaşadıkları sorunlar da işte az önce bahsettiğimiz gibi bu bölge benim, şu bölge senin. Gerçi burada çok fazla bölgecilik de yok, biz onun önünü alıyoruz, dernek olarak engellemeye çalışıyoruz mesela Ankara, Mersin ve Adana oralarda çok fazla. Adana'da da yaptım ben bunu, orada bölgecilik çoktur çok sıkıntılar yaşanır, Antalya'da biz buna izin vermiyoruz, izin verirse daha kötü olaylar çıkacak. Mesela Lara'da vardı bir iki yerde vardı. Bayağı olaylar çıktı biz bu yüzden burada bunlara izin vermiyoruz. Hani ufak tefek kavgalar da oluyor olmuyor değil zaten bütün her yerde hemen hemen herkes tanıyor birbirini, yani mesela ardiyeciler depocular bunlar birbirlerini kesin tanıyor, benim elemanımın onun elemanı tartıştı ise hemen biz ardiyeciler olarak dernek olarak müdahale ediyoruz, bir sürü sorunlar oldu ve bunları çözdük. En çok sorunumuz da zaten Suriyelilerdir, onlarla sıkıntılar yaşıyoruz, onların kültürleri farklı bizimkilerle bir olmuyor, bizim yerli elemanlarımız onlar sıkıntı yaşıyorlar. Elimizden geldiği kadar da biz de müdahale ediyoruz dernek olarak " (G34).

Diğer yandan işçiler içinde izole olmuş kesimin de ele alınması gerekmektedir. Xavier Emmanuelli'ye göre klasik sefalet anlayışı nesilden nesle aktararak gelişme göstermekte ve sanayileşmenin getirisi olarak dile gelen refah artışının aksi olarak devam etmiştir. Ancak eskisinden farklı olarak daha derin, daha yeni bir formda karşımıza çıkmaktadır. Bireyler ya da haneler sefaletle yüzleşmekte, yeri gelince sefalet bu kesimleri sokaklara savurmaktadır. İş kaybı, yoksulluk sorunu, boşanmalar, aile yapılarında bozulmalar ve evsiz kalmak bu sürecin diğer göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunlar zincirinin sonucunda da sosyal dışlanma olgusu karşımıza çıkmaktadır. Birey artık içinde bulunduğu topluma da yabancılaşarak etkileşimden kopmakta, soyutlanmakta ve ümitsiz bir duruma girmektedir. Dolayısıyla dışlanmış insanlar artık kendilerini içermeye ümidini, toplumsal beklentilerini, kurtuluş inancını, hak ve sorumluluklarının farkındalığını kaybetmiştir. Çünkü diğerlerinin gözünde var olmamak onları kendi gözlerinde de yok etmiştir (Bauman, 1999: 135-136). İşçiler içinde kendini sosyal olarak izole etmiş kesim de azımsanmayacak şekildedir. Çalışma süreci dışında yalnız kalma, kafa dinleme ve dinlenme gibi isteklerle en asgari sosyalleşme aracı olarak görülen geri dönüşüm çevresinden dahi uzak kalma durumu söz konusu olmaktadır:

"İş dışında kalan vaktimde genellikle bir şey yapmıyorum akşamleyin evime giderken şarabımı alıp televizyonumu izliyorum" (G4).

"İş dışında kalan zamanda genelde uyumayı seviyorum, telefonla kız arkadaşım ile konuşuyorum oyun oynuyorum pek dışarı çıkmayı sevmiyorum aslında" (G5).

"Yatıyorum dinleniyorum bazen çıkıp dolaşıyorum ama çok değil, çekiniyorum yine de çıkmaktan" (G24).

Sosyal dışlanma etki alanı yaklaşımı, alt sınıf için tamamıyla genellenebilir bir izolasyon sürecini öngörmemekte ve alt sınıftan olanların da bu anlamda dışlanma alanı dışında olabileceğini ifade etmektedir. Bu yaklaşım üzerinden değerlendirildiğinde de görüldüğü üzere bu izolasyon sürecinin aksine görüşmeciler içerisinde (çok büyük bir alanı karşılamasa da) sosyalleşme sürecinde hiçbir problem yaşamadıklarını, bu konuda oldukça girişken ve aktif olduklarını dile getirenler ve toplumsal alanda dışlanmadıklarını ifade edenler söz konusudur:

"Benim böyle çekinme uyum sağlamama gibi olayım yok, bir kahveye giderim hiç tanımadığım üç dört kişiyle tanışırım öyle bir yapıya sahibim çünkü boya işi yaptığım için insanlarla nasıl konuşacağımı nasıl şey yapacağımı kestiriyorum" (G23).

Geri dönüşüm işçileri dışında farklı sosyal çevreler ya da ilişkiler edinmek görüşmeler içerisinde birkaç istisnai durumdan öteye gitmemektedir. Onlar için burada söz konusu sebep de ekonomik problemlerdir ve ilişkiler bu sebeple sekteye uğramaktadır. Bu durumu yaşayanlardan biri de G9 olmuştur:

"Sosyal çevrem oldukça geniş bu çalıştığım işten dolayı. İş dışında kalan zamanımda haftada bir halı saha maçı yapıyorum, turnuvalara katılıyorum ama son zamanlarda işler bozulunca oraya da gidemedik. Bazı zamanlar kahveye falan gittik. Halı sahaya gidemememizin sebebi de iş olmadığı için, para vermemiz gerekiyor oynayınca, o parayı veremiyoruz ailemle de son zamanlarda maddi sebeplerden dolayı bir yere gidemiyoruz".

Toplumsal ilişkiler değerlendirildiğinde farklı bir durum daha ortaya çıkmaktadır. Görüşmecilerden G18 oldukça sosyal biri olarak kendisini tanımlarken bir diğer yandan da: "İş dışında kalan boş vaktimde genellikle içiyorum alkolü de psikolojik problemlerden uzaklaşmak için kullanıyorum" ifadeleri doğrultusunda kendisini sosyal açıdan izole etmektedir. Dolayısıyla dışlanmışlığın kabulü ya da farkındalığı kişiler üzerinde aynı şekilde kendisini göstermemektedir. Dışlanan kesimin bir kısmı bunun farkında olup

dışlanmışlıklarını ifade etseler de bir diğer kısmı da bunu fark edememekte ya da bunu kabul etmemektedir.

4.2.4.3. Toplumsal Alan

Toplumsal alanda yaşanan dışlanma konusunda aile, akrabalar ve arkadaş çevresi dışında diğer önemli nokta da toplumsal alana katılımdan ve içerilmeden mahrumiyet durumudur. Geri dönüşüm işçilerinin çalışma süreçleri içerisinde ya da bunun dışındaki zaman diliminde toplumla kurduğu bağ ve toplumun onlara karşı tutumu önemli hale gelmektedir.

Özbay'a (2009: 6) göre bu durumun belirgin tezahürleri olarak kentsel ve sosyal entegrasyonun sağlanamaması; kentle ve kentin unsurlarıyla temasın sınırlı düzeyde kalması, komşuluk ve akraba ilişkilerinde sosyal ilişkinin ve temasın zayıflaması, bireyselliğin eskisine nazaran daha da artış göstermesi, kentin sunduğu imkânlardan eşit ve daha adil bir düzeyde faydalanılamaması, eğitim süreçlerinin kazandırdıklarından, sağlık imkânlarından yeterince istifade edilememesi gösterilebilir. Ayrıca entegrasyonun karşıtı olarak ele alınan dışlanma, diğer yönleriyle; yabancılaşıma ve anomik kentleşmenin ortaya çıkması, segregasyonun oluşması ve büyümesi, mahrumiyet şartları, yaşam koşullarına karşı savunmasızlık, korunmaya muhtaç kalma, kısırdöngü içerisinde tek düze standart ve zor bir hayatın idame zorunluluğu dolayısıyla kentsel ve sosyal sistemle entegrasyon güçlükleri ifade edilmektedir. Ayrıca diğer yandan sosyal dışlanma, eğitim seviyesi, gelirin düşüklüğü, sosyal güvencesizlik ve işsizlik gibi birtakım temel yapısal faktörlerin yoksunluklarından bağımsız olarak düşünülememektedir.

İlk olarak toplumsal ilişkilerin analiz edilmesi adına işçilerle edindikleri deneyimler sonucunda toplumun onları nerede gördüğü görüşülmüş ve aşağıdaki yanıtlara ulaşılmıştır:

Tablo 4.15. Kendilerini Toplumda Nerede Görüyorlar/Toplum Onları Nerede Görüyor?

	Alt sınıf	Sınıf altı	Hırsız-Suçlu	Pis	Zavallı	Kürt	Vasıfsız	Görmüyor	Herkesle eşit
G1.E.36	✓								
G2.E.24									
G3.E.19	✓								
G4.E.54			✓	✓					
G5.E.24	✓				✓				
G6.E.28						✓			
G7.E.44									
G8.E.40							✓		

G9.E.34	✓		✓		✓				
G10.E.29									
G11.E.36			✓					✓	
G12.E.27									✓
G13.K.60									
G14.E.73									
G15.E.65			✓						
G16.E.59									
G17.E.50	✓		✓						
G18.E.50									
G19.E.38	✓								
G20.E.22									
G21.E.36	✓		✓					✓	
G22.E.36									
G23.E.59						✓			
G24.E.19									
G25.E.31									
G26.E.23	✓		✓						
G27.E.29									
G28.E.36				✓					
G29.E.34									
G30.E.35		✓							
G31.E.51	✓								
G32.E.44	✓								
G33.E.33	✓								
G34.E.39	✓		✓						

İktidar, güç ya da toplumsal statü olguları yalnızca gelir veya servet birikimi ile sınırlı değildir. Günlük yaşamın formunu etkileyen sosyal hiyerarşik piramit; siyasal, sosyal, ekonomik ya da kültürel değişkenlerin bir toplamı ya da bir arada değerlendirilmesi olarak düşünülmektedir. Toplumsal ve sembolik alan içerisinde temsil edilme bu piramitte söz konusu olan konumla ilişki içerisinde. Bu sınırlar içerisinde incelendiğinde nicel verilerle ifade edilmesi yetersiz kalan bu toplumsal güç piramidinin temelinde gelir ve servet birikiminin yattığı yoksulluk olgusunun tek başına yeterli açıklama gücüne sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Önder ve Şenses, 2006: 12-13). Toplumsal alanda söz konusu güç ilişkilerini G37 şu şekilde anlatmaktadır:

"Kendini ifade edebiliyorsan karşıdaki insana karşı daha güçlü olabiliyorsan yani kendi gücünü fark ediyorsan yenersin, bir şey diyemez. Ama kendini ifade edemezsen savunamazsan tabii o kibirli şekilde bakıyor işte" (G37).

Geri dönüşüm işçileri ekonomik açıdan yaşadıkları sorunların yanı sıra dışlanma sebepleri olarak özellikle belirttikleri yaşam tarzları sebebiyle de dışlanıyor olduklarından toplumun onları alt sınıf olarak gördükleri fikrinde uzlaşmaktadır. Bir yandan mülkiyet ilişkilerinde, diğer yandan da çoğunlukla yaptıkları işe ve ekonomik sebeplere bağlı olarak yaşam tarzları ve toplumsal katılımı sağlayamamaları ve hem toplumsal hem kurumsal anlamda yeterli güce sahip olmamaları sosyal dışlanma içerisinde bulunmalarını kaçınılmaz kılmakta ve toplumsal hiyerarşik yapıda onları alt sınıf ve hatta sınıf altı olarak konumlandırmaktadır. Toplumsal hiyerarşi içerisinde yer alışları hakkındaki görüşleri incelendiğinde işçilerin önemli bir çoğunluğu, toplumun geri dönüşüm işçilerini "alt sınıf" "en dipte olan sınıf" ve hatta "aslında toplumda olmayan sınıf" olarak niteledikleri belirtilmiştir:

"Biz geri dönüşüm işçileri toplumun en altıyız en dipte hatta yokuz bile toplumda. Hem en çok göz önünde olanız hem de en çok görünmeyen. Kayıt dışıyız ama tüm mobeselerin, tüm halkın, tüm birimlerin en göz önünde olanıyız" (G21).

Dışlanma kavramı ile ortaya içeridekiler ve dışarıdakiler ayrımı çıkmaktadır ve dolayısıyla bir şekilde dışarıda bulunan kişilerin içeriye ulaşması konusunda engeller söz konusudur. Çünkü bir kesimin dışlanmış olarak nitelendirilmesi için onları dışlayan bir kesimin de varlığının söz konusu olması gerekmektedir. Dolayısıyla dışlanan kişilere belli bir durum ya da statü sınırları içerisinde bakmaktan ziyade, başka kişilerce bu durum ve statüye sokulmuş kişiler olarak bakmak daha doğru olacaktır (Şahin, 2009: 49). Bu durumu görüşmeciler şu şekilde açıklamaktadır:

"Geri dönüşüm işçileri toplumun içinde en alt tabakada insanlardır, toplumun bakış açısı da budur. Sürekli kötü gözlerle bakarlar; bağımlıdır uyuşturucu bağımlısıdır hırsızdır. Biraz daha kırıldı da eskisi gibi yok ama hala da var hala da bize ikinci üçüncü sınıf insan muamelesi yapıyorlar" (G34).

"Tabii etnik köken özellikle Kürt etiketi de çok var ama insanlar bizimle muhabbet ettikçe sohbet ettikçe bizi tanıdıkça her kesimden insan olabildiğini görüyorlar. Mesela ben Karadenizliyim ama bu işle uğraşıyorum" (G6).

Bu şekilde sosyal grupların yaşam tarzlarındaki uzaklaşma daha da derinleşmekte ve çatışma ortamını daha da keskinleştirmektedir. Yaşanan eşitsizlik ortamı ırkçı, etnik vb. kodları üreterek temsiliyeti bunun üzerinden oluşturmaktadır (Geniş, 2007: 80). Dışarıdakiler ve

içeridekilerin geri dönüşüm işçileri üzerinden aldığı şekli, uzun yıllar geri dönüşüm işçiliği yapan ve artık gözleri görmediği için yapamayan 73 yaşındaki G14 de işe ilk başladığı zamanlarla kıyaslayarak toplumsal değişimi şu şekilde ele almıştır:

"İyiymi insanlarla o zaman ilişkilerimiz en kötü geçiniyorduk, insanlar daha yardımseverdi o zamanlar sonradan biraz kötüleşti" (G73).

Sosyal dışlanmış kesimlere toplumsal yaklaşım konusunda da literatürde temelde iki farklı yaklaşım karşımıza çıkmaktadır: fobik yaklaşım ve romantik/popülist yaklaşım. Fobik yaklaşımda dışlanmış kişiler suça yatkınlığı ve psikopatlık niteliği üzerinden tanımlanmaktadır. Romantik popülist yaklaşımda ise dışlanmış kişiler çaresizlik, kader kurbanı olmak, yardıma muhtaç olmak üzerinden tanımlanır (Erdoğan, 2001 akt. Şahin, 2009: 49). Bu iki yaklaşımda da içinde buldukları durumun da dışında kabul edilerek değerlendirilmekte, durumlarına edilgen olarak ele alınmaktadırlar. Dolayısıyla 'diğerleri' tarafından ya sevilen ya da korkulan nesnelere olarak pasifleştirilirler (Özdemir, 2007: 101).

"Deneyimleme, mekânla ve mekânı var eden insanla bir arada olmayı, teması zorunlu kılar. Bu deneyim, kişinin kendisini hem mekânsal hem de toplumsal açıdan var etmesini mümkün kılmaktadır" (Şentürk, 2015: 186). Yapılan görüşmeler neticesinde en genel ifadeyle toplumla kurulan ilişkiler, alınan tepkiler ve bakış açısı literatüre de paralel olacak şekilde bir yandan "acıma ve dolayısıyla yardım etme isteği", "ötekileştirme ve toplumun dışında görme eğilimi" ve "geri dönüşüm farkındalığı ile gurur duyma" üzerinden şekillenmiştir. Görüşmelerde söz konusu deneyimler incelendiğinde yoğun olarak, hem olumlu hem olumsuz deneyimleri olanlar ve bunun yanı sıra yalnızca olumsuz deneyimleri olanlar ve yalnızca olumlu deneyimleri olanlar olarak gerçekleşmiştir:

"Toplum geri dönüşüm işçilerini iyi de görüyorlar kötü de görüyorlar, iyi davrananlar beni sokakta gördüklerinde balkondan beni çağırıyorlar, ellerinde ne varsa gazete kitap kutu onları veriyorlar temiz elbiselerini veriyorlar, kötü davrananlara ne diyelim yani yüzümüze bile bakmıyorlar, kötü insanları anlamıyorum ben mesela ellerindekini yırtıyorlar parçalıyorlar bize vermek istemiyorlar ama Konyaaltı'nda gidiyorum bazen size oldukça yardımcı oluyorlar yanıma çağırıyorlar güzelce katlayıp veriyorlar su veren oluyor yemek veren oluyor bazıları da bizi görünce hemen içeri kaçıyorlar neden böyle yapıyorlar biz de anlamıyoruz" (G19).

Tablo 4.16. Toplumsal Bakış Açısı ve Alınan Tepkiler

	Olumlu Tepkiler			Olumsuz Tepkiler					
	Tebrik Etme	Destekleme	Yardımcı Olma	Tedbirli yaklaşma/ Korku	Farklı/Tuhaf görme	Pis görme	Etiketleme	Vasıfsız görme	Hor görme/ Tikslenme
G1.E.36		✓					✓		
G2.E.24			✓						✓
G3.E.19									
G4.E.54						✓	✓		
G5.E.24			✓		✓				
G6.E.28		✓	✓						✓
G7.E.44									
G8.E.40								✓	
G9.E.34	✓				✓				✓
G10.E.29	✓								
G11.E.36		✓							✓
G12.E.27									
G13.K.60		✓							✓
G14.E.73			✓		✓				
G15.E.65	✓	✓					✓		
G16.E.59		✓				✓			✓
G17.E.50	✓						✓		✓
G18.E.50		✓							✓
G19.E.38		✓	✓		✓				✓
G20.E.22									
G21.E.36		✓					✓		✓
G22.E.36									
G23.E.59		✓							✓
G24.E.19							✓		
G25.E.31		✓					✓		
G26.E.23		✓							✓
G27.E.29		✓			✓				
G28.E.36		✓				✓			✓
G29.E.34									
G30.E.35									
G31.E.51				✓					
G32.E.44									✓
G33.E.33	✓						✓		✓
G34.E.39		✓					✓		

G35.E.26				✓					
G36.E.18		✓							✓
G37.E.23	✓								✓

4.2.4.3.1. Toplumsal Alanda Olumsuz Deneyimler

Mekana ve toplumsal ilişkilere dayalı dışlanma süreçleri kişilerin deneyimleri üzerinden ortaya çıkmaktadır. Bu deneyimler içerisinde farklı değişkenleri barındırsa da çoğunlukla ortak bir tanımlama üzerinden şekil almaktadır (Şentürk, 2015: 174). Geri dönüşüm işçileri için mekanı ve toplumu deneyimleme süreci oldukça önemlidir, çünkü her gün yeniden bu deneyimleme süreci gerçekleşmektedir.

Neo-liberal dönüşüm öncesinde toplumun diğer tabakalarınca hem sermayelerini arttırmak hem de üretim sürecini daha karlı bir yolla sürdürebilmek için yoksul kesime ya da diğer bir deyişle yedek iş gücü ordularına ihtiyaç vardı. Ancak teknolojik gelişmelerin öncülüğünde yeni bir dönemin ortaya çıkışıyla artık emek gücü değerini oldukça yitirmeye başlamış dolayısıyla ekonomik alanın dışına itilmişlerdir. Diğer yandan da yoksulluk kavramının uğradığı değişim ve bakış açısı sebebiyle toplumsal alanın da dışında kalmışlardır. Dolayısıyla yoksullar yaşamdan izole edilmeye çalışılmaktadır (Erdem, 2003: 31). Böylece yoksullar mevcut yapının ihtiyaç duyduğu yedek sanayi ordusu niteliğini de kaybetmeye başlamış ve üretici rollerini ve bunun sağlayacağı getirileri kaybetmişlerdir. Üretim yerine tüketimle belirlenmeye başlayan toplumsal alanda yoksullar defolu tüketiciler olduklarından anormal ve yetersiz olarak algılanır. Bu doğrultuda gerçekleşen gelişmelerle korku, tiksinti ve acıma duyguları yoksullara karşı daha fazla ön plana çıkarılmıştır (Bauman, 1999: 114). Yaşanan gelişmeler ve küresel düzeyde söz konusu olan bunalımlar neticesinde evsizler, kimsesizler, kadınlar, çocuklar, gelir düzeyi düşük olanlar, madde kullananlar, kayıt dışı çalışma içinde bulunanlar, sosyal hakları ya hiç olmayanlar ya da yetersiz düzeyde sahip olanlar gibi ortaya çıkan birçok dezavantajlı grup sosyal dışlanma sorunuyla karşı karşıya kalmıştır (Cılga, 2009: 8-9). Dolayısıyla hem içinde buldukları ekonomik koşullar hem de buna paralel olarak toplumun atfettiği statü, bu süreçte anlam kazanmaktadır. Bu doğrultuda olumsuz deneyimler incelendiğinde, daha önce de belirtildiği üzere alt sınıf nitelendirmeleri ön plana çıkmaktadır. Bunlar içerisinde de toplumun geneline göre tuhaf görme, ötekileştirme, kirli ve pis görme, hor görme, korkma ve tedbirli davranma davranışları oldukça yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geri dönüşüm işçileri yaşadıkları olumsuz deneyimlerle toplumsal dışlanma süreçlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

"Toplumda geri dönüşüm işçilerine karşı maddi durumu iyi olanların çok iyi baktıklarını düşünmüyorum" (G13).

"Bir gün kafası güzel bir insan çıktı karşıma, birkaç küfür etti, hiçbir şey demedim. Dedim kafası güzel belki o yüzden küfür etmiş geçtim yani ne diyeyim" (G2).

Bu yeni yoksulluk psikolojisinde oldukça sorunlu bir durum söz konusudur. Yoksullar eksiklikleri ve yoksunlukları sebebiyle utangaç, kaba, kirli ya da aksine saldırgan ve tehlikeli olarak algılanmakta ve bunun sonucunda kendilerini toplumun dışında görme eğilimindedirler. Diğer yandan da aynı sebeplerden dolayı yoksul olmayan kesim tarafından toplumun dışında görüleceklerdir (Karakaş, 2010: 11-12).

Geri dönüşüm işçilerinin toplumsal alanda en yoğun dışlanma süreçleri de dış görüntüleri üzerinden gerçekleşmekte ve bunu şu şekilde açıklamaktadırlar:

"İnsanın her çeşidi var bu işte de her yerde olduğu gibi iyisi de var kötüsü de var; yanımızdan geçerken burnunu kapatan sanki içinde 5 kilo dışkı taşıyan sen değilsin" (G33).

"Pek kimseyi de görmem çok muhabbetim olmaz. Kafamı yere eğerim işime bakarım, elin tavuğu köpeği beni ilgilendirmiyor. Ben kendimden sorumluyum ben kendi yoluma bakarım kimseyle alıp veremediğim yok kimseyle tartışmak istemiyorum. Tamam sensin sensin paşam sensin babam derim çıkarım giderim" (G23).

"İş esnasında insanlarla çok fazla diyaloga girmiyoruz olanlar da sadece yaşlılarla diyaloga giriyoruz, onlar biraz daha heyheylili oluyorlar git buradan falan gibi kızıyorlar bize ben bu insanlara tepki vermemeye çalışıyorum" (G9).

Dolayısıyla yoksulluk olgusunda kritik olan yalnızca artan eşitsizlik ve maddi sefalet durumu olarak görülse de diğer yandan duygusal-sembolik şiddet toplumsal açıdan çok önemli diğer bir boyutu oluşturmaktadır. Yoksul olan bir insan yalnızca açlık, hastalık gibi tehlikelere maruz kalıyor değildir, aynı zamanda onurları, özsaygıları ve özgüvenleri de büyük bir tehlike altındadır. Durum böyle iken yoksulluğun toplumsal açıdan aşağı, değersiz ve hayvani görülmesi ve bu şekilde bir sınıflandırma yapılması kültürel ve sembolik bir sorunu da ortaya çıkarmaktadır (Kesici, 2007: 138).

G28 olumsuz tepkilere maruz kalma sürecini ve toplum tarafından aşağılanma deneyimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Olumsuz tepkiler aldık tabii ama şöyle aldık çuval sırtımızda bazen geziyoruz çuval insanlara değdiği zaman bağırp çağırıyorlar. O da yapacak bir şey yok ne yapayım, o bağırp çağırıyor. Ben çekip gidiyorum orada bile olmuyorum çünkü orada olursam birbirimizi üzeriz. Ben gidiyorum zaten

polisi gördüm mü onu şikayet ederim polisi görmezsem işin gücün rast gitsin, bayan da olsa erkek de olsa hiç karışmam" (G28).

İşte tam bu noktada yoksulluğun boyutları ve etki alanı artmakta, farklı boyutların ilişkileri ortaya çıkmakta ve sosyal dışlanma kavramı ile durum daha açıklanabilir bir hale gelmektedir. Ekonomik yoksunlukları, enformel sektörde olmaları dolayısıyla bu duygusal-sembolik şiddet süreçleriyle daha da derinleşmektedir.

Toplum içerisinde ekonomik, politik, kültürel ve sosyal yapılar eşitsizlik düşüncesinin ne şekilde yer aldığını etkilemektedir. Toplumdaki dengesiz gelir dağılımı gelir eşitsizliğinden kaynaklı olarak görülmekte ve dolayısıyla politik ve sosyal açıdan da eşitsizliğin toplumda yayılmasına ve eşitsizlik algısının daha da derinleşmesine sebep olmaktadır (Yıldırım, 2014: 11). Geri dönüşüm işçileri de toplumsal hiyerarşide buldukları konumun yanı sıra politik zemindeki güçten yoksunlukları ile yaşadıkları dışlanma sürecini toplumsal yönüyle şöyle ifade etmişlerdir:

"Bizim reklamımızı iyi yapmadılar belediyenin geri dönüşümlerini reklamı daha iyi yapıldı sanki biz onların malını çalıyormuşuz gibi bir hava yarattılar" (G9).

"Bu işte en büyük derdim benim 'bilinmemek.' Bilinmiyoruz yani, her eser müessirini gösterir ve her müessir de eseri ile övünmek ister. Biz de istiyoruz ki topladığımız kağıtların ağaç olarak dönüşmesinin bilinmesini" (G33).

Eşitsizlik, bir alanda yaşandığında diğer alanlarda da buna bağlı olarak yaşanabileceği gerekçesiyle dışlanmaya paralel şekilde dinamik bir durumu işaret etmektedir (Şahin, 2009: 66). Bu eşitsizlik süreci kendini yeniden üreten araçlarla sağlanmaktadır. Bu süreçte yaşanan değişimlerle birlikte iktidar için önemli bir araç olan medyanın etkisi oldukça önemli hale gelmektedir. Foucault'nun (2012: 102) da iktidar ve güç ilişkilerinde yer verdiği üzere medya iktidarı sağlamak adına araçsallaşmaktadır. Belirli ideolojiler, toplumsal düzen ve toplumsal güç ilişkileri medyanın aracılığıyla toplumun geneline ulaştırılarak yeniden üretilmektedir. Medyanın araçsallaşması ve hakim söylemi üreten bir mekanizma olması gecekondü bölgeleri ve yoksullarla ilgili yapılan haberlerdeki suçlayıcı söylemle de pekişmektedir.

"Medyada bizimle ilgili daha çok kötü haberler yapıyorlar mesela bir demir parçası çalan birini hemen bu sokak satıcısı diye gösteriyorlar ama iyi olan yanlarımızı ve göstermiyorlar" (G19).

"Genelde evsiz insanlar öldüğünde, madde bağımlısı çöp toplayan adam veya kadın hayatını kaybetti gibi haberler yapılır" (G32).

Dolayısıyla politik alanda gerçekleşen söylemler kaçınılmaz olarak toplumsal tabanda etkisini göstermekte ve G33 kendileri için kullanılan söylemlerden, sağlanan haklara kadar birçok alanda ayrımcı ve eşit olmayan süreçlere maruz kaldıklarını şu şekilde ifade etmektedir:

"Toplumda insanlar birbirini dışlıyorsa, bu tamamen baştakiler yüzündendir. Onlar nasıl gösteriyorsa öyle görür, insanlar ayrıştırıyorlar. Tabii onların dili ile partizanlık; Ben bunu dedim ben bunu tuttum, o şöyle dedi bu solcu. Bu, sadece baştakiler ne veriyorsa alttakiler onu alıyor" (G33).

Diğer yandan da işçiler, medyanın bu süreçte araçsallaşmasıyla gerçeklikten çok uzakta söylemlerin söz konusu olduğunu ve dışlanma süreçlerini pekiştirdiğini ifade etmişlerdir. Geri dönüşüm işçilerinin yoğun biçimde maruz kaldıkları baskılar, oldukça zorlu yaşam koşulları söz konusuysen medyada bu işin temsilinin gerçeklikten oldukça uzak olması da iktidar içinde medyanın önemli bir araç olmasını kaçınılmaz olarak doğrulamaktadır.

"Medyada zaten bu aralar filmlerin başrolündeyiz, reytinglere de sebep oluyoruz herhalde ama işin öbür tarafa ne kadar enteresan. Halbuki varız mesela ATV'de vardı şimdi Show TV'de var. Her filmin bir karesindeyiz resmen, neredeyse bütün dizide filmde rol alıyoruz ama oralarda bir bakıyoruz görsel kirlilik yok, hiçbir şey yok. Muhakkak bir kare bize ait" (G33).

Medyada bu şekilde söylemlerle temsil edilmelerinin sonucunda toplumsal zeminde aldıkları tepkileri de şu şekilde açıklamaktadırlar:

"Biz gerçekten de kağıtçılar olarak gözde görünmüyoruz ama kağıtçılar kağıt toplamasın, geri dönüşümcüler geri dönüşümleri fazlalıkları almasın zaten ortalık çöp yığınına döner, saat başı belediye arabası gelmesi gerekir. Fakat biz yine de yaranamıyoruz, ne yaparsak yapalım değişen bir şey yok. Hepsini de bir kefeye koymak yanlış olur, bazıları çok cana yakınlar esnaf olsun insanlar olsun yıllardır burada olduğumuz için sevenimiz arayanımız var tutup da hor gören de çok yani. bazıları dünyalar kadar paralar kazandığımızı zannediyor, hiç kimse demiyor ki ya yevmiyen çıkıyor mu o kadar zorluk çekiyoruz saatlerce yürüyoruz yağmuru kara kışı. Yeri geliyor 60-70 kilometre yol yürüyoruz sıcakta soğukta buna rağmen milletin bakış açısı adil değil bence. Yav diyor siz ne kadar kazanıyorsunuz ya da en ufak bir hurda olsun bir şey olsun denk gelir alıyoruz mesela çuvala koyuyoruz çöpün yanından diyorlar 'yine yevmiyeyi doldurdun parayı buldun' bunun gibi tepkiler çok oluyor" (G25).

"Oo işin iyiymiş falan diyorlar artık söylentiler de var tabii, çok paralar kazandığımız bizim çok zengin olduğumuz yönünde. İşte bu da aslında az önce bahsettiğim gibi devletin de yönlendirmesidir, desteklediği insanlar aracılığıyla bizim gibi biraz biraz kazancımız var ama biz ne yaptık oradan geldik bu olayın hala içindeyiz, çabalaya çabalaya mücadele ede ede geldik. Hala da devam ediyoruz" (G33).

Bu yeni yoksulluk tipinde, yoksullar hem içinde buldukları gerçeklik hem de toplumun onlara yüklediği kaba, kirli, cahil ve utangaç gibi anlamlar neticesinde kendilerini yetersiz hissetmekte ve tersi bir durum olarak da saldırgan davranışlar sergileme yoluyla bu algıdan kurtulmaya çalışırken kendilerini buldukları toplumun dışına itmekte, bir yandan da toplumun diğer kesimi tarafından bu neticelerle beraber tekrar toplumun dışında görülmeye ya da toplumun içinde görülmeye değer olmadıkları inancını benimsemeye meyilli olmalarıyla yoksulları dışlamaktadırlar (Karakaş, 2010: 11-12; Altay, 2007: 349). G21 aldığı tepkiler ve sonucunda yaşadığı yetersizliği ve verdiği geri tepkileri şu şekilde anlatmaktadır:

"Kimisi burnunu tıkar, çok sık iletişim de kurmayız zaten. Bana çalışırken kötü bir tepki verirse eğer biri ona cevap vermem genelde. Tepki versem cevap versem ne olacak sanki. Bazen de dayanamam artık sabredemem söylerim tabi bir şeyler" (G21).

Yoksulluk ve iktisadi eşitsizliğin artışı toplumsal alanda da kaçınılmaz şekilde düzensizlikler ortaya çıkarmaktadır. Zaten eşitlik düzleminde oldukça dezavantajlı konumda olan yoksullar bir yandan da toplumsal açıdan tehdit unsuru olarak algılanmaya başlamaktadırlar. Yoksulluk arttıkça toplumsal tabakalar arasındaki uçurum derinleşmekte, gelecek endişesi, kutuplaşmalarda keskinlik ve umutsuzluk artmaktadır. Özellikle kent açısından bu sorunlar daha da büyümekte, kent mekanında güvenlik sorunları meydana gelmekte, sosyal-kültürel uzaklaşma ve tabakalar arası çatışma olgusu daha da artma riskini girmektedir (Aytaç, 2016: 139). Literatürde sınıf-altı kavramıyla özellikle belirtilen şey tehlike barındıran bir sınıftan söz edilmesidir ve buradaki söz konusu tehlike bir yaşam biçimi ya da sosyal durum olarak belirtilmektedir (Şahin, 2009: 39). Oldukça önemli bir sorun da bu noktada suçla etiketlenmeleri ve toplumca 'korku barındıran', 'tehlikeli' ve 'tedbir gerektiren' olarak nitelendirilmelerini şu şekilde ifade etmektedirler:

"İnsanların bakış açıları söylemleri oldukça bizi rahatsız ediyor" (G29).

"Yaptığımız işten dolayı bizi pis görüyorlar, belli sıfatlar yükleyebiliyorlar bu hırsız bu suçlu diyerek önyargılı davranabiliyorlar" (G4).

"Bizi suçlu gibi gören de var tabi ama bu demek değil ki hepimiz öyleyiz. Yapanlar da var tabi yok değil ama bunları biz asla kabul etmeyiz, içimize bile (G21).

"Bize de tedbirli yaklaşıyorlar" (G31).

Bu süreçte yoksulluk ve suç olgusu üzerinden üretilen etiketleme de toplumsal alanda dışlanmayı beslemektedir:

"Bu işin içinde bulunan çoğu insan ya sabıkalıdır ya da sokakta kalıyordur ya da ailesinden ayrılmış yalnızdır. Tabii evli çoluk çocuk sahibi insanlar da var bu işin içinde çoluk çocuk bakan bu şekilde yani birçok insan var, bu şekilde ama bize karşı yapılan bir şey yok daha çok toplum dışı bırakıyoruz" (G27).

Kentler, insanlar arası ilişkilerin görece daha gerginleştiği mekanlar olarak; mekansal, dinsel, ideolojik ve etnik ayrımlara sebep olacak bir potansiyeli de içinde barındırmaktadır. Yapılar ve kurumların işleyişi ve oluşturdukları ideolojik söylemin yanı sıra toplumsal etkileşim alanları da bu süreci tekrarlamakta ve beslemektedir (Gündüz, 2013: 236).

Dışlanmanın nedenleri arasında oldukça önemli bir yer tutmasıyla ele alındığı üzere geri dönüşüm işçilerinin üzerinde oluşturulan belirli etiketler ve etnik kimlikleriyle ilgili G11, G30 ve G36 şunları söylemektedir:

"Kötü davrananlar da var ondan ziyade muhatap olmak istemiyorlar mesela birine şunu şuradan alabilir miyim dersin hırsızın der git der, bir şey alırsın mesela hiç işe yaramayan bir şey dükkanın önünden ya da bir binanın önünden işte, sen nasıl alırsın onu kimden izin aldın derler, bunları yapanlar var" (G11).

"Bayağı olumsuz olaylarla karşılaştım, özellikle Doğu'lu olduğum için örneğin Antalya'nın yerlileri doğululara ev kiralamıyor ve bizleri hor görüyorlar (G30).

"Çok kötü davrananlar var bize, ülkemden git der gibi bakanlar oluyor, ben kötü oluyorum o zaman ama başka şansım yoktu ne yapayım orası çok kötüydü, para lazımdı iş lazımdı. bazen de beni sanki dövecek gibi istiyor gibi bakıyor o zaman hem korkuyorum hem çok kötü geliyo" (G36).

Geri dönüşüm işçileri özellikle Antalya özelinde yoğun mücadele süreçleri geçirmiş ve toplumsal itibarlarını sağlamak adına daha önce de bahsedildiği üzere yoğun çaba göstermişlerdir. Kendi deyimleriyle de toplumda kazandıkları prestij, Suriyeli işçilerin işgücü piyasasına dahil olmalarıyla gerilemeye başlamış ve onların tutumları toplumda yeniden geri dönüşüm işçilerinin üzerine hırsız, pis ve suçlu gibi korku ve tehlike nesnesi olmaları yönünde etiketleri yeniden üretmiştir:

"Biz artık toplumda iyi bir itibar kazanmaya başlamıştık birkaç yıl önce, hırsızlık gasp bizim işimizde bunların hepsi neredeyse yok olmuştu. İnsanlar bizi daha iyi tanımaya daha iyi davranmaya başlamışlardı, belediyeyle de sorunlar yaşasak da iyi kötü geçiniyorduk. Sonra bu Suriyeliler geldi ve o kendi emeklerimizle kazandığımız her şey yerle bir oldu. En zor şeyi başardık, sorunları giderdik başkalarının yapması gereken yardımları destekleri biz kendi kendimize yaptık ama işte onlar geldiler ve her şey tekrar en başa hatta daha kötü bir duruma döndü" (G33).

Toplumsal ilişkilerde önemli bir diğer durum da toplumda geri dönüşüm işçilerine yaklaşımın, yapılan işin öğrenilmesi sonrası değişmesidir ve işçilerden bazıları bu durumu şu şekilde açıklamıştır:

"Yani insanların işimi öğrendiğinde bakış açısı değişebiliyor. Tabii ben birçok iş yaptım, iki üç farklı mesleğim oldu. Sen neden bu işi yapıyorsun diye bana kızıyorlar da ortam pis o şekilde tepkiler alıyorum" (G5).

"İş elbisesi ile gördükleri zaman farklı oluyor temiz giyindiğimiz zaman farklı oluyor" (G16).
"Yeni insanlarla tanışırken kıyafetimizden dolayı çekinme yaşıyoruz" (G17).

"Yani normal çalışmadığım zamanlarda çalıştığım zamana göre tepkiler de değişiyor tabii" (G25).

"Yeni bir insanla tanıştığımda işimi öğrendiğinde tepkisi değişir. Tabii şu şekilde değişir, ilk başta bir kötü bakar 'nasıl bu olur ya' gibi bir tepki verir sonra sen anlatırsın, o da artık anlamak isterse anlar anlamak istemezse anlamaz değişir yani ama kesin olarak olur mu ya der" (G34).

"Yeni insanlarla tanıştığımda benim bu işi yaptığımı öğrendiklerinde insanların bana olan tutumu değişimiyo çünkü ben en başta belirtiyorum" (G18).

Yaşanan dışlanma süreçleri bu ayrımın nitelendirilmesiyle de doğruluk kazanmakta ve yapılan işin toplumsal hiyerarşide ekonomik konumun ve statünün etkisi daha görülebilir olmaktadır.

4.2.4.3.2. Toplumsal Alanda Olumlu Deneyimler

Olumlu görüşler incelendiğinde öncelikle bahsedilen ikili yapı söz konusu olmakta ve olumsuz deneyimlerin ardından hemen hemen toplumun yarısında bu ayrımın yaşandığı ifade edilmekte ve olumlu tepkiler almalarındaki etkinin de yapılan işle ilgili bilinç düzeyinin yüksek olması, emek bilincinin söz konusu olması ve sosyo- kültürel bağların belirli bir düzeye kadar devam ediyor olması yaklaşımı yatmaktadır:

"Toplumda bizi yüzde ellisi iyi görüyor yüzde ellisi de kötü görüyor" (G37).

"Kafasını çöpe sokuyor ekmeğini oradan çıkarıyor diyerek takdir eden oluyor" (G9).

"Aslında bizi halkın bir kesimi Antalya'da özellikle seviyorlar çünkü biliyor ki bizim geri dönüşüme katkımız çok yani görüyoruz ki geri dönüşümün çok büyük bir katkısı faydası var" (G11).

"Okumuş kültürlü ya da az çok bir şeyler çekmiş hayatta insanlar bizim yaptığımızı görüyorlar tabii onlar farkında çünkü sen esnafsın kuaförsün lokantacıdır restorancıdır birikmiş şeyleri alıyor adam diyor ne yapıyor acaba bu? Bilmeyenler de soruyor 'kardeşim sen bunu ne yapıyorsun' diyo 'topluyorum biriktiriyorum ayırıyorum bu bu bu bunlar da geri dönüşüm oluyor işte bu aynı şekilde kartona dönüyor bu naylona dönüyor bu tenekeye kutuya' vesaire bu şekilde bilgi de alıyorlar yani mesela çarşıda birçok insan bize yemek ısmarlar para verir Allah razı olsun" (G1).

Diğer yandan enformel sektörün istihdam sağlama işlevinin bu sürece etkisi incelendiğinde, gelir ve koşullar açısından süreklilik ve düzenlilik arz etmemesine bağlı olarak gelişen yardım anlayışı da enformel yollarla çözülecek bir yol olarak görülmüş ve yoksullara karşı minnet kültürü anlayışından kaynağını alan bir zihniyet ortaya çıkmıştır (Özkul ve Kanyılmaz, 2012: 31). Çalışma esnasında toplumsal içerilme yönünde söz konusu davranışlar da yapılan işle ilgili gurur duyma ve tebrik etme, iş sürecinde yardımcı olma, para verme ve yapılan işi destekleme şeklinde ortaya çıkmakta ve toplumsal bağlar üzerinden sağlanan bu yardım anlayışı çerçevesinde minnet kültürü şu şekilde gerçekleşmektedir:

"Çalışırken insanlarla bazen arkadaş oluruz muhabbet ederiz çay içeriz bazen çevrede tanımadığımız için zaten böyle bir şey olmaz bazıları meraklan sorarlar ne kadar kazanıyorsun, bu iş nasıl bir şey? Onlara cevap vermek zorunda değilsin ama sonuçta veriyorsun, iletişim kuruyoruz yani" (G16).

"Hatta yardımcı bile oluyorlar, Kızılağaç'ta depoya giderken çöpün içine bakıyordum, adam geldi elini cebine koydu çekti gitti bir attım 100 lira ben ne yaptım kola aldım tatlı aldım götürdüm arkadaşlarımla beraber yedik budur yani" (G23).

"Yardımcı olan da var mesela evlerinde bazı yaşlı insanlar genellikle mesela binalardan sesleniyolar ne biriktirdiyse plastik, kağıt, pet şişeler... ya da al şu parayı bi çorba içersin ya da çocuklarına şunu alırsın diyen oluyo tabi ya da elbise konusunda bizim çok kirlendiğimiz görülüyö genelde çöplerden alıyoruz sonuçta, çöpün içinden, elbise de veren oluyo tabii" (G11).

"Ben bugün Kemer'deydim topluyodum adam geldi bana dedi ki 'sen plastik alıyor musun?', 'alıyorum' ama parayla almam' dedim, 'ben senden para istemiyorum, hatta üstüne para da vericem' dedi. 'Sen babasın' dedim gittim arabama doldurdum 30 lira da bana para verdi, Allah dedim işini rast getirsin" (G28).

Toplumsal bakış açısının oluşmasında önemli iki unsur olarak ele alınan ekonomik ilişkiler ve toplumsal statü, uzun yıllar geri dönüşüm işçiliği yapan ve yakın zamanda geri dönüşüm üzerine imalathane açan G33'ün anlatımıyla oldukça açıklayıcı olmaktadır:

"Aslında kıyaslandığında insanlarla tanıştığında önceden o fark vardı, şimdi daha iyi görebiliyorum. Çöp toplarken yani sürekli olarak o iş yaparken tepkiler daha farklıydı işimi öğrendiklerinde. Ama şu an imalathane olayı devreye girince çok farklı bir bakış açısı olmaya başladı, işim biraz daha üstte görülmeye başladı. Bir de tabii hepsinden ziyade insanlar geri dönüşümün ne demek olduğunu anlamaya başladı, farkındalar gerçekten. Büyük bir alan büyük bir olay; 2016'da bankalardan sonra paranın döndüğü en büyük sektör geri dönüşüm sektörü. Keza şimdi de öyle. Gerçekten geri dönüşüm büyük bir sektör büyük para dönüyo. Kazancı güzel, onun için insanlara artık geri dönüşüm dediğin zaman bir şeyler biliyolar" (G33).

Dolayısıyla yapılan işin toplumsal zemindeki anlamı önemli bir farkı ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra yapılan iş, bir yandan da kısıtlı sosyal ilişkiler içerisinde sosyalleşme aracı olarak görülmekte, çoğunlukla 'insanlarla iletişim kurabiliyoruz' şeklinde sosyal avantajı belirtilmektedir:

"İyi yönleri de var iyi insanlarla karşılaşıyoruz iyi laflar ediyor bize, nasıl anlatayım bize diyor ki sizler iyi insanlarsınız iyi çalışıyorsunuz iyi para kazanıyorsunuz anne babanıza sahip çıkıyorsunuz" (G2).

"Bu işin iyi yanları olarak söyleyebileceğim insanlarla diyaloga girebiliyorsunuz insanlarla haşır neşir olabiliyorsunuz" (G29).

Görüldüğü üzere toplumsal alanda olumlu ve olumsuz olarak farklı yaklaşımlar söz konusu olmaktadır. İşçilerin çoğu dışlanmalarına dair tepkiler alıp bu yönde deneyimler yaşarken kısıtlı da olsa aldıkları olumlu tepkiler onlar için zorlu çalışma ve yaşam süreçlerinde hem toplumsal içerilmeye dair inanç oluşturmakta hem de yaptıkları işe dair motivasyon sağlamaktadır.

4.2.4.4. Boş Zaman Faaliyetleri

Toplumsal katılımın yanı sıra tüketim ilişkilerini de ortaya çıkarmak adına işçilerin iş dışı zamanlarında gerçekleştirdikleri faaliyetler incelenmiştir. Burada yaşam tarzı çerçevesinde ne sıklıkla hangi faaliyetleri gerçekleştirdikleri ve bu faaliyetleri kimlerle gerçekleştirdikleri incelenmiştir:

Tablo 4.17. Boş Zaman Faaliyetleri

Geri dönüşüm işçileriyle görüşmek	19
Arkadaşlarıyla görüşmek	10
Dinlenmek/Uyumak	8
Gezmek	6
Aileyle zaman geçirmek	4
Denize gitmek	3
Memlekettekilerle görüşmek	2
Alkol tüketmek	2
Halı saha maçlarına katılmak	2
Alışveriş merkezine gitmek	1
İnternet kafeye gitmek	1
Sinemaya gitmek	1

Weber'in toplumsal hiyerarşinin belirleyicisi olarak ele aldığı statüyle beraber söz konusu olan davranış kalıpları, yaşam biçimi ve topluma/ toplumsal faaliyetlere katılım önemli hale gelmektedir (Eyce, 1999: 285). Tüketim kültürünün gereği olarak mutlu bir yaşam, içinde sürekli bir şeylerin bulunduğu heyecanlı bir yaşam tarzına karşılık gelmektedir. Sıkıntı duygusuna yer olmayan bu yaşam biçimi içerisinde en etkili yöntem alışveriş ve eğlence merkezlerine gitmek gibi sürekli canlı, dinamik ve değişen ihtiyaçlarla dolu bir yaşama ulaşmaktır ve böylesine bir yaşama ve dolayısıyla tüketim toplumuna ulaşmak için öncelikle gerekli olan da paradır (Bauman, 1999: 61-62).

Mills'in (1964: 127) belirttiği üzere gelir kaynağının belirleyicisi olarak meslekler de sınıfın önemli bir açıklayıcısı haline gelmektedir. Meslekler aracılığıyla kişinin iş esnasında ve iş dışında gerçekleştirdiği faaliyetler ve yaşam tarzları belirlenecektir. Sosyal ilişkilerin ardından gerçekleştirdikleri faaliyetler ve sosyal katılım incelendiğinde geri dönüşüm işçilerinin bir araya gelerek vakit geçirmeleri (bir şeyler içmek, kahveye gitmek, okey oynamak gibi) dışında aile üyeleri ve özellikle çocukları ile zaman geçirme ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kafe gibi yerlerde zaman geçirmek, yazın bazı zamanlar denize gitmek, alışveriş merkezlerine gitmek, çarşıda gezmek ve pikniğe gitmek gibi maliyeti düşük faaliyetler dikkat çekmektedir. Genel bir çerçevede ele alındığında da ekonomik yetersizliğin sosyal yaşama ve faaliyetlere katılımında önemli bir engel olduğu görülmektedir. Ayrıca gezme amacıyla toplanıp yakındaki ilçelere gitmek, sinemaya gitmek ve tarihi eserleri gezmek gibi istisnai faaliyetler de bulunmaktadır.

Sosyal yaşama katılımında yetersizlik incelendiğinde, Antalya'nın turizm bölgesi olması yapılan işle ilişkilendirildiğinde G25'in anlatımıyla toplumsal açıdan şöyle bir sorunu da içermektedir:

"Yabancı illaki hissediyorum kendimi tutup da sahil tarafında işe çıkmışım mal topluyorum o esnada millet ailesiyle geliyor tatilini yapıyor biz aynı şekil çalışmaya devam ediyoruz" (G25).

İşçilerin boş zaman faaliyetlerinin ardından bu faaliyetlere yetersiz katılımlarındaki sebepler incelenmiş ve şunlar ortaya çıkmıştır:

Tablo 4.18. Toplumsal Katılımı Engelleyen Faktörler

	Zaman	Ekonomik kısıtlılık	Çekinme	Kimsemiz yok	İzole
G1.E.36	✓		✓		
G2.E.24				✓	
G3.E.19				✓	
G4.E.54					✓
G5.E.24					✓
G7.E.44	✓		✓		
G9.E.34		✓			
G11.E.36	✓	✓			
G16.E.59	✓				
G17.E.50			✓		
G19.E.38		✓			
G20.E.22			✓		
G21.E.36	✓				
G22.E.36			✓		
G24.E.19			✓		
G25.E.31	✓				
G27.E.29	✓				
G28.E.36	✓				
G29.E.34					✓
G32.E.44	✓				
G34.E.39	✓				
G36.E.18			✓		

Yaşadığı toplumun içerisinde hedeflerini gerçekleştiremeyen birey, içinde bulunduğu topluma ve toplumun bir bireyi olma fikrine yabancılaşarak kendisini toplumdan dışlanmış hissetmektedir. Bu hususta en önemli noktalardan biri de yoksulluğa paralel olarak dışlanmış birey sayısında söz konusu muhtemel artıştır (Erdem, 2003: 39). Toplumun, geri dönüşüm işçilerini hem ekonomik yetersizlikleri açısından hem de içinde buldukları yaşam biçimleri sebebiyle alt sınıfta görmeleri, toplumsal katılım önündeki temel engel olmakla beraber kendilerini bu sebeplerle toplumdan izole etmeleri, çekinmeleri ve Mills'in de meslekler üzerinden belirttiği gibi yaptıkları iş sebebiyle ortaya çıkan zaman gibi kısıtlar sosyal katılımları önündeki en büyük sorunlar haline gelmektedir.

Enformel sektörde olmanın en önemli sorunlarından birisi olan belirsiz ve yoğun çalışma saatleri kaçınılmaz olarak bireyin toplumsal yaşama katılımını engellemektedir.

Bunun yanı sıra yapılan iş çerçevesinde yoksul kesimler zaman bulsa ve çalışma koşullarına rağmen yorgun olmasalar da para harcama, gereğinden fazla tüketme alışkanlıkları oluşmadığından toplumsal katılımdan geri kalmaktadır. Zaten geçimlerini sağlayacak kadar olan gelirleri zorunlu ihtiyaçlardan fazlasını tüketmeye imkan vermemektedir (Şentürk, 2015: 181) Toplumsal alana katılımı gerçekleştirebilmek adına diğer kanallar konusunda da yine yapılan iş, boş zamanın kısıtlı olması ve iş yükünün ağır olması gibi sebepler engel olmakta ve G7 ve G21 bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"İş dışında aslında pek bir zamanım olmadı hep işteyim en fazla yarım saat otururum" (G7).

"Arkadaş desen arkadaşımız yok zaten. Zamanımız yok ki başka insanlar olsun çevremizde. Varsa yoksa biziz, bu kadar" (G21).

Yoksulluk, yaşam biçimi ya da dış görünüş gibi birçok değişkenin etkisiyle birey başkasının karşısına çıktığında karşı tarafın düşünce ve davranışlarına odaklanarak reddedilme ve kaygı içine düşmekte ve çekingenliği tekrar söz konusu olmaktadır. (Kara, 2016: 98) Bu durum toplumsal katılımda oldukça önemli bir etken olmakla birlikte sosyal dışlanmayı da derinleştirecek önemli bir sorundur. Özellikle mevcut yaşam biçimi ve çalışma şekli yeni ilişkiler edinebilmek için bir engel teşkil etmektedir. Şu ana kadar toplum içerisinde alınmış olan olumsuz tepkiler, yaklaşımlar ve bakış açıları sonucunda yeni bir sosyal ilişki kurabilmek konusunda büyük bir çekince yaşanmaktadır:

"Öyle ne bir yeteneğimiz var ne bir sosyal ortamımız var, ne yakışıklıyız ne dilimiz var, ne paramız var ne gücümüz var ama aslan gibi yüreğimiz var. Ben bunu çıkartıp buraya da koyamıyorum. Şimdi ben diyelim biriyle böyle yakın bir arkadaşlık kurmaya çalıştım, o kişiye 'gel şurada oturalım tanışalım konuşalım' desem yapamıyoruz bunu "sen kimsin" diye tepki verirler ya da daha kötü tepkiler bile olabilir. Biz de çekiniyoruz tabii bi insan senden bu şekilde rahatsız olsa arar polisi bunun bile en az 6 ay cezası var, yani özel bir hayatımız yok" (G1).

Sosyal dışlanmayı bireysel ve toplumsal faktörler üzerinden değerlendirmek şu şekilde anlamlı olacaktır; bireyler dışlanmış olmalarından dolayı içsel nedenler ve faktörlerle topluma kendilerini entegre etme konusunda çekimser davranacaklardır. Diğer yandan da dışlananlar dışındaki toplumsal kesim dışlanan ya da dışlanabilecek olan grupları içerme konusunda dikkatli davranacaktır (Şahin, 2009: 56). Bu durumu G17 şu şekilde ifade etmiştir:

"Sosyal çevrem genellikle bu işi yapanlarla oluyo, toplumun geri kalanı ile ilgili bir problemim yok ama kontakta sıkıntı var bunda tabii ki de iki tarafta da problem var onlar da kendini uzak tutuyo bizden, biz de kendimizi biraz olsun uzak tutuyoruz onlardan" (G17).

Dolayısıyla sosyal katılım konusunda geri dönüşüm işçileri kendilerini geride tutmakta ya da tutmak zorunda hissetmektedir. Burada bir anlamda toplumsal geri çekilme söz konusudur ve bu durumu G11 ve G34 şu şekilde ifade etmiştir:

"Toplumun içinde yabancı hissetme konusunda şunu söyleyebilirim insan alışmadığı yerlerde duramıyor yapamıyor zaten, sosyal açıdan kısıtlıdır bizim hayatımız. Yani eskiden daha yoğun yaşadık sorunları ama şimdi o kadar değil. Biz yaşıyorsak, dünyada yaşıyorsak gittiğimiz yerde kimse bizi kendi kesesinden ağırlamıyor. Biz bir yere gidip bir şeyler yiyorsak içiyorsak orası bi mekandır, kendi imkanlarımız ile aldık ya da alıp götürüyorsak yabancılık hissetmiyoruz. Yani bir zamanlar zorluk yaşıyorduk ama aslında olmaması gereken bir şey, rahatız yani o konuda artık" (G11).

"Yani kendimiz şehir merkezinde yabancı hissetmiyoruz. Çünkü zaten kendimize göre yerlere kendimize göre bölgelere gideriz. Çok da lüks yerlerde bizim işimiz olmaz. Biz gitmeyiz gittiğimiz yerlerde de çok aşağılayıcı şeylerle karşılaşmak gibi bi şey görmüyorum" (G34).

Toplumsal dışlanma olgusu, Antalya özelinde incelendiğinde diğer yandan da turizmin ve dolayısıyla kent estetiği ve imajının ön plana çıkmasıyla hem toplumsal hem de yapılan iş açısından ortaya çıkan sorun da G25 ve G34'ün anlatımıyla şu şekildedir:

"Mesela Kaleiçi Kaleiçine şu an giremiyorsun sahil bölümlerini kolay kolay sokmuyorlar bu da bize olduğu gibi etkiliyor zaten. Çünkü Antalya sahil kenti olduğu için genelde iş sahilde oluyor ara sokaklarda değil de sahilde ve sahil bölgesinde yasakladığı zaman olduğu gibi yevmiye bize yansıyor" (G25).

"Bu şehrin turizminin ünlü olmasının dezavantajı olarak şu söylenebilir, bize diyorlar ki işte burası turistik bi şehir insanlar bundan rahatsız olur, kirli bi görüntü yaratıyorsunuz. Burası Türkiye'nin gözbebeğidir işte Antalya şehrimiz kirleniyor. Halbuki turistlerin bize bakış açısı böyle değil yani daha farklı bakıyo turistler, normal halkımız bizi aşağılarken kötü gözle bakarken turistler gelip bizimle oturuyorlar, onların bakışı daha farklı onlar bu işin bilincindedir; bu işin nasıl ülkeye, ekonomiye faydası olduğunu bildikleri için bize yaklaşımları farklıdır yani belediyenin ve kolluk kuvvetlerinin dediğinin aksine çok daha farklı bakıyorlar" (G34).

"Antalya üzerinde de tabii yaşadığımız problemler var insanlar bizi gördüğünde hor görüyo bizi aşağılıyorlar. Mesela ben çekçeğimi kapının önüne katıyorum, karşıdaki binadan beni şikayet ediyorlar pis görüntü yapıyomuşuz oturduğum evde oluyo. Şimdi bunlar bizim ekmek tekmemiz yani şimdi biz bunu da yapmasak arabamızı evinin önü çekmezsek nereye koyucaz? Tabii insanlar biraz gıcık olmaya başlıyo. Yani Antalya'yı nasıl anlatayım paramız olursa iyidir her yer için de geçerli paran olursa, olmazsa hiçbir yerde memnun olmazsın, Antalya'da öyle bir insanlık yok ki yardımlaşmayı sevecek bir insan yok" (G16).

Özetlemek gerekirse, toplumsal alan ekonomik yoksunluk, yapılan iş ve yaşam tarzı ile sorunlu bir alanı ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal bütünleşme adına olumlu etkileşimler söz konusu olsa da işçiler çoğunlukla toplumsal alan dışında bırakılmakta ve hem iş esnasında hem de iş dışında olumsuz tepkiler alarak sosyal izolasyon sürecine geçmektedirler.

4.2.5. Kültürel Dışlanma

Giddens'in (2010: 111) nitelendirmesiyle de hayat tarzları ekonomik, etnik, kültürel ve dinsel temelde farklılık göstermekte ve bu farklılıklar bireyler ve gruplar arasında karşıtlıkları ve dolayısıyla çatışmaları ortaya çıkarmaktadır. Hayat tarzları giyim, beslenme, davranış alışkanlıkları ve bunun gibi birçok rutin pratiklerden oluşmaktadır. Kültürel dışlanma, ekonomik nedenlerden de kaynaklanabilecek şekilde, topluma ve genel kültüre uyum sağlayamama ve katılamamayı içermektedir. Bulunulan toplumun genelinden farklı bir ırktan ya da etnik kökenden gelmek, farklı bir dinin mensubu olmak, farklı bir dilde ya da aksanlı konuşmak, farklı giyim kuşam tarzına sahip olmak gibi sebeplerden dolayı ortaya çıkan engeller söz konusu olmaktadır (Adaman ve Keyder, 2006: 10).

Kültürel dışlanma konusunda, saha çalışması kapsamında özellikle Kürt kimliği ve kültürü üzerinden gerçekleşen çatışma süreçleri, bunun yanı sıra Afgan işçilerin yaşadıkları kültürel sorunlar, uyum ve çatışma süreçleri ile uyum sağlamak için geliştirilen mekanizmalar söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda toplumsal davranış değişiklikleri de kimlik üzerinden gerçekleşen dışlanma süreçleri dışında önemli bir yer tutmaktadır.

Tablo 4.19. Kültürel Dışlanma Boyutları

	Konuşma Şekli/Dil	Etnik Köken	Giyim kuşam	Düğün, bayram vs.
G1.E.36	✓			
G2.E.24		✓		
G3.E.19		✓		
G5.E.24		✓		
G6.E.28		✓		
G7.E.44		✓		
G11.E.36		✓		
G19.E.38		✓		✓
G20.E.22	✓			
G21.E.36	✓	✓	✓	✓

G22.E.36				
G23.E.59		✓		
G24.E.19				
G25.E.31		✓		
G26.E.23	✓	✓		
G30.E.35		✓		
G33.E.33	✓			
G34.E.39		✓		
G35.E.26		✓		

4.2.5.1. Etnik Köken

Kentleşmenin hızlı bir şekilde gelişmesi kentlerin çevresinde göçmenler için bir yaşam alanı ortaya çıkarmaktadır. Bu göçmenler iş bulma, gelir elde etme, şehir kültürüne yabancılaşma gibi sorunlar yaşamaktadırlar. Dolayısıyla bu marjinal yaşam biçimi zamanla benimsenerek dışlanma sürecini pekiştirmektedir (Kanyılmaz, 2012: 83). Görüşmecilerden G27 bu süreci uyum sağlama temasıyla şöyle ifade etmiştir:

"Antalya'nın sosyal yaşamına uyum sağlamakta zorluk çektim yeni bir şehre geldiğim için en dipten başladım o zorlukları çektim" (G27).

Özellikle 1990 sonrası Doğu bölgelerinden gelen Kürt nüfusun kentlerdeki yoğunluğu artmış ve göç etnikleşen bir niteliğe bürünmüştür. Her ne kadar farklı ülkelerden ve ülkenin farklı bölgelerinden göç süreci devam etse de politik yönünün ön plana çıkmasıyla Doğu'dan gerçekleşen göç hareketleri daha dikkat çekici bir hal almıştır (Saraçoğlu, 2012).

Kürtler üzerinden gerçekleştirilen etnik dışlamayı G5 ve G34 şu şekilde anlatmaktadır:

"...insanların birbirlerini dışlamasında kültürel değerler çok etkilidir. Mesela ben Kürt olduğum için daha önce yaşadığım şeyler oldu, İstanbul'da Tekirdağ'da Mersin'de Kürt olduğum için dışlayan da vardı. Niye? Çünkü Kürtler bu ülkede terörist olarak görülüyor, herkes böyle değil ama bakan var o yönden, karakter yönünden. Mesela Kürt olduğum için o sevmeyenlerden bahsettim, benimle gelip konuşup sohbet ediyordu, sohbetimi sevdiği için ama içten içe Kürt olduğum için sevmediğini biliyorum" (G5).

"Antalya'ya ilk geldiğimizde muhakkak sıkıntılar yaşadık. Bazı arkadaşlar belki bunu dile getirmiyor, demiyor hani bir sıkıntı yaşadık diye. Bize ev vermediler, çocuklarımızı ihbar ettiler, etnik kökenimizi bahane ettiler... Bir sürü sıkıntılar yaşadık, iş bulmaya çalıştığımızda direkt "sen nerelisin,

kimsin?". Hani bunu bir tane Fransız'a bir tane Amerikalı'ya sormazlar. 'Sen Amerikalısın ev vermiyoruz' demezler ama bize soruyorlar, kendi vatandaşlarına soruyorlar. Çok rahatsız olduk ilk geldiğimizde ev bulmakta çok zorlandık yavaş yavaş da onların kırıldığını hissediyorum" (G34).

Etnik köken temelinde nefret söylemi Türkiye toplumunda sıklıkla karşılaşılan bir olgudur. Toplumsal çeşitliliğin yoğunluğu baskın olan kimliğin azınlık kimlikler üzerinden ürettiği söylemler ve algılar bu olumsuzlukları görünür kılarak yeniden üretmektedir (Köprübaşı, 2013: 3). Bunun önemli bir örneğini yaşayan G11 şu şekilde durumu anlatmaktadır:

"Bir gün hastanedeyim çocuğumu götürdüm, yanımızda da bir amca yatıyor. Amca su istiyo ama ne duyan var ne veren. Dedim amca ben getiririm, gittim aldım muhabbet etmeye başladım. Nereli olduğumu sordu, Şırnak dedim. Bi gözleri açıldı o anda, bir söylenmeye başladı neler neler diyo. Sonra ben de 'ne diyorsun ne yaptı o insanlar sana' dedim dayanamadım. Baktı ben öyle tepki veriyorum sonra çevirmeye başladı, 'işte zaten orada kalanlar kötü, terörist, bu tarafa gelenler iyi çoğu' filan diye. Kürtler bu toprakların bütünü. Hep var oldu ama sürekli bizi farklı görmeye çalışıyorlar. Bizi 'dağdakiler' olarak düşünüyorlar. Bizi atacak değiller ya buradan, ne istiyorlar. Tarihimize bakalım, hep Doğu'yu kötüleme, zorlaştırma. İstenmiyo ki onlar da bu ülkenin toprağın insanı gibi görülsün" (G11).

Enformel sektörde bulunanların ihtiyaçları devlet ve piyasalarca karşılanmamakta ve dolayısıyla dışlanma süreci yaşanmaktadır. Bu sebeple toplumsal alanı yönetmek ve kültürel dezavantajlarını gidermek adına kendi toplumsal mekanizmalarını oluşturacaklardır. Bu mekanizmalar da çoğunlukla akrabalık ve dayanışma ağları aracılığıyla sağlanmaktadır (Tezcek ve Polat, 2016: 58-59). Geri dönüşüm işçileri kentsel mekana karşı yabancılıklarını giderebilmek için ya kente kendilerinden önce gelenlerle bağ kurmakta ya da yapılan iş çevresiyle kültürel açıdan bu alışma sürecini atlattıkları:

"Antalya'ya geldiğimde bu işi yapacağım belliydi yani işim hazırды başka bir iş aramadım buradaki sıkıntım ailem yanımda olduğu için ev bulmak oldukça zor oldu. Doğulu olduğumuz için kimse ev vermek istemedi beni çağıran olmadı tabi Antalya'ya ama daha önce bildiğim için direkt geldim. Bazı arkadaşlarım bize kefil oldu ve beni bir gecekonduya soktular, ailemle birlikte, ailemle birlikte Antalya'ya geldiğimizde uyum sağlamamız çok zor oldu hala da sağlayabilmiş değiliz. Doğulu olduğumuz için insanların bakış açısı değişiyio" (G19).

Toplumsal yapının değişimiyle sınıfsal kimliklerin yerini artık etnik, cinsel, dinsel ve kültürel kimlikler almıştır (Şahin, 2013: 87). Gündelik hayatın çeşitli kimlikler ve değerler üzerinden kurulması da toplumsal ilişkilerde farklı özelliklerden ve nedenlerden dolayı problem, korku ve tehdit oluşturmasıyla taraflarda kutuplaşma, uzaklaşma ve dışlamayı

beraberinde getirmektedir (Delibaş ve Ünal, 2013: 330). Görüşmecilerden G6 ve G23 de etnik kökenleri sebebiyle yaşadıkları olumsuz toplumsal deneyimleri şu şekilde anlatmaktadırlar:

"Geri dönüşüm işçisi toplum için sadece çöpçü etiketiyle tanınır. Tabii etnik köken özellikle Kürt etiketi de çok var ama insanlar bizimle muhabbet ettikçe sohbet ettikçe bizi tanıdıkça her kesimden insan olabildiğini görüyorlar. Mesela ben Karadenizliyim ama bu işle uğraşıyorum" (G6).

"Kültürel olarak da önceleri yaptılar boya işi yaptığımız zaman, Muş'lu olduğumuz için terörist ayağı şey yaptılar işte teröristsiniz, Doğulusunuz... Sonradan zamanla adamlar bizi tanıdığı sürece baktı ki yok bunlarda öyle şeylik yok, oturması kalkması konuşması yerli yerinde, adamlarla iyi oluyoruz yani kimseyle bir şeyimiz yok. Ne yapacağız bu iş olmadığı zaman millet sokakta hırsızlık yapacak banka soyacak ya da yol çevirecek, işte bunlar terörist bu işi yapan % s80'-90'ı Doğulular dediğin zaman da ne oluyor teröriste gidiyor direkt budur yani" (G23).

Etnik kökene paralel olarak konuşma şekli de Kürt işçiler için kültürel anlamda büyük bir dışlanma sürecini beraberinde getirmektedir. Göç ettikleri zamanlara göre bu katılımın eskisi kadar sürmediğini belirtse de diğer yandan da kolay kırılacak bir yapı olarak görülmemektedir:

"Konuşma şeklimizde çok zorluk yaşadık. Bi yere gidiyorsun kimliğini gösteriyorsun, 'tamam' diyorlar anladık biz senin ne olduğunu dercesine. Buna benzer çok olay yaşadık hangisini anlatayım ki. Gördükleri duydukları an farklı bakıyorlar bizi kötü oluyoruz en baştan onlar için (G21).

"Bir bakıma kültürel olarak geldiğimiz yerin özelliklerini uygularken zorluklar yaşayabiliyoruz, konuşma şekliniz geldiğimiz yerin çoğunluğu Kürt Kürtçe konuşuyorlar ister istemez insanlar bir tuhaf oluyor ne konuştuğunu anlamak için söylüyorlar bir şeyler" (G26).

Birbirinden farklı kültür yapıları içerisinde dışlamaya sebep olacak davranışlar ve tutumlar söz konusu olmaktadır. Kültürel değişim sorgulanmadan kabul edilmekte ve böylece kültürel çatışmaların zemini oluşmaktadır (Adaman ve Keyder, 2006: 14; İçli, 2001). Böylece kültürel boyutta, geleneksel davranışlar gerçekleştirilirken de ayrıştırıcı ve dışlayıcı süreçler yaşanmaktadır:

"Antalya'da düğünümüzü bayramımızı yaparken rahat olamıyoruz, ekip bırakın saatte bir gelmeyi 10 dakikada bir geliyo işte şu müziği çalmayın bunu yapmayın insanları rahatsız ediyosunuz gibi" (G19).

Bu süreçlerle beraber işgücü içerisinde de etnikleşme yaşanmış ve ırkçılık işgücü üzerinden tanımlanan bir düzeye ulaşmıştır. Ötekileştirilenler, işbölümündeki hiyerarşinin en alt düzeyinde formel olmayan işlerde bütünleşme sürecine girmiştir. Bunun sonucunda ortaya

çıkan durum da onların zaten bu işi yapmaları gerektiği yönünde olacaktır (Başkavak, 2013: 63). Afgan işçiler de bu süreçte oldukça sorun yaşamakta ve etnik kimlikleri üzerinden gerçekleşen dışlanma süreçlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

"Bazıları iyi bazıları kötü, bizi içlerinde istemiyorlar galiba, hem bu işi sevmiyorlar hem biz yabancı olduğumuz için" (G3).

"Bu işin en büyük sorunları yani nasıl anlatayım gidiyoruz bazı insanlarla karşılaşıyoruz, bize diyorlar 'sizler kendi ülkenizi bıraktınız geldiniz'" (G2).

"Çok kötü davrananlar var bize, ülkemden git der gibi bakanlar olur, ben kötü oluyorum o zaman ama başka şansım yoktu ne yapayım orası çok kötüydü, para lazımdı iş lazımdı" (G36).

Burada bir yandan kültürel çatışmanın söz konusu olması ve diğer yandan da benzerlik vurgusu, uyum sağlamak adına değişimin kabul edilmesi ve içinde bulunulan olumsuz koşulların yanında bu durumların bastırılmak zorunda kalması ya da önemsenmemesi çıkarılabilmektedir. Diğer yandan da kültürel benzerlik özellikle Afgan kaçak işçiler için kente ve kent kültürüne uyum sağlamalarında avantaj olarak belirtilmiştir:

"Afganistan'la Türkiye'nin kültürü çok benzemiyor aslında bazen benziyor dil olarak benziyor ama bu yüzden biz çabuk öğreniyoruz geleneklerimiz davranışlarımızda benziyo aslında çok zor olmadı o yüzden. Tuhaf gelen şöyle şeyler oldu, buraya geldik. Mesela bizim ülkemizde insanlar böyle gezemiyor burası rahat yani gece gündüz çalışıyoruz bize bir şey demiyorlar" (G2).

"Uyum sağladım gibi aslında, sevdim her şeye rağmen burayı" (G3).

Diğer yandan da kültürel açıdan herhangi bir dışlanma süreci yaşamadıklarını belirtenler söz konusudur. Burada oldukça önemli etkenlerden biri de Antalya'yı turizm şehri olması sebebiyle *'herkesi kabullenen bir şehir'* olarak görmeleridir. Dolayısıyla kentin bu özelliği geri dönüşüm işçileri için dışlanma süreçlerinde tutunma aracı haline gelmektedir:

"Kültürel özelliklerimden dolayı hiçbir şekilde sorun yaşamadım istediğim gibi her yerde Kürtçe de konuştum Türkçe de konuştum" (G12).

"Antalya'da din mezhep veya etnik kökenimden dolayı herhangi bir sıkıntı yaşamadım çünkü Antalya'nın da yerlisi çok fazla kalmadığı için her kesimden insanlar burada yaşıyor" (G15).

"Antalya halkının da dışarıdan gelen insanlara farklı bir bakış açısıyla baktığını düşünmüyorum kabullenen bir şehir olduğunu düşünüyorum" (G29).

4.2.5.2. Kültürel Farklılıklar

Küresel sistemin yeniden yapılanması, göç ve kentleşme sürecinin sonucunda kent mekanında farklı kültürde insanların aynı mekan üzerinde bir araya gelmeleri aynı şekilde

uyum açısından heterojenliği tam olarak sağlamamaktadır. Birbirlerinden farklı kültürel değerler ve yaşam biçimleri kent mekanında birbirleriyle tam anlamıyla bir bütünleşme sürecine girememekte ve dışlanmalar/ dışlamalar bu süreçte etkin hale gelmektedir.

Kentle bütünleşme hususunda ekonomik faaliyet oldukça önemli hale gelmektedir. Kültürel uyum, kent davranışları, aile biçimi ve ilişkileri ve zihniyet gibi birçok faktörü içermektedir (Kanyılmaz, 2012: 83). Geldikleri yerlere göre Antalya'da yaşadıkları süreçte söz konusu olan farklılıklar da kent yaşamının beraberinde getirdiği 'modern yaşam' çerçevesinde gerçekleşmiştir. Kent kültüründe toplumsal cinsiyet ilişkileri, kentli aile yapısı, dini davranışlar, giyim tarzı ön plana çıkan farklılıklar olarak görülmüştür:

"Antalya'daki yaşam tarzına fazla uyum zorluğu çekmedik burası daha modern geldi bize çok büyük bir beklenti ile gelmedik zaten Antalya'ya. Antalya'da yaşayış tarzı bana garip geldiği şey özellikle kadınlar. Bir de bizim oralarda Ramazan aylarında kolay kolay su içilmez ekme yenilmez yemek yenilmez burada öyle bir şey yok herkes istediğini yapıyor ramazan ayında kim yiyor kim içiyor bu da tuhafıma gidiyor" (G9).

"Antalya'da yadırgadığım şeyler genellikle çarşıdaki turistlerin giyim kuşamlarından oluyor. Biz Müslüman bir ülke olduğumuz için uyum sağlayamıyoruz bunlara örneğin yazın denize girmek için daha sakın yerlere gidiyoruz" (G19).

Kent yaşamının ortaya çıkardığı bireyselleşme ve toplumsal ilişkilerin zayıflaması kültürel açıdan önemli bir sorun olarak görülmektedir. Göçle gelen ve çoğunlukla gecekondu bölgelerinde yaşayan bu kitleler kendilerinden önce gelmiş olan akrabaları, hemşerileri aracılığıyla ikamet etme çalışma koşullarını gerçekleştirmektedirler. Dolayısıyla yaşam tarzları, davranış ve donanımları birbirlerine benzemektedir (Özkul ve Kanyılmaz, 2012: 44).

"Kültürel değerlerimiz için konuşacaksa zaten Antalya'ya geldiğimizde bir gelenek de kalmadı. Bir örf de kalmadı. Bir şekilde metropol kültürüne ayak uydurmak zorunda kaldık, mesela üst komşumu tanımam o beni tanımaz. Bizim geldiğimiz yerde böyle değildir. Herkes birbirini tanırdı, mahalle komple birbirini tanırdı. Yani bir bayramlaşma kültürü bile kalmadı, biz artık batılılaştık öyle bir kültürümüz kalmadı artık bizim. Antalya'da ben onu gördüm onun için biraz zorlandık ama mecbur ayak uydurmak zorunda kaldık ama yine de akrabalarımızla ilişkilerimiz de sürüyor, düğündür cenazedir hastalıktır bayramdır. Biz farklıyızdır, kültür açısından. Bizde hala aşiret kültürü etkindir, bağlıyızdır birbirimize. Hani o ailenin bize verdiği terbiye ne bileyim insanların bakış açısidir. Bizim sevgimiz saygımız halen onu koruyoruz onu en azından" (G34).

"Bizim oranın kültürel özellikleri birbirimize sıkı sıkıya bağlıyızdır saygımız sevgimiz vardır burada da elimizden geldiğince bunları yapmaya çalışıyoruz" (G19).

4.2.5.3. Uyum Sağlama

Statü tabakalaşması toplumsal açıdan farklı konumları beraberinde getirmektedir. Statü tabakalaşmasında bireyler arasında kesin engeller olmamakla birlikte katılım sağlanacak değişkenlerle bu ilişkiler sağlanabilmektedir. Dolayısıyla sosyal dışlanma etki alanında ele alınan yaklaşıma paralel olarak dışlanma toplumun her sınıfında aynı biçimde kendini göstermeyebilir ve içerilme durumları da söz konusu olmaktadır (Eyce, 1999: 279). Toplumsal dışlanma, göç ile birlikte değerlendirilmiş ve uyum sağlama süreçleri incelenmiş ve şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: Antalya'ya yakın şehirlerden ya da büyükşehirlerden gelmiş olanlar uyum sürecini daha sancısız atlattıkça, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden gelenler ve Afgan işçiler bu konuda çok daha fazla dışlanma hissetmişlerdir. Burada etnik kökenin etkisi oldukça yüksek olmuştur.

Diğer yandan işçilerden bir kısmı toplumsal anlamda kendini içerilmiş hissettiğini ifade etse de büyük bir bölümü kendini kentte hala yabancı hissettiğini ve bu süreçte yaşam tarzının, etnik kökenin ve yapılan işin büyük önemi olduğunu belirtmişlerdir:

"Antalya'nın merkezinde tabii yabancı hissediyoruz kendimizi kimseyi tanımadığımız için yabancılık çekiyoruz insanların bakış açısı da etkiliyor" (G16).

Görüşmecilerden uyum sağladığını ve yabancılık çekmediklerini ifade edenler de yine toplumla sağlıklı bir iletişim ve uyum sürecinin olmadığını belirtmişlerdir. G17 "Bu işi yaptığım sırada veya gezmeye çıktığım zamanlarda şehir merkezine gittiğimde herhangi bir çekinme yaşamıyorum bazı insanlarda olabilir ama bende yok ben bu toplum içinde yaşıyorum çünkü" diyerek uyum sağladığını ifade etse de "sosyal çevrem genellikle bu işi yapanlarla oluyor toplumun geri kalanı ile ilgili bir problemim yok ama kontakta sıkıntı var bunda tabii ki de iki tarafta da problem var onlar da kendini uzak tutuyor bizden, biz de kendimizi biraz olsun uzak tutuyoruz onlardan" ve "yeni insanlarla tanışırken kıyafetimizden dolayı çekinme yaşıyoruz" ifadeleri ile tam anlamıyla bir toplumsal katılım ve uyum sağlayamadığı da görülmektedir.

Uyum sağlama ve toplumsal aidiyet konusunda bulunulan şehirde yaşanan süre de oldukça etkili olmuştur:

"Zorluk yaşamadım alışkınız 10 sene önce de geldim buraya. Burada yine arkadaşlarım var da aynı insanlar birbirimize bu konuda destek oluyorduk" (G28).

"İlk zamanlar şehir merkezinde illaki çekiniyorduk yabancı gibiydik ama yıllardır burada olduğum için artık kendi evim gibi az değil yani ortalama 17 seneye yakın oldu alıştık artık" (G25).

Diğer yandan Antalya'da sosyal çevrelerinin bulunması ve daha önce turizm bölgelerinde çalışmış olmak da uyum sağlamayı kolaylaştıran bir etki yaratmıştır:

"Antalya'nın yaşam koşullarına veya kültürüne uyum konusunda bir sıkıntı çekmedim çünkü daha önce de turizm bölgelerinde de çalışmışım" (G15).

"Antalya'nın kültürüne yaşam tarzına uyum sağladık tabii. Sonuçta senede yüzlerce turist geliyor onlar bile uyum sağlıyor ki bizim uyum sağlamamız daha basit bu konuda sorun yaşamıyoruz. Ayrıca biz de Akdeniz Bölgesi'nde geldiğimiz için herhangi bir sıkıntı olmuyor çünkü biz de aslen Mersin'de büyüdük yetiştik ailem bile şu an Mersin'de" (G37).

Kültürel ve toplumsal anlamda yaşanan dışlanma süreçlerine rağmen görüşmecilerin çoğu uyum sağladıklarını burayı sevdiklerini ifade etmektedirler. Ancak diğer yandan da aynı kişiler imkanları sağlandığı/ olduğu taktirde memleketlerine geri dönme isteğinde olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle Afgan işçilerin neredeyse hepsinde bu isteği görmek mümkündür:

"Antalya'ya geldiğimde yaşam tarzında oldukça uyumsuzluklar yaşadım ve hala da yaşamaya devam ediyorum şu an elimde olsa memleketime geri dönerim, kendi memleketimi arıyorum" (G8).

Kitlesele göçler yoluyla kente göç edenler, kendi geleneksel değerlerinden bir anda kopmamakta ve değerlerini de kente taşımaktadırlar. Sonrasında yaşanan süreçlerle beraber kent kültürüne eklemlenme yaşanmaktadır. Ancak enformel sektörde yer almak kentle bütünleşmeyi engelleyici ya da zorlaştırıcı bir faktör olmaktadır (Kanyılmaz, 2012: 89). Kent için dezavantajlı bu niteliklere sahip olması da uyum sağlama konusunda kolaylık olacağı için enformel işleri öncelikli olarak görmesinde etkili olabilmektedir (Özkul ve Kanyılmaz, 2012: 44). Bu süreçte kentli tipinin yerini gelenekselden kopamayan ve kentli de olmaya çalışan yeni bir kültür tipi almaktadır (Aslan, 1998: 38). Mekansal dışlanma boyutunda da ele alındığı üzere memleketlerine geri dönme isteğiyle beraber Antalya'da yaşamaya devam etme isteğinin olması ancak bu süreçte Antalya'nın köylerinde yaşama isteği de kültürel arada kalmışlığı açıklamakta oldukça etkilidir. Diğer yandan genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda geri dönüşüm işçilerinin göç etme sebeplerinin en başında ekonomik sebepler ve iş bulma amacı gelmektedir. Dolayısıyla kendi ifadeleri çerçevesinde de geldikleri kente uyum sağlama mecburiyeti hissetmeleri ve aynı zamanda kültürel dışlanma boyutunu görmezden geldikleri kaçınılmaz hale gelmektedir:

"Antalya geleni de kabul eder gideni de kabul eder, pilot bölge olarak görülür, herkese kapısı açıktır, her yer benim için aynı her yerde yaşayabilir yeter ki iş olsun memnunum burada yaşamaktan" (G1).

"Antalya'da uyum sağlayamadım sevmediğim bir şey yok çünkü biz buraya göç etmişiz buraya uyum sağlamak zorundayız bu bakış açısıyla baktığımızda bazı şeyleri görmezden gelebiliyoruz" (G9).

"Bilmiyorum uyum sağlamayı, pek öyle bir şeyimiz olmuyor, mecbur sağlıyoruz tabii" (G20).

Bunun yanı sıra kültürel açıdan uyum sağlayabilmek için geliştirilen mekanizmalar da söz konusu olmaktadır.

"Her an her şey değişiyor tabii biz de bir insan olarak uyum sağlamaya çalışıyoruz. Dar paça kot çıkıyor onu giyiniyoruz biz de mesela, yabancı kalmamak için ancak bu kadarını yapabiliyoruz" (G21).

4.2.6. Dışlanmanın Devredilebilirliği

Sosyal dışlanmanın boyutları ve alt boyutları dışlanmayı açıklamak adına oldukça geniş bir alanı içinde barındırmaktadır. Bununla birlikte yapılan çalışma neticesinde önemli bir dışlanma ilişkisi söz konusu olmuş ve bu ilişki dışlanmanın devredilebilirliği kavramsallaştırmasıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Yaşanan bu dönüşümler dünya genelinde de genel sonuçlar ortaya çıkarmakla beraber Türkiye özelinde özellikle kent bağlamında büyük sorunlar ortaya çıkarmıştır. Geçmişten gelen kentleşme sorunları bu yeni dönemle birlikte yeniden ve daha yoğun bir şekilde söz konusu olmuş ve toplumda büyük bir kesimin bu dönüşümle yaşamı daha da zor hale gelmiştir. Kentlerde bu dönüşümle işsizlik, gelirin dağılımındaki adaletsizlik ve mekansal ayrışmanın şiddetinin artması gibi yoksulluğu besleyen bir süreç başlamıştır (Sipahi, 2006: 174). İşsizlik, sendikaların çalışma yaşamı içerisinde güç ve temsiliyet kaybı, kayıtsız sektörün hemen hemen kayıtlı sektör kadar büyük bir yapı haline gelmesi, yapısal dönüşümler neticesinde ortaya çıkan büyük göç akınları, gelir dağılımının adaletsizliğindeki artış gibi birçok sebep yoksulluğun artışına oldukça büyük etkiler yapmıştır (Kesici, 2007: 122). Devletin sosyal güvenlik alanından kendini çekmesi, sigorta ve emeklilik yükümlülüklerini piyasaya uyumlu hale getirmesi yoksulluğu güvencesizleştirip derinleştirmiştir. Esnek ve güvencesiz çalışma anlayışı kamu anlayışını da "kamu işletmeciliği" anlayışı olarak bir zihniyet dönüşümü yaşatmıştır (Özkan ve Sidal, 2011: 40).

Özellikle 1950'lerde kırdan kente yaşanan yoğun göç hareketi belirli bir düzeyden sonra istihdam sağlayamayacak boyutlara gelmiştir. Bu dönemde enformel sektör sanayileşmenin gelişimi ile kırdan kente göç üzerinden incelenmiş ve göç eden yoksulların kentteki ekonomik ve sosyal yapıya eklemlenme aracı olarak görülmüştür. Ancak bu dönemde Türkiye'de kırın ekonomik ve sosyal itici sebeplerin aksine kentleşme sanayileşmenin tam olarak gelişmediği bir ortamda diğer bir deyişle 'sanayileşmesiz

kentleşme' niteliğinde gerçekleşmiş ve işgücü açısından en önemli sorun bu noktada ortaya çıkmıştır (Sağlam, 2006: 37). Bu birbirinden bağımsız ilerleyen süreçlerin ardından 1970'lere gelindiğinde ise göç olayı istihdam ve büyüme için önemli bir yol olarak görülmüştür. İstihdamın ve dolayısıyla formal piyasanın dışında kalan bir işsizler ordusu söz konusudur ve bu kesim bu yeni yapının bir parçası olabilmek için enformel sektöre yönelmek zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla rekabetin gelişimi ve uluslararası alanda kapitalist süreçte mücadele edebilmenin aracı olarak görülmeye başlaması da 1980'li yıllara tekabül etmiştir. Düzenleme ve denetleme süreçlerinin dışında bırakılan enformel sektör elde edilmek istenen rekabet ortamında oldukça etkili bir araç olacaktır. Üretim maliyetlerinin düşüklüğü bir yandan formal sektörden enformel sektöre bir kaymayı diğer yandan da mevcut enformel sektörle formal sektör arasındaki ilişkiyi sağlamlaştırmayı sağlamak için anahtar rol oynamıştır (Özar, 1996: 509-510). Elbette bu göç-kentleşme-istihdam ilişkisinde enformelleşme sürecinde en etkili faktör kapitalist üretim sisteminin yeniden yapılanma süreci etkisiyle benimsenen politikalar olmuştur. Özellikle emek yoğun sanayi sektöründe liberal politikalarla birlikte maliyetin en karlı şekilde düşürülebileceği faktör olan işgücünün maliyetlerini düşürmek adına yeni yollar izlenmesi ile yoğunluk kazanmıştır. İşgücü maliyetlerinin düşürülmesi ve enformel sektörde bulunmak bu sanayilerin büyümesi, karını arttırması ve bu şekilde rekabet edebilmesi için oldukça etkili olmuştur (Toksöz ve Özşuca, 2000).

Bu gelişmeler içerisinde toplumda ve toplumsal hiyerarşi içerisinde bireylerin ekonomik, sosyal ya da güç ilişkileri çerçevesinde amacı, bulunduğu konumu yukarıya yükseltmek olmuştur. Bu süreç her zaman çatışma ya da rekabet içinde olmasa da yoğun olarak bu şekilde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu süreçte bulunduğu hiyerarşik yapılanma içinde yukarıda olanı aşağı çekme eğilimi de söz konusu olabilmektedir (Dural ve Yaş, 2007: 27).

Türkiye'de işgücü piyasası ve çalışma ilişkileri incelendiğinde ekonomik bağlamda sorunlu bir sürecin mevcudiyeti söz konusu olmaktadır. Böylece Türkiye, kendi istihdam politikaları ve emek arz-talebi arasındaki denge sorunlarından dolayı kronik bir istihdam sorunu içerisindeyken yabancı kaçak işçilerin yoğunlaşmasıyla emek piyasalarında çok daha ciddi boyutta sorunlar ortaya çıkmaktadır (Güloğlu vd., 2003: 73). Güvencesiz çalışma ve her an işsizlik riski enformel sektörde kaçınılmaz olarak yabancı düşmanlığını ortaya çıkarmaktadır (Yurtsever, 2012). G23 enformel sektörde olmanın beraberinde getirdiği dezavantajlarla birlikte emek piyasasına kaçak/mülteci işçilerin katılmasıyla yaşadıkları süreci şu şekilde ifade etmiştir:

"Yani önceden ekmek aslanın ağzındaydı, şimdi ta mideye indi kolumuzu soksak alamayız o ekmeği. Nasibin varsa çıkıyor nasibin yoksa da bir şey yok yani" (G23).

Pınarcıoğlu ve Işık (2012: 32) nöbetleşe yoksulluk kavramsallaştırmasıyla yoksulluğun göçün tarihsel niteliğine bağlı olarak geçişli yapısına vurgu yapmaktadır. Nöbetleşe yoksulluktaki ilişki gecekondü mekanı üzerinden gerçekleşen yaşam biçimi ve yoksulluk ilişkisi üzerinde kurularak yoksulluğun yeni gelenlere devredilmesi ve hatta yeni gelen yoksullar üzerinden zenginleşme stratejileri üzerinde durulmaktadır. Kavramın nöbetleşe vurgusu dikkate alınacak olduğunda dışlanma konusunda da önemli bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Dışlanma ilişkisi içerisinde önemli bir nokta da dışlanma sürecinin aktarılarak devam etmesidir ve bu noktada geri dönüşüm işçileri içinde dışlanmanın diğer boyutları yanı sıra farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Öncelikle geri dönüşüm işçilerinin çoğu Antalya'da, Kürt kimliği ile ön plana çıkan ve dolayısıyla etnik kökenli dışlanma sürecine maruz kalan kişilerden oluşmaktadır. Kürt işçiler, bu işe ilk başladıklarında -piyasanın çoğunluğunu oluşturan- Roman işçiler tarafından işgücü piyasasını ihlal etmeleri üzerinden etnikleşen bir dışlanma sürecine maruz kalmışlardır ve bu süreci G25 şu şekilde ifade etmiştir:

"İllaki buraya geldiğimizde zorluklarımız oldu yani örnek vereyim Doğu'dan geldik burada karma bir şehir önceden böyle değildi sanıyorduk tabii buranın ilk kağıtçıları zaten romanlardır, romanlardan sonra biz geldiğimiz zaman Doğulular geldi gibi çekişmeleri oluyordu. Hem toplumda hem Antalya'nın yerlisi ile hem de romanlarla problemler yaşıyorduk ama şu an olduğu gibi zaten dışlanıyoruz yerli olan dışlanmış Suriyeliler bile kabul görmüş. Onlar mı asıl Türkler biz miyiz diye kuşkuluyoruz artık" (G25).

Diğer yandan da Türkiye'nin politik ve ekonomik açıdan son yıllardaki en önemli sorunlarından biri Suriyeli ve Afgan göçmen işçiler olmuştur. İç savaş dolayısıyla göç etmek zorunda kalan çok sayıda Suriyeli ve Afgan göçmen tarihsel ve politik bağlar, kültürel ve dini yakınlık gibi sebeplerle Türkiye 'ye göç etmiştir (Özkarlı, 2015: 176). Bu yoğun göç sürecinde Suriyeli işçiler ucuz işgücü niteliğinde piyasada yer edinmiş ve geri dönüşüm işçiliği içerisinde de önemli bir payı alan işçiler yerli işçilerin payını oldukça azaltmıştır.

"Gelirimiz günlük mesela 80 lira olsa çok iyi olurdu ama o durum olmadığı için, ha Suriyeliler olmasa günlük 100 lira bile getiririm de ben çok kişi var yani Suriyeliler var aşağıda Afganların dükkanı var bir sürü depoları var adamların" (G7).

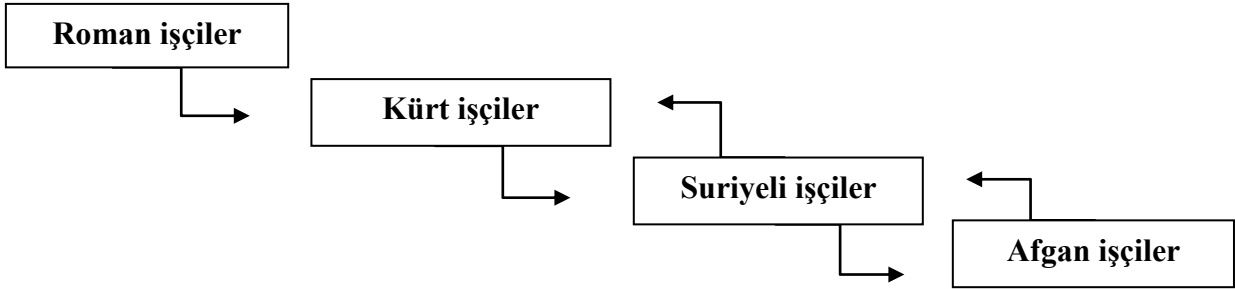
"İşimizin şu an yüzde doksanı Suriyelilerin elinde üç kazanacağımıza şu an bire kadar düştük. Bununla ilgili çok problemler yaşadık zaten sorunlu bir işimiz varken onlarla birlikte daha da fazla

sorunlu bir hal aldı, onların giyimleri kuşamları çok daha kötü olduğu için saç sakallarına kendilerine önem vermiyorlar insanlar onlardan korktuğu için biz de onların arasında kaynıyoruz" (G19).

Burada üzerinde durulan nokta ise etnik kökenli dışlanma sürecinin devredilmesidir. Kürt kimliği nedeniyle özellikle ilk göç ettikleri yıllarda kayda değer dışlanma durumu içerisinde kalan işçiler kendilerine benzer süreçleri özellikle Suriyeli işçiler için sürdürmektedir. Suriyeli kimliği üzerinden yapılan nitelendirmeler ve ayrımcı söylemler ortaya dışlanmanın devredilebilirliği kavramını çıkarmaktadır. Kendisi etnik kimliği sebebiyle dışlanan işçiler kendilerini artık toplumsal düzen içerisinde bir nebze daha içerilmiş kabul etmekte -ki yoğun dışlanma süreçlerine rağmen artık Suriyeli işçilerle kıyasladıklarında yerli olan olarak kendilerini görmekte- ve artık dışlanma sürecini yeni gelen ve farklı bir etnik kimliğe devretmektedir:

"Biz artık toplumda iyi bir itibar kazanmaya başlamıştık birkaç yıl önce, hırsızlık gasp bizim işimizde bunların hepsi neredeyse yok olmuştu. İnsanlar bizi daha iyi tanımaya daha iyi davranmaya başlamışlardı, belediyeyle de sorunlar yaşasak da iyi kötü geçiniyorduk. Sonra bu Suriyeliler geldi ve o kendi emeklerimizle kazandığımız her şey yerle bir oldu. En zor şeyi başardık, sorunları giderdik başkalarının yapması gereken yardımları destekleri biz kendi kendimize yaptık ama işte onlar geldiler ve her şey tekrar en başa hatta daha kötü bir duruma döndü" (G33).

Şekil 4.1. Etnisiteye Bağlı Dışlanmanın Devredilebilirliği

Dolayısıyla bu ilişki içerisinde bir diğer yandan da Suriyeli işçiler sebebiyle dışlandıklarını söyleyen Kürt işçiler söylemleriyle Suriyeli işçileri dışlamaktadırlar:

"Suriyeliler konusu şöyle, sanki aslında biz onların memleketlerine gitmişiz onların işini sanki biz ellerinden almışız, onların bize bakış açıları bu. Tam tersi olması lazımken onlar bize o şekilde bakıyorlar, çarşıda olur depoda olur bizden biri mal topluyor diğeri bundan rahatsız oluyor, sanki adam onun memleketine göç etmiş. Öyle bir izlenim veriyorlar, kendini sanki bu vatanın kurucusu gibi görüyorlar" (G34).

Böylece etnik kökenleri sebebiyle dışlanmaya maruz kalmış olan Kürt işçiler etnik kimliklerini dışlanma sürecinden kurtardıklarını ancak Suriyeli işçilerin gelmesiyle tekrar dışlanma süreçlerine maruz kaldıklarını ifade etmektedirler.

Afgan işçiler de bu dışlanma ilişkisinde bir yandan Suriyeliler tarafından dışlanmakta diğer yandan da uyumsuz davranışları ve Afgan işçilere karşı olumsuz tutumları nedeniyle onları dışlamaktadırlar:

"Bu işi yapanlar bazen Suriyeliler bize kötü bakıyor onlar kaçmış gelmiş bizi istemiyorlar bu sorun var" (G3).

"Tamam biz geldik ama bizim anne baba hepsi orada, Suriyeliler gibi değiliz yani vatanımızı bırakıp buraya geldik, iş için geldik kaçıp gelmedik memleketimizden" (G2).

Burada ilişki zincirinin önemli bir noktasını da Afgan işçiler ile Suriyeli işçilerin aynı kulvarda görülmemesi oluşturmaktadır. Afgan işçilerle anlaşabilme konusunda yerli işçiler daha iyimser bir tavır sergilemektedir. G34 ve G33 Afgan ve Suriyeli işçilerle yaşadığı deneyimlerle durumu şu şekilde açıklamaktadır:

"Suriyeliler dediğim gibi çok sorunlular, uyum sağlamak yok, saygı duymak yok, dikkat etmek desen hiç yok ama bak Afganlar o konuda çok daha dikkatli, nerede duracaklarını, ne yapacaklarını biliyorlar, saygılılar en azından hemen bize uyum sağlamaya daha makul olmaya çalışıyorlar" (G34).

"Geri dönüşüm işçilerinin kendi aralarında yaşadığı problemlerin temelinde de Suriyeliler var. Suriyeliler oldu olalı her türlü sorun yaşamaya başladı. Ben mesela Suriyelilerle kavga ettim büyük yaralar darbeler de aldım, sırf sebep benim elemanıma bölgecilik yapmaya kalkmışlar. Suriyeliler geliyorlar topluyorlar onlara kimse bir şey söylemiyor. Ondan sonra kalkıyorlar bölgecilik yapıyorlar, mıntıkaya sahip çıkıyorlar. Mersin Adana'da bu işi öğrendim ve en çok burada yaptım ama hiçbir yerde böyle bir şeyle karşılaşmadım. Yani oralar bir de sokak toplayıcılarının babasını yetiştirir resmen oralarda bile böyle bir şey görmedik ve oralar bir de vurdu kırdılı yerlerdir, oralarda bu işi yaptık da kimse bize bir şey demedi. Şu sokak senin bu sokak benim, şimdi Suriyeliler geldiler sokaklara sahip çıkıyorlar. Bir tane Afgan elemanım geldi baktım ağlıyor, ne oldu dedim, bana iki tane Suriyeli vurdu dedi. Gittim patronlarına söyleyeyim derken olaylar yaşandı. Onlar zaten bir aradalar, birbirlerini köpek gibi tutarlar, bir höt dedim mi hemen örgütlenirler toplanırlar" (G33).

Bunun sebebi olarak da ifadeleri incelendiğinde iki önemli nokta üzerinde durulmuştur: İlk olarak devlet politikalarının Suriyelileri yerli vatandaştan bile öncelikli olarak görmesi ve uygulamalarda ayrımcı davranması, dolayısıyla bölüşüm ilişkilerinde kendilerinin hak edip alamadıklarını onların alması olarak görülmektedir. Ayrımcı politikalar

incelendiğinde bir yandan devletin Suriyelilerle ilgili politikaları diğer yandan da yapılan iş çerçevesinde kolluk kuvvetlerinin baskı sürecinde ayrımcı tavırlar söz konusu olmaktadır.

" Kimlik kontrolü yapıyorlar yapsınlar tabii bundan yana sıkıntı yok ama yerli olanın kimlik kontrolü yaptıktan sonra Suriyelininkini yapmazsan bu bana dokunur. Biz mesela mal toplamaya gidiyoruz, adamın yanında Suriyeli vardı, biz vardık, biz oradan kaldırdılar Suriyelilere dokunmadılar kimlik bile sormadılar adamlara. Bize burası yasak dediler ama hemen yanındaki Suriyelilerin yanına bile gitmediler. Sen kimsin sen niye kalkmıyorsun demediler, bu insanlara dokunuyor bu insanları rahatsız ediyor. Mesela bizim arkadaşlarımızdan Suriyelilerle problem yaşayan oldu, darp etme olayları yaşandı, mahkemeler sürdü, bizim arkadaşlarımız denetimli serbest oldu onlar serbest bırakıldı, suçlu olduklarına rağmen hiçbir muamele görmeden ölüme teşebbüse rağmen hiçbir ceza almadılar, biz bunlardan rahatsızız ve bu şekilde giderse daha da kötü şeyler olacak. 5 milyon Suriyeliye bakmak öyle kolay bir şey değil, hani dedik ya tamam savaş vardı devletimiz kabul etti biz de baktık, elimizden geleni biz de yaptık halk olarak da biz yardımcı olduk ezilen bir halka. Ne bileyim biz de çok haksızlık yaşadık elimizden geldiği kadar onlara yardımcı olmaya çalıştık biliyordum ama artık bakınca Suriye'de savaş diye bir şey kalmamış artık memleketlerine geri dönsünler yani çünkü Türkiye'nin koşulları ortada, kendi halkı işsiz perişan yoksul artık bırak da kendi halkına biraz çeki düzen versin. Ben bunu devletin bir aczi olarak görüyorum. Niye bu kadar Suriyeli, senin çıkarın ne, niye sürekli Suriyeli. Tamam denilen her şeyi yaptık, kamp dedik kamp yapıldı. Kampta kalsınlar devlet yine elinden geleni onlara yapsın" (G34).

"Devlete güveniyoruz, zor durumda olanlara yardım ediyor Suriyelilerden görüyoruz zaten bunu. Tamam onlar savaşın içinden çıkmış gelmiş de bir türlü de gitmiyorlar yani onların durumları var yani şimdi bizim o kadar bile imkanımız yok. Mersin gibi bir yerde bakıyorum adamların lokantası var hepsinin iş yeri var, benim öyle bir iş yerim yok. Bana bir çay ocağı versen yine yeter ruhsatım ruhsatı kaç para tutarsa, devlet onlara ayrıcalıklı davranıyor. Bence şimdi sen git orada de ki benim evim zayıf yani ne denir ona imkanım yok de mesela, Suriyeli gitsin hemen 5 dakikada bir buçuk iki milyar cebine harçlık koyarlar veya kartına para yatırırklar erzak verirler ben görüyorum da yani konuşuyorum da bazen diyor benim aile var burada diyor bizim beş altı tane kardeş var diyor bir ben çalışıyorum diyor babam yaşlı çalışmıyor diyor aylık veriyorlar onlara bir buçuktan aşağı almazlar" (G7).

Diğer bir sebep ise Afgan işçilerin aksine Suriyeli işçilerin uyumsuz davranışlarına paralel olarak iş piyasasını ele geçirme isteği ve yerli işçileri (doğrudan ya da dolaylı olarak) piyasadan dışlamasıdır. Yerli işçiler, Suriyeli işçilerin kültürel olarak uyumsuzlukları ve kendi kültürel davranış kalıplarını yadırgamakta ve yaptıkları işe toplumsal bakışı kötüleştirerek dışlanmalarını daha da arttırdıklarını söylemektedir:

"7- 8 yıldır Suriyeliler geldiğinden beri sakal bu kadar, saç sakalın IŞİD'lilerden farkı yok. İnsan biraz medeni olur temiz olur yani bu kadar saç bu kadar sakal bırakmanın anlamı yok. Sen çarşıya çıkıyorsun ailenle çıkıyorsun korkabilir yani ürkebilir yani insan köpekten korkmuyor onlardan

korkuyor yeri geldiğinde ben titiyorum onları gördüğüm zaman yani ölmekten korkmuyorum kimdir nedir neyin nesidir yani. Tamam sen zorluklarla buralara gelmişsin ama burası senin toprağın değil buradaki insanların sosyal hayatına yaşam tarzına göre uyum sağlamalısın bu toprak seni kabul ettiyse. Bizim şartlarımız huyumuz neyse açacaksın sıfatını göstereceksin için ne olursa olsun o beni ilgilendirmez, ben sana dini İslam ona değil bunun için demiyorum suratını aç ya sakal bırakmış saç bu kadar üstü başı yırtık pırtık. Yani bizim bazı kendi yerli kardeşlerimiz var tabii kardeşim diyorum da ama tanımıyorum madde uyuşturucuya düşmüş aynı duruma gelmiş birbirlerinden farkı yok" (G1).

"Bununla ilgili çok problemler yaşadık zaten sorunlu bir işimiz varken onlarla birlikte daha da fazla sorunlu bir hal aldı, onların giyimleri kuşamları çok daha kötü olduğu için saç sakallarına kendilerine önem vermiyorlar insanlar onlardan korktuğu için biz de onların arasında kaynıyoruz" (G19).

"Özellikle toplamaya gittiğim herhangi bir mahalle yok rastgele o an nereye gidersem ayrıca Suriyeli vatandaşlar yüzünden belli bir yerimiz de olmuyor hangi mahalleye gitsek onlar çıkıyor karşımıza ve sürekli yönümüzü değiştirmek zorunda kalıyoruz" (G15).

Nöbetleşe yoksulluk kavramına paralel olarak bir diğer nokta da görüşmecilerin bu ilişki içerisinde birbirleri üzerinde zenginlik sağladığı söylemidir. Nöbetleşe yoksulluk, kente her yeni gelen üzerinden bir önceki yoksulun zenginleşme ilişkisine değinmektedir, benzer olarak geri dönüşüm işçilerinde bu dışlanma sürecinde de daha önce geri dönüşüm işi yapanların depolar açarak bu işçileri yanlarında çalıştırmaları ve onlar üzerinden zenginleşme süreçlerinin söz konusu olduğu belirtilmiştir ve G14 bu süreci yaşadığı depoyla diğer depoları kıyaslama yoluyla şu şekilde ifade etmiştir:

"Buradakiler çok iyilerdir, hiç kimsenin hakkını yediklerini görmedim yıllardır yanlarındayım, herkese ellerinden geldiğince yardım ederler, olmayanın yanında olurlar, sormazlar bile ardını önünü. Başka yerlerde deposu olanlar Afganlıları Suriyelileri çalıştırrlar, haklarını yerler, paralarını az verirler ama bunlar asla yapmaz" (G14).

Dolayısıyla yukarıdaki şekilde de görüldüğü üzere etnik köken, toplumsal, kültürel ve ekonomik açıdan zincirleme dışlama süreci geri dönüşüm işinde; Roman işçilerin Kürt işçileri dışlaması ve ardından Kürt işçilerin Suriyeli işçileri dışlaması şeklinde devam etmekte, Afgan işçiler de bu devretme sürecinde etnik dışlanmalarını Suriyeli işçilere devretmekte ve bu zincirin her yeni halkasında bir önceki dönemde dışlanmaya maruz kalan grubun yeni gruba göre daha içerilmiş olarak kabulüyle devam etmektedir. Söz konusu bu ilişki de ekonomik sebeplerden kaynağını almakta, yaşam tarzları arasındaki uyumsuzluklardan beslenmekte ve etnikleşen bir görünümde dışlama/ dışlanma biçimine bürünmektedir.

SONUÇ

Toplum, içinde her zaman birbirinden farklı değişkenlere bağlı olsa da eşitsizlik ve hiyerarşik ilişkileri barındıran bir yapıdır. Tarihsel olarak birbirlerinden farklı tiplerde olsa da toplumsal güç ilişkilerine bağlı olarak farklı tabakalaşmalar söz konusu olmuştur. Toplumsal ilişkilerden iktidar ilişkilerine kadar toplumun bir çok alanında belirleyici nitelikteki bu eşitsizlik tabakaları sosyal bilimlerin de oldukça tartışmalı bir konusunu oluşturmaktadır.

Bu tartışmalar, tarihsel olarak birçok bilim insanı tarafından farklı değişkenlerle ele alınmış olsa da tartışmaların temelinde Marx ve Weber'in yaklaşımları bulunmaktadır. Marx, toplumu çatışma olgusu etrafında tanımlamış ve sömürü ilişkilerinin bu süreçte en belirleyici etken olduğunu ortaya koymuştur. Bu çatışma ve sömürü süreçlerinin sonucu olarak da toplum her zaman ekonomik yapılanmadan kaynağını alarak alt sınıf ve üst sınıf/ ezen ve ezilen/ sömüren ve sömürülen ikililiği üzerine kurulmuştur. Marx ve Weber'in sınıf yaklaşımı çoğu zaman sosyal bilimlerde karşıt ideolojiler olarak ele alınsa da kesişen yönleri de söz konusudur. Weber sınıf yaklaşımında Marx'a paralel olarak ekonomik ilişkileri görmüş ve mülkiyet ilişkilerinin toplumsal sınıflar arasındaki birincil değişken olduğunu öne sürmüştür. Ancak Weber'e göre toplumsal tabakalaşmayı yalnızca ekonomik ilişkiler üzerinden gerçekleştiren sınıfla açıklamak yeterli değildir ve bunun yanı sıra yaşam tarzı çerçevesinde gelişen statü ve bu iki yapılanmadan biraz daha farklı bir alanda etkili olan güç ilişkileri çerçevesinde parti olgusu da eşitsizlik ve dolayısıyla toplumsal hiyerarşiyi belirlemektedir. Marx, bu eşitsizliklerin çözümünde alt sınıfın bilinçli bir şekilde bir araya gelmesiyle gerçekleşecek olan devrimi görüyorken, Weber bu eşitsizliklerin her zaman var olacağını ve mutlak biçimde bitmeyeceğini iddia etmiştir. Ancak Weber'in buradaki yaklaşımı eşitsizliğin ve dolayısıyla sınıflar arasındaki sömürü ilişkilerinin sürmesinin yüceltilmesi ya da böyle devam etmesi gerektiği olarak da anlaşılmamalıdır.

Yoksulluk da sınıfsal eşitsizlikler ve toplumsal hiyerarşi çerçevesinde sürekli söz konusu olan bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik anlamda yoksulluk maddi yetersizlikler temelinde ele alınmaktadır. Bununla beraber neo-liberal anlayışın hakimiyetini kurduğu yoğun değişim dönemiyle birlikte yoksulluğun kaynağı değişmemekle beraber formu değişmiş ve yalnızca ekonomik eşitsizlik üzerinden açıklanması yeterli olmamıştır. Toplumsal ilişkilerden aile yapılarına, iktidar ilişkilerinden tüketim anlayışına kadar yaşamsal tüm alan bu anlayış çerçevesinde kapitalizmin farklı bir hakimiyet biçimine evrilmiştir. Bu hususta enformel sektör kapitalist sürecin önemli bir çıktısı ve neo-liberal anlayışın önemli bir aracı olmuştur.

Bu noktada sosyal dışlanma yoksulluktan ve dolayısıyla toplumsal hiyerarşik yapılanmadan bağımsız bir olgu değildir. Hatta asıl olarak köklerini bunlardan alan ancak değişen toplumsal ve ekonomik yapının söz konusu ettiği sorunları daha farklı boyutlarda analiz etmeyi mümkün kılacak bir yaklaşım sunmaktadır. Dolayısıyla burada söz konusu kavramsal değişim şu şekilde açıklanabilmektedir: Klasik kapitalist dönemde toplumsal yapının ve kapitalizmin hakimiyet alanının yalnızca piyasa üzerinden şekillenmesi yoksulluğu da klasik sınırları içerisinde, ekonomik yoksulluk içinde gerçekleştirmiştir. Ancak kapitalizmin neo-liberal anlayış çerçevesinde gerçekleştirdiği dönüşüm, bahsedildiği üzere toplumun en ulaşılabilir alanlarına kadar ulaşma imkanı bulmuş ve hakimiyet alanını oldukça genişletmiştir. Bu süreçte de yoksullukta ele alındığı gibi yalnızca gelir ve mülk üzerinden tanımlanan yoksulluk döneminin yerini çok boyutlu ve toplumun farklı alanlarında farklı biçimlerde ortaya çıkan yoksulluk almaya başlamış ve bu noktada sosyal dışlanma çok boyutlu yoksulluk sürecini açıklamada oldukça etkili bir yaklaşım olmuştur. Dolayısıyla enformel sektörün ortaya çıkışı ve sosyal dışlanmanın yoksulluk sürecinde açıklayıcılığının artması aynı ideolojinin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kapsadığı alanın geniş olması dışlanma sürecinde önemli bir değişkeni daha açıklama niteliğini içinde barındırmaktadır.

Bu ilişkiler içerisinde enformel sektör öncelikle işlevselci yaklaşımın iddia ettiği sektöre giriş kolaylığı, istihdam sağlama, esnek çalışma süreci, maliyeti azaltıcı rolü, sosyal dengeyi sağlama ve özellikle geri dönüşüm işçiliğine özgün olan alternatif gelir sağlama yönleriyle ele alınmıştır. Bu işlevler her ne kadar görüşme sürecinde işçiler tarafından ön plana çıkarılmış olsa da görülen odur ki bu işlevlerin işlevselliği her koşulda piyasa çıkarları üzerine kurulu ya da piyasa çıkarları sonucu ortaya çıkan işlevler olmaktadır ve G26 da piyasa için gerçekleştirdikleri işlevin kendileri için sorunlu bir süreci beraberinde getirdiğini şu şekilde açıklamaktadır:

"Yerel yönetimler için düşündüğümüzde bizim aslında onlara çok büyük bir katkımız var ama yine de bize daha kötü davranıyorlar. Biz burada bir ekmek kazanıyoruz aile bakıyoruz kardeşim okutuyorum yaşlı nenem var bakıyorum, bunları baktığım için illaki bir kazancım olması lazım asgari ücrete göre ya da diğer maaşlara göre sigortam yok bir şeyim yok devletin bize tam tersine destek olması lazımken daha kötü yerlere çekiyor. Yani ciddi anlamda sorunlar oluyor bu işin içinde öyle ufak bir şey değil yani. En yakın buna benzer olarak şunu söyleyebilirim bundan 5-6 ay önce bir operasyon düzenlendi bu mahalleye (Balbey mahallesi) belediye tarafından polisler çevik kuvvet dükkanları falan boşaltmamızı istediler yıkacağız falan dediler tehdit altında bıraktılar uzun bir süre işsiz kaldık çalışamadık. Yanımızdaki insanlar işsiz kaldı o şekilde yani geçimimiz daraldı yapacak başka bir iş yok.

Biz bu işe alışmışız yıllardır yapıyoruz insan istese de istemese de vazgeçemiyor bu şekilde bizi etkiliyorlar "(G26).

İşlevsel yaklaşım yönünden diğer önemli husus ise esnek çalışma sürecinin ve işçilerin özellikle belirttiği "emir almadan çalışmak"tır. Bu durum her ne kadar işçiler için bu işin avantajı ve diğer işlere kıyasla tercih sebebi olarak nitelendirilse de temelinde Marx'ın yabancılaştırma üzerinden açıkladığı sürece karşılık gelmektedir. İşçilerin daha önce yaptıkları işleri bırakma ve geri dönüşüm işçiliğine başlama sebepleri söz konusu işlerdeki baskı, monotonluk, kendilerine uygun olmaması ve psikolojik şiddet gibi sebepleri içermektedir. Dolayısıyla geri dönüşüm işçiliği ile yaptıkları iş üzerinde hakimiyeti sağlamakta ve işçileri işlerine daha uyumlu hale getirmektedir. Bu durumu G5 şu şekilde ifade etmiştir:

"Şu an istediğim o işleri yapabilirim ama psikolojik bir baskı var oralarda, iş makinesi kullanıyordum. Yeri geliyor da uçurum kenarında çalışıyordum sürekli yönetici hadi hadi diyordu, psikolojik baskı şiddetten yorgunluktan daha da kötü bence, bu işte en azından öyle bir şey yok, biraz kafamı dinleyebiliyorum. En azından kafa dinlemek için güzel bir iş" (G5).

İşlevsel yaklaşımın ardından yine literatürle iç içe bir tartışmayla yapısal yaklaşım ele alınmıştır. Yapısal yaklaşım ekonomik, sosyal ve yasal dezavantajların yanı sıra çalışma koşullarında söz konusu dezavantajlar yönüyle ele alınmıştır. Bu noktada kurulan ilişki Yılmaz'ın (2011: 188-189) neo-liberal emek sürecini açıkladığı 4 hedef üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu hedeflerin temelinde ise yeni piyasa düzenine uyumlu hale gelecek şekilde emeğin sıvılaştırılması, her an kullanılabilir halde tutulması ve güvencesizleştirilmesi yatmaktadır. Geri dönüşüm işçiliği de bu yaklaşıma paralel olarak rant ilişkileri sonucunda gelir adaletsizliği, gelirin belirsizliği, sosyal adalet anlayışının bozulması, toplumsal sorunlara kaynaklık etmesi, emeğin sahip olabileceği önemli haklardan yoksunluk ve çalışma sürecinde belirsizlik gibi birçok dezavantajı içermektedir. Dolayısıyla geri dönüşüm işçileri bu süreçte çöpün metalaşması ile daha sorunlu bir durum içerisinde yer almıştır. Belirtilen dezavantajların yanı sıra piyasa çıkarıyla birlikte özelleştirme süreçleri de işçiler için büyük bir engel oluşturmaktadır (Ergun, 2018: 254). G6 da piyasa içerisinde söz konusu rant ilişkilerini ve yaşadıkları sorunlu süreci şu şekilde ifade etmiştir:

"...burada büyük olarak üç firma var ikisi kardeş biri amcaoğlu bu bir gerçek, onun altında on tane firma var, onun altındaki yedi firma da üç büyük firma ile hareket ediyor. Az önce konuştuğumuz tekelleşmeye aslında bizzat şahit oldum. Yani büyük bir rant dönüyor, parası olana para kazandırıyorlar, emekçiye değil" (G6).

Sosyal dışlanma ekonomik, toplumsal, politik, mekansal ve kültürel alt boyutlarıyla yoksulluğu ve enformel sektörle birlikte yoksulluk süreçlerini ve söz konusu diğer sorunlu alanları açıklamada oldukça güçlü bir kavram olmuştur. Sosyal dışlanma etki alanı yaklaşımında söz konusu olduğu üzere dışlanmanın çok büyük bir etkeninin ekonomik ilişkiler olmasıyla beraber diğer değişkenlerin de etkisinin olması ve diğer yandan ekonomik dezavantajların olmadığı durumlarda dahi sosyal dışlanmanın gerçekleşmesi bu süreçte oldukça açıklayıcıdır.

Bu kavramsal tartışmanın kesiştiği noktada ise geri dönüşüm işçiliği, hem enformelliği hem de kapitalist ilişkilerin önemli bir rant aracı olması sonucu ortaya çıkan yoksullukla beraber dışlanma süreçlerini içinde barındıran bir çalışma biçimi olarak karşımıza çıkmakta ve özellikle sosyal dışlanmanın çok boyutlu yapısının değişkenlerini içinde barındırmaktadır.

Bu yaklaşım çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmelerde doğrudan dışlanma süreçlerini ölçmek yerine bu dışlanma sürecinde açıklayıcılığın artırılması ve daha anlamlı olarak yorumlanması adına kökenini aldığı sebepler; göç süreci, işgücü piyasasına katılım ve yapılan işle birlikte söz konusu tüm sorunlu alanlar birlikte değerlendirilmiştir. Dışlanma ilişkisinde açıklayıcı olan bu süreçlerin ardından dışlanma süreçleri toplumsal alanın birçok alt boyutunda gerçekleşen ilişkilerle ele alınmıştır.

Sosyal dışlanma ilişkisini ve kaynağını aldığı sebepleri incelemek adına ilk olarak dışlanmanın nedenleri teması incelenmiş ve işçiler tarafından yaşam tarzı ve ekonomik düzey ön plana çıkarılmıştır. Dolayısıyla literatürde yer alan ve bu çalışmada da sınıf temelinde ele alınan yaklaşım hususunda görülmektedir ki dışlanma toplum içerisindeki bu sebeplerden ve tartışmalardan bağımsız düşünülememektedir. Aynı zamanda saha çalışması bulguları içerisinde önemli bir yer tutan ve toplumsal algıyı ölçmek adına sorulan "Geri dönüşüm işçileri toplumda nasıl/nerede görülür?" sorusuna karşılık 12 işçinin alt sınıf ve diğer işçilerin de hırsız, suçlu, sınıf altı, zavallı, pis vb. ifadeleri de bu ilişkiyi destekler nitelikte karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal dışlanmanın ekonomik boyutu öncelikle işgücü piyasalarından dışlanma yönüyle ele alınmış ve ilk olarak göç süreçleri ve nedenleri incelenmiştir. Burada söz konusu değerlendirme yalnızca işsizlik teması üzerinden incelenmek yerine literatürde de yer aldığı üzere çalışan yoksulluğu çerçevesinde ele alınmış ve tarihsel bir analiz sunabilmek adına çalışma yaşamına başlama süreci ve nedenlerinden itibaren incelenmiştir. Buna göre işçilerin çoğunun küçük yaşlarda ekonomik gerekçelerle çalışma yaşamına katılmak zorunda kaldığı görülmüştür. Aynı zamanda iş deneyimleri incelendiğinde de çoğunlukla niteliksiz ve vasıfsız

işlerde çalışmış oldukları görülmüştür. Göç süreci de ekonomik dışlanmayı açıklama konusunda oldukça önemlidir. Bu hususta göç etme nedenleri incelendiğinde en önemli faktörün hem Kürt hem Afgan işçilerin yaşadıkları yerlerdeki işgücü piyasalarının dışında kalması oluşturmaktadır. Diğer yandan Afgan işçiler için de ülkelerinde yaşanan ekonomik ve politik sorunlar onları memleketlerinden göç etmek ve geçimlerini sağlayabilmek için her koşula rıza göstermek zorunda bırakmıştır. Bunun yanı sıra görüşmecilerden neredeyse hepsinin yine ekonomik koşullar sebebiyle eğitime devam edememeleri de niteliksiz işgücü oluşturmalarıyla işgücü piyasalarından dışlanma sürecini pekiştirmiştir. Bu boyutta zaten kötü çalışma koşulları içerisinde geçinmeye çalışan geri dönüşüm işçileri diğer yandan da mal ve hizmet piyasalarından dışlanmaları eğitim, sağlık ve sosyal güvence gibi alt boyutlarla incelenmiş ve yine bu alanlara katılımlarında sorunlu süreçler söz konusu olmuştur. Bu hususta öncelikle işçilerin içinde buldukları mülkiyet ilişkileri incelenmiş ve bu süreçte içinde buldukları dezavantajlı konum ortaya konulmuştur. Mülkiyet ve dolayısıyla toplumsal hiyerarşide alt tabakada yer alan işçiler, göç süreçleriyle birlikte mülkiyet ilişkilerindeki dezavantajları daha derinden yaşamış ve mülksüzleş(tiril)me süreçleri kent mekanında, içinde buldukları koşullarla beraber daha da pekişmiştir. Mülkiyet ilişkilerinin yanı sıra hizmetlerden yararlanma alt boyutunda, sosyal güvenceden birçoğunun tamamıyla yoksun olduğu ve bir kısmının da GSS kapsamında 60/c-1 statüsünde sosyal güvenceden yararlandığı görülmüştür. Son olarak da bu boyutta tüketim toplumundan dışlanma süreci ele alınmıştır. Ancak zorunlu ihtiyaçlarını bile zorlukla karşılayan bu kesim için tüketim toplumunun her an tüketmeye koşullu yapısına katılabilmek mümkün görünmemekte ve dolayısıyla temel tüketimden dahi dışlanan işçilerin tüketim toplumunun bu yapısıyla birlikte dışlanmaları kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu süreçte elde edilen gelir genellikle geçimi sağlayacak düzeyin altında olsa da yeri gelince geliri yüksek seviyelere çıkabilen, asgari ücretin üzerinde kazanabilen işçiler yine de diğer alanlarda dışlanma süreçlerine maruz kalmaktadır, dolayısıyla çoğu zaman etnik kökenleri, yaşam tarzları ve davranış kalıpları sebebiyle statülerinin etkisiyle de dışlanmaktadır.

Dışlanma sürecinde önemli bir boyutu da politik-kurumsal dışlanma oluşturmaktadır. Geri dönüşüm işçileri için de en sorunlu alanı burası oluşturmaktadır. Görüşmeler sırasında en çok üzerinde durulan ve en muzdarip olunan konu budur. Geri dönüşüm işçileri hem çalışma süreçlerinde hem de yaşam ve çalışma alanları olan depolarda yoğun baskı süreçleri yaşamaktadır. Dolayısıyla piyasa için işlevsel birçok yönü olduğu ileri sürülen ve yasal olmayan bu işçiler denetim ve baskı yoluyla sürekli kontrol altında tutulmak istenmektedir ve neo-liberal anlayışın yönetsel çelişkisi bu noktada ortaya çıkmaktadır: İşçiler hem

tamamıyla piyasadan kaldırılmamakta hem de denetim ve baskı altında tutulmaktadır. G22 ve G26 denetim ve baskı mekanizmaları ile birlikte kapitalist ekonomik yapının söz konusu çelişkisini şu şekilde özetlemektedir:

"Şimdi polisle zabıtayla sorunlar çoktur, biz bazen hurdacı dükkanlarında hep yatıp kalkıyoruz, bazen dükkanları kapatıyorlar kovuyorlar yakaladın mı götürüyorlar dediğin gibi birkaç gün yabancı şubede yatırıyor geri bırakıyor öyle yani rahat bırakmıyorlar bizi. Biz rahat bir hayat yaşayamıyoruz yani. Hem zaten bu işle ilgili de çok sorun yaşıyoruz yaptığımız iş hem de yanı sıra kaçak gelmişiz vatandaş değiliz bir şeylerden yararlanamıyoruz. Bir de yanı sıra sürekli böyle kovalanıyoruz" (G22).

"Yerel yönetimler için düşündüğümüzde bizim aslında onlara çok büyük bir katkımız var ama yine de bize daha kötü davranıyorlar. Biz burada bir ekmek kazanıyoruz aile bakıyoruz kardeşim okutuyorum yaşlı nenem var bakıyorum, bunları baktığım için illaki bir kazancım olması lazım asgari ücrete göre ya da diğer maaşlara göre sigortam yok bir şeyim yok devletin bize tam tersine destek olması lazımken daha kötü yerlere çekiyor. Yani ciddi anlamda sorunlar oluyor bu işin içinde öyle ufak bir şey değil yani. En yakın buna benzer olarak şunu söyleyebilirim bundan 5-6 ay önce bir operasyon düzenlendi bu mahalleye belediye tarafından polisler çevik kuvvet dükkanları falan boşaltmamızı istediler yıkacağız falan dediler tehdit altında bıraktılar uzun bir süre işsiz kaldık çalışmadık. Yanımızdaki insanlar işsiz kaldı o şekilde yani geçimimiz daraldı yapacak başka bir iş yok. Biz bu işe alışmışız yıllardır yapıyoruz insan istese de istemese de vazgeçemiyor bu şekilde bizi etkiliyorlar" (G26).

Politik boyutta diğer yandan da siyasi katılım incelenmiştir. Geri dönüşüm işçilerinin birçoğu etkili olmadıkları gerekçesiyle oy kullanma davranışından vazgeçerken diğer yandan da vatandaşlıkları olmaması gerekçesiyle birçok alanda dışlanma yaşayan Afgan işçiler bu haklarından da mahrum kalmakta ve oy kullanamamaktadır. Aynı zamanda oy kullanan olan işçilerin de çoğunun yine bir beklentisi yoktur ve çoğunun oy kullanması yalnızca vatandaşlık gereği olarak nitelendirilmiş ve farklı bir formda yine vatandaşlıktan dışlandıklarını dile getirmişlerdir. Diğer yandan da eşitlik, adalet ve daha iyi bir gelecek gibi beklentiler söz konusu olmuş ve yine mevcut koşullarda yaşadıkları sorunları bu yolla bir nebze de olsa değiştirme beklentisi içine girmişlerdir.

Bu boyutta politik ve kurumsal güven incelendiğinde de hükümet ve devlet ayrımı görüşmecilerin bir kısmı tarafından gerçekleşmiş ve bunun neticesinde devlet olgusuna güvenin nispeten daha yüksek olduğu dile getirilmiştir.

Politik-kurumsal dışlanma temasında örgütlenme süreci de oldukça önemlidir. Enformel sektörde olmaları dolayısıyla sendikal haklardan yoksun olan işçilerin kendi içlerinde dayanışma ağları oluşturduğu görülmektedir. Geri Dönüşüm İşçileri Derneği de bu

hususla sorunlu bir süreçte ortaya çıkmıştır. Yoğun baskıların yaşandığı 2011 yılında çatışma ortamında ortaya çıkan dernek, işçiler için önemli bir dayanışma ağını oluşturmuştur. Ancak dernek aracılığıyla politik alanda etkili olma düzeyinin oldukça düşük seviyede olduğu görülmektedir. Derneğin kuruluş süreci, baskıların azalması ve enformel içinde formel olabilme çabasıyla gerçekleştirilmiştir ancak bu süreç vaat edildiği gibi gerçekleşmemiş ve dernek aracılığıyla elde edilebilecek politik güç baltalanmıştır. Bu süreci G34 şu şekilde ifade etmiştir:

"Şimdi bize resmi olarak derneğinizi kurun tüzel kişilik olarak sizinle görüşelim daha farklı olur dediler, biz dinledik yaptık sürekli onlarla diyaloga geçtik ama sürekli bize bir erteleme bir oyalama bizi hiçe sayma bizi ciddiye almama, bunları gördüm. Dernek kurduk da ne oldu? Dernek ne yapacak derneğin gücü nedir? Bunun gibi sıkıntılar çok yaşadık halen de yaşıyoruz" (G34).

Dışlanmanın diğer önemli boyutunu da diğer boyutlarla ilişkili olacak şekilde mekansal dışlanma oluşturmaktadır. Görüşmecilerden 16'sı depolarda, 13'ü apartman dairesinde, 4'ü gecekonduda, 2'si otelde/pansiyonda ve geri kalan 2 kişi de sokakta yaşamaktadır. Yaşanılan mahallelerin en önemli niteliği kentin içinde kentin dışı olmasıdır. Kentin oldukça merkezi olarak nitelendirilen yerlerinde konumlanmış olan yaşam alanları kentin görünmez alanları olarak tanımlanmıştır. Yaşanılan depolar fiziki koşullar bakımından oldukça sağlıksız ve yetersiz alanlar olarak görülmektedir. Yine bu depolar temel ihtiyaçların karşılanacağı çoğu eşyanın eksik olduğu ve hijyen koşullarından uzak mekanlardan oluşmaktadır. Ancak ekonomik açıdan yaşanan problemler depolardaki kötü koşullarda yaşamayı işçiler için mecbur kılmaktadır.

Diğer yandan da işçilerin büyük bir kısmının yaşadığı mahallelerde yaşanan dışlanma süreçleri söz konusudur. Bu mahalleler kentin genelinde çoğunlukla hırsızlık, uyuşturucu ve gasp gibi tehlikeli unsurlarla etiketlenmiş ve dışlanma süreçleri kaçınılmaz olmuştur. Mahallelerin çoğunlukla alevi mahallesi, Kürt mahallesi, çingene mahallesi, yoksul mahallesi ve gecekondulu mahallesi olarak nitelendirilmesi ve bu şekilde gerçekleştirilen etiketleme süreçleri de dışlanmayı ve yoksulluğu tekrar mekan üzerinden üretmektedir. Ancak bu dışlanma süreçlerine rağmen geleneksel bağlarından izler taşıyan bu mekanlar işçiler için bir sığınak görevi görmektedir. Burada söz konusu sosyal bağları ve bağlılıkları onlar için kentte tutunma konusunda oldukça etkili olmaktadır.

Çalışma süreçlerinde ya da günlük yaşamlarında genelde tercih edilen mekanlar da yaşadıkları alanlara "benzer" yerler olarak ön plana çıkmıştır. Yaşadıkları mahalleleri tercih etmelerindeki en önemli etken de yine ucuz olması olarak öne çıkmış ve kaçınılmaz olarak

yaşanılan mekanlar yoksul mahalleleri niteliğine bürünmüştür. İşçilerin çoğu kentin içindeki varsıl mekanlarda çekindiklerini, kendilerini yabancı hissettiklerini ve oraların kendilerine uygun olmayan yerler olduğunu belirtmektedirler.

Yaşamak istedikleri yerler incelendiğinde söz konusu olan memleketlerine geri dönme isteği ya da Antalya'da kırsal alanın tercih edilmesi yine kent-kır arasında kalmışlığı gözler önüne sermektedir.

Diğer yandan yaşanılan yer ve çevresi açısından belirtilen memnuniyet çoğu zaman ekonomik ve mekansal dikey hareket sağlayamama düşüncesinden kaynaklanmış ve yaşanan dışlanmanın içselleştirildiği görülmüştür:

"Yaşadığımız konuta göre çevremizin temiz ve düzenli olduğunu düşünüyorum Kızıllık'ta, Konyaaltı'nda bir ev tutamayacağız için ideal buluyorum" (G12).

"Yaşadığım çevrenin temizliği düzenliliği benim için fark etmiyor çünkü benim çevrem de buralarda yaşıyor. Yaşadığım yerde kamu hizmetleri oldukça yeterli, bize fazla bile" (G30).

Toplumsal alandan dışlanma süreci içerisinde yoğun bir etkileşim sürecini barındırmaktadır. Sosyalleşmenin ilk olarak başladığı aile ilişkileri incelendiğinde yine çoğunlukla sorunlu süreçler söz konusu olmuştur. Görüşmecilerden önemli bir kısmı aile içerisinde yaşadıkları ekonomik ya da sosyal sebeplerle aileleriyle sosyal bağlarını koparmış ve yaşam mücadelesi vermek adına geri dönüşüm işçiliğine başlamak zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra evliliklerde de sorunlu süreçler ve ailelerde parçalanmalar söz konusu olmuş, bu sorunlu dönemlerin sonucunda yaşam tarzları bozulmuştur.

Aile ilişkilerinin ardından arkadaşlık ilişkileri incelendiğinde de çoğu zaman "kendileri gibi olanlar" ve "geri dönüşüm işçileri" betimlemeleriyle sınırlandırılmış sosyal ilişkilerin kurulduğu görülmüştür. Toplumun diğer kesimleriyle kurulacak ilişkilerde çekinme durumu oldukça önemli bir sorunu ortaya çıkarmaktadır, alacakları tepkilerden çekinerek işçilerin birçoğu bu süreçte kendilerini geri tutmaktadır. Elbette bu süreçte kaçınılmaz olarak yaşadıkları olumsuz deneyimler ve aldıkları tepkiler önemli bir etken olmuş ve kendilerini belirli bir sosyal alanın içerisine kapatmışlardır. Bu durumun önemli bir açıklamasını G33 yapmaktadır. Çevrelerinde çoğunlukla geri dönüşüm işçilerinin bulunmasını, sosyalleşme sürecinde yine onlarla birlikte vakit geçirme durumunu şöyle ifade etmektedir: "bize bizden başkası tat vermez".

Toplumsal ilişkiler değerlendirildiğinde farklı bir durum daha ortaya çıkmaktadır. Görüşmecilerden G18 oldukça sosyal biri olarak kendisini tanımlarken bir diğer yandan da "İş dışında kalan boş vaktimde genellikle içiyorum alkolü de psikolojik problemlerden

uzaklaşmak için kullanıyorum" ifadeleri doğrultusunda kendisini sosyal açıdan izole ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla dışlanmışlığın kabulü ya da farkındalığı kişiler üzerinde aynı şekilde kendisini göstermemektedir. Dışlanan kesimin bir kısmı bunun farkında olup dışlanmışlıklarını ifade etseler de bir diğer kısmı da bunu fark edememekte ya da kabul etmemektedir.

Literatürde sosyal dışlanmış kesimlere yaklaşım fobik ve romantik iki çizgi üzerinde toplanmıştır. Yapılan görüşmelerde de çoğu zaman bu iki yaklaşımın bir arada bulunduğu ve zaman zaman fobik yaklaşımın daha baskın olduğu görülmektedir. Görüşmeler neticesinde en genel ifadeyle toplumla kurulan ilişkiler, alınan tepkiler ve bakış açısı literatüre de paralel olacak şekilde bir yandan "acıma ve dolayısıyla yardım etme isteği", "ötekileştirme ve toplumun dışında görme eğilimi" ve "geri dönüşüm farkındalığı ile gurur duyma" üzerinden şekillenmiştir.

Bunun yanı sıra iş dışı zamanlarında gerçekleştirdikleri faaliyetler de ekonomik sınırlarının içinde gerçekleşmektedir. Bu zaman diliminde de yine çoğu zaman geri dönüşüm işçilerinin bir araya gelerek kahveye gitmeleri, pikniğe gitmeleri ve muhabbet etmeleri gibi faaliyetler söz konusudur. Yine tüketimle de ilişkili olarak hem sosyal alandan hem de tüketim toplumunun gerektirdiği süreçlerden dışlanmaktadır.

Kültürel dışlanma boyutunda ise en fazla ön plana çıkan etken etnik dışlanma olmuştur. İş bulmak amacıyla kente göç eden işçiler birçok alanda etnik kimlikleri nedeniyle yoğun dışlanma ve ötekileştirilme süreçlerine maruz kalmışlardır. Kültürel alanda diğer önemli sorunu da metropol kültürüne uyum sağlama süreci oluşturmaktadır. Kırsal alanda yoğun biçimde söz konusu olan sosyal bağların ardından göç ettikten sonra kent kültüründeki kopukluk, uyum sağlama süreçlerini zorlaştırmış ve kendi nitelendirmelerine göre buradaki modern yaşam onlara "tuhaf" gelmiştir. Uyum sağlama konusunda sosyal çevrelerinin kentte yaşıyor olması, Akdeniz bölgesinden göç etmiş olmak, turizm alanlarında daha önce çalışmış olmak ve göç edilen sürenin üzerinden geçen zaman da işçiler açısından avantaj olarak görülmüş ve geldikleri zamana göre kente ve kent kültürüne uyum sağlamaya başladıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla kültürel açıdan kentte kır-kent ikileminde kalmış bir kesim ortaya çıkmıştır. Bir yandan uyum sağladıklarını dile getirseler de farklı göstergelerle hala yabancılık yaşadıklarını ve geri dönme isteğinde olduklarını görmek mümkündür. Görüşmecilerden uyum sağladığını ve yabancılık çekmediklerini ifade edenler de yine toplumla sağlıklı bir iletişim ve uyum sürecinin olmadığını belirtmişlerdir. G17 "Bu işi yaptığım sırada veya gezmeye çıktığım zamanlarda şehir merkezine gittiğimde herhangi bir çekinme yaşamıyorum bazı insanlarda olabilir ama bende yok ben bu toplum içinde yaşıyorum çünkü" diyerek uyum

sağladığını ifade etse de "sosyal çevrem genellikle bu işi yapanlarla oluyor toplumun geri kalanı ile ilgili bir problemim yok ama kontakta sıkıntı var bunda tabii ki de iki tarafta da problem var onlar da kendini uzak tutuyor bizden, biz de kendimizi biraz olsun uzak tutuyoruz onlardan" ve "yeni insanlarla tanışırken kıyafetimizden dolayı çekinme yaşıyoruz" ifadeleri ile tam anlamıyla bir toplumsal katılım sağlayamadığı da görülmektedir.

Diğer yandan da gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde işçilerin, kendi aralarında yaşanan dışlanma süreçleri incelenmiştir. Dışlanmanın devredilebilirliği biçiminde kavramsallaştırılan bu durum, etnik kökenleri sebebiyle dışlanma yaşayan göçmenlerin nöbetleşe yoksulluk kavramında olduğu gibi göç etmenin tarihselliğine bağlı olarak birbirlerini dışlama sürecidir. Elbette bu durum ekonomik değişkenlerden ayrı düşünülememekte ve bu süreçte en etkili sebep göçmen işçilerin piyasada yerli işçilerin yerini alması riskidir. Buna bağlı olarak her bir yeni göçmen üzerinden, daha önce etnik kökeni sebebiyle dışlanmaya maruz kalmış olan göçmen kendisini toplumda daha içerilmiş kabul etmektedir.

Sonuç olarak enformel sektörde bulunmakla beraber hem ekonomik hem sosyal dezavantajlar sosyal dışlanmanın çok boyutlu yapısıyla oldukça açıklayıcı olmaktadır. Yalnızca yoksulluk üzerinden bu süreci açıklamak mümkün görünmemekte ve yalnızca ekonomik yetersizlikleri göz önüne sermek geri dönüşüm işçilerinin yaşadıkları sorunları kısıtlı bir alana hapsedmek olacaktır. Genel bir değerlendirmeye geri dönüşüm işçileri öncelikle ekonomik sebeplerle ekonomik ve toplumsal alanın dışında kalmıştır. Ancak bu süreçte ekonomik göstergelerin yanı sıra sosyal değişkenlerin de etkisi yok sayılmayacak düzeydedir. Mülkiyet ve gelir ilişkilerinde dezavantajlı bir sınıfa oluşturan geri dönüşüm işçileri göç etmiş olarak kentin yabancıları ve etnik kökenleriyle de dışarıda görülmeleriyle de statü bakımından da sorunlu bir alanda yer almaktadırlar. "Normal" bir yaşamın gereği olan bir yaşam tarzına bile zorlukla erişim gerçekleştirdikleri yaşamlarında tüketimle birlikte aşırılıklar çağının söz konusu olmasıyla daha da "anormal" bir kesimi oluşturmaktadırlar. Bu süreçte kendilerini içermek adına belirli davranış kalıpları geliştirseler de içinde buldukları çok boyutlu sorunlarla tırmandıkları merdivenin basamaklarından birinin ortadan kalkmasıyla/kaldırılmasıyla yeniden dibe doğru sürüklenmektedirler.

KAYNAKÇA

- Açıkalın, N. (2007). "Enformel Sektör ve Yoksulluk: Kentsel İşgücü Pazarı Üzerine Etkileri, İstanbul ve Gaziantep Örnekleri". *Sosyoekonomi*, 6(6): 43-62.
- Açıkgöz, R. ve Yusufoglu, Ö. Ş. (2012). "Türkiye’de Yoksulluk Olgusu Ve Toplumsal Yansımaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 76-117.
- Akçalı, S. İ. (2006). "Tüketim Toplumunda Yoksulluk Algısı". *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 4.
- Akgün, B. (2004). "Türkiye’de Seçmen Davranışı: Partizan Tutumlar, İdeoloji Ve Ekonomik Faktörlerin Oy Vermeye Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 1(4): 75-92.
- Akkan, B. E., Deniz, M. B. ve Ertan, M. (2011). *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*. Punto Baskı Çözümleri, İstanbul.
- Akkar, Z. M. (2006). "Kentsel Dönüşüm Üzerine Batı’daki Kavramlar, Tanımlar, Süreçler ve Türkiye". *Planlama*, 2: 29-38.
- Akpınar, T. (2009). *Türkiye’ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksan, G. (2012). "Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27): 9-19.
- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2002). "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri, Yoksullukla Mücadele Stratejileri". Ankara, Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Akyıldız, Y. (2017). "Dünyada Ve Türkiye’de Evsizlik Sorunu Ve Çeşitli Uygulamalar". *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (VIII-I): 67-91.
- Altay, A. (2007). "Bir Kamu Mali Olarak Sosyal Sermaye ve Yoksulluk İlişkisi". *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 7(1), 337-362.
- Aras, F. E. (2009). "Etnik (Çingene) İşgücünün Enformel İşgücü Piyasasına Katılım Biçimleri Ve Bu Süreçte Etkili Olan Faktörler: İstanbul (Cankurtaran) Ve Edirne (Menzilahir) Örnekleri". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 75-100.
- Arpacıoğlu, Ö. ve Yıldırım, M. (2011). "Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi". *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2): 60-76.

- Arslan, D. A. (2004). "Temel Sorunları ve Açılımları ile Sınıf Teorisi, Sınıf Bilinci ve Orta Sınıflar". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 126-143.
- Arslan, H. (2011). *Sosyal Dışlanma ve Kentsel Haklar Bağlamında Türkiye'de Kentsel Dönüşüm: İzmir - Narlıdere Kentsel Yenileme Uygulaması (Narkent Projesi)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
- Aslan, Ş. (1998). *Kent Sosyolojisi Açısından Enformel Sektörlerin Dönüşümü: İstanbul'da Otopark Sektörü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Atauz, S. ve Atauz, A. (1992). "Enformel Sektör, Kentsel İşgücü Pazarları, Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerinde Betimsel Tartışmalar". *Planlama Dergisi*, 1(4): 4-12.
- Aydın, E. (2009). *Formel ve Enformel Sektör Ücret Farklılıkları: Katmanlı İşgücü Piyasası Kuramının Türkiye Emek Piyasasına Uygulanması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, K. (2014). "Yapısal İşlevselci Teori ve Toplumsal Tabakalaşma". *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8): 213-239.
- Aytaç, Ö. (2016). "Kent Yoksulluk ve Sosyal Düzensizlik Potansiyeli". *Mukaddime*, 7(1): 135-155.
- Bağırzade, E. R. (2015). "Kayıt dışı Sektörün Ekonomideki Rolü Tartışmaları Üzerine: Bir Literatür Taraması". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7(14), 39-54.
- Başgül, E. (2018). *Statüsüz Toplumsallaşma: Sosyal Dışlanma ve Tüketim İlişkisi Üzerine Antalya Zeytinköy Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Başkavak, T. (2013). *Enformel Sektördeki Emek Süreçlerinin İlişkisel Analizi: Atık Kağıt İşçileri Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*. Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Berelson, B. R., Lazarsfeld, P. F., McPhee, W. N. ve McPhee, W. N. (1954). *Voting: A Study Of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. University of Chicago Press.
- Bhalla, A. ve Lapeyre, F. (1997). Social Exclusion: Towards An Analytical and Operational Framework. *Development and Change*, 28(3), 413-433.
- Bilen, M. ve Şan, M. K. (2006). "Yoksulluk Kültürü ye Türkiye'de Yoksulluk Sorunu". *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 4: 167-178.

- Bilen, M. ve Şan, M. K. (2006). "Yoksulluk Kültürü ye Türkiye'de Yoksulluk Sorunu". *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 4: 167-178.
- Bilge, O. ve Coşkun, S. (2009). *Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri*. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
- Birkbeck, C. (1979). Garbage, Industry, and the 'Vultures' Of Cali, Colombia. *Casual Work and Poverty in Third World Cities*, 161-183.
- Bora, A. (2005). "Yoksul Çocukların Medyada Temsili". *Ulusal 5. Çocuk Kültürü Kongresi*. Ekim 2005, Ankara. <https://bianet.org/bianet/cocuk/70342-yoksul-cocuklarin-medyada-temsili>
- Böhnke, P. (2001). *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison. Empirical Evidence on Germany* (No. FS III 01-402). WZB Discussion Paper.
- Bölükbaşı, B. (2008). *Türkiye'de Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Buğra, A. (2008). (15 Kasım 2008). Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2003). Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi. *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)*, Ankara.
- Bulut, G. (2008). *Enformel Sektör İşçilerinin Medya Algısı: Siteler Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Burchardt, T., Le Grand, J ve Piachaud, D. (1999). Social Exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy & Administration*, 33(3): 227-244.
- Carr, M. ve Chen, M. A. (2002). *Globalization and The Informal Economy: How Global Trade And Investment Impact on The Working Poor*. Geneva: International Labour Office. (92-2)
- Castells, M. (2000). *The Information Age: The Rise of The Network Society*. Blackwell.
- Castells, M. ve Portes, A. (1992). "Başka Bir Dünya: Enformel Ekonominin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonuçları". *Planlama Dergisi*, 9.
- Cılga, İ. (2009). "Sosyal Dışlanmanın Dinamiği, Bilimin, Mesleğin Dışlanması ve Öngörüler". *Journal of Society & Social Work*, 20(2): 7-26.
- Creswell, J. W. (2003). *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and*.
- Çabuk, N. (2017). "Güney Doğu Anadolu'da Yoksulluğun Sosyal Göstergeleri". *DTCF Dergisi*, 43(2): 41-65.

- Çakır, Ö. (2002). "Sosyal Dışlanma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3): 83-104.
- Çakırcı, Y. (2004). *Kentli Varsılların Varoş ve Yoksulluk Alguları ve Mekansal Ayrışma İlişkisi, Adana Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Çinko, L. (2006). "Seçmen Davranışları İle Ekonomik Performans Arasındaki İlişkilerin Teorik Temelleri Ve Türkiye Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(01): 103-116.
- De Haan, A. (1999). *Social Exclusion: Towards an Holistic Understanding Of Deprivation*. Great Britain, Department for International Development, Social Development Division.
- De Haan, A. (2000). "Social Exclusion: Enriching The Understanding Of Deprivation". *Studies in Social and Political Thought*, 2(2): 22-40.
- Dedeoğlu, S. (2011). "Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(01): 27-48.
- Delibaş, K. ve Ünal, S. (2013). Türkiye’de Seküler ve Dini Hayat Tarzlarına Dayalı Toplumsal ve Siyasal Kutuplaşmalar. *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 329-341.
- Demir, Ö. (2009). "Siyasete Yön Veren Rasyonel Cahil Seçmenler". *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 1-10.
- Demir, Z. (2018). "Karl Marx’ın Bakış Açısından Kapitalist Toplumda Yabancılaşma Ve Sonuçları". *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3(5): 102-120.
- Demircan, Ç. (2016). "Çöpte Saklı Değer, Değere İçkin Emek: Çöpün Ekonomi Politikası". *SAV Katkı*, 47-65.
- Dural, B. ve Yaş, S. (2007). "Göç Eden Nüfusta Grup-İçi Tabakalaşma ve Siyasetin Yeniden Şekillenmesi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(8): 22-31.
- Durmaz, Ş. (2017). "Akdeniz Bölgesinde İşgücü Piyasasının Analizi". *Kesit Akademi Dergisi*, 3(7): 258-297.
- Dworkin, D. L. (2012). *Sınıf mücadeleleri*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ekim, B. (2007). "Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Hak Temelli Yaklaşım: Avrupa Yoksulluk ile Mücadele Ağı". *TES-İŞ Dergisi*, Haziran: 81-83.
- Ekşi, A. (2017). "Sokak Atık Toplayıcıları Sorununun Farklı Bir Bakış Açısı İle Değerlendirilmesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017(4).

- Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Eriş Yayınları.
- Erdem, T. (2003). *Yoksulluk Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma: Ankara Kent Yoksulları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, S. (2004), "Sosyal Politikada 'Avrupalı' Bir Kavram: Sosyal Dışlanma", *Çalışma Ortamı*, 75: 12-14.
- Erdoğan, S. ve Kutlu, D. (2014). "Dünyada ve Türkiye'de Çalışan Yoksulluğu: İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme". *Çalışma ve Toplum*, 41(2).
- Erdut, T. (2005). "İşgücü Piyasasında Enformelleşme ve Kadın İşgücü". *Çalışma ve Toplum*, 3(6): 11-49.
- Erdut, Z. (2007). "Enformel İstihdamın Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri". *Çalışma ve Toplum*. 2007(1), 53-82.
- Ergun, C. (2005). *Yoksulluk ve Enformel Sektör: Çöp Toplayıcıları Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Ergun, C. (2018). "Seeking Solutions for Poverty in a Non-Policy Environment: Recycling Labour". Namal, M. K., Koçancı M. ve Karataş M. (Ed.). *Strategic Researches II: From Local to Global "Working Life and Social Policy"*. IJOPEC Publication, London, s. 239-257.
- Ergun, C. ve Koçancı, M. (2017). "Yoksulluk ve Kentsel Mekan Üzerine Birkaç Not" *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 11(24): 201-228.
- Erkan, R. ve Bağlı, M. (2005). Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1): 105-124.
- Eryılmaz, M. S. (2000). *Kadın İşgücünün Enformel Sektördeki İstihdamı: Gündelik Temizlik İşçisi Kadınların Enformel İşgücü Piyasası İçinde Yer Alış Biçimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Es, M. (2007). *Kent Üzerine Düşünceler*. Plato Danışmanlık Eğitim AŞ., İstanbul.
- Eser, B. Y. ve Terzi, H. (2008). "Türkiye'de Asgari Ücret: Sorunlar Öneriler". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1): 129-143.
- Eyce, B. (1999). "Sosyal Tabakalaşma Tipolojisinde Weberiyen Model". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*.(13): 271-287.
- Flick, U. (2018). *An Introduction to Qualitative Research*. Sage Publications Limited.
- Foucault, M. (2012). *İktidarın Gözü*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Freire, P. (1995). *Ezilenlerin Pedagojisi*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Gans, H. J. (1972). "The Positive Functions of Poverty". *American Journal of Sociology*, 78(2): 275-289.
- Geniş, Ş. (2007). "Küreselleşme, Toplumsal Eşitsizlik ve Mekânsal Ayrışma". *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 5: 69-84.
- Giddens, A. (1999). *İleri Toplamların Sınıf Yapısı : Marks'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler*. Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. Say Yayınları, İstanbul.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- Gökbayrak, Ş. (2003). "Enformel Sektöre Yönelik Sosyal Koruma Modelleri". *Mülkiye Dergisi*, 27(239): 231-254.
- Grix, J. (2004). *The Foundations of Research: A Student's Guide*. Macmillan International Higher Education.
- Guba, E. G. ve Lincoln, Y. S. (1982). Epistemological and Methodological Bases of Naturalistic Inquiry. *ECTJ*, 30(4): 233-252.
- Güllüpnar, F. (2012). "Kent Sosyolojisi Kuramları Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi". *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 21(3): 1-29.
- Güloğlu, T., Korkmaz, A. ve Kip, M. (2003). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdam Gerçeğine Bir Bakış, *Sosyal Siyaset Konferansları*, 45: 51-95.
- Gün, S. (2013). "Mülksüzleşme Süreci Bağlamında Bir Köy Monografisi". *Folklor/Edebiyat*, 19(76): 77-97.
- Gündoğan, N. (2008). "Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele". *Ankara Sanayi Odası*, 42-56.
- Gündüz, N. (2013). Karşılaşma Kesişme Ortamında İstanbul'da Metrobüs Halleri. *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 235-241.
- Güven, U. Z. (2016). "Beğeni Sosyolojisi Açısından Kültürel Tabakalaşma: Yeni Orta Sınıf ve Yeni Medya". *Sosyoloji Konferansları*, (54): 61-84.
- Haan, A. D. (1998). "Social Exclusion: An Alternative Concept for the Study of Deprivation?". *IDS Bulletin*, 29(1): 10-19.
- Hart, K. (1973). "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana". *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61-89.
- Hekimler, O. (2012). "Yoksulluk Mu Yoksunluk Mu? Sosyal Dışlanma Üzerine Bir Değerlendirme". *Tekirdağ S.M.M.M. Odası Sosyal Bilimler Dergisi*, (1): 1-28.

- Hobsbawm, E. (1996). *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- International Labour Office. (1972). *Employment, Incomes and Equality: A Strategy For Increasing Productive Employment in Kenya*. International Labour Office.
- Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M. (2012). *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- İçli, G. (2001). "Küreselleşme ve Kültür". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2): 163-172.
- İpek, M. (2014). "Kayıt Dışı İstihdamda Küresel Etkiler ve Sosyal Örüntüler". *Çalışma ve Toplum*, 40(1): 163-186.
- Jehoel-Gijsbers, G. ve Vrooman, C. (2007). Explaining Social Exclusion. A theoretical model tested in the Netherlands. *The Netherlands Institute for Social Research/scp*, The Hague.
- Kamalıoğlu, N. Ç. (2014). *Kayıt Dışı İstihdam ve Türkiye'de Uygulanan Mücadele Yöntemlerinin Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kanyılmaz, G. (2012). *Göç, Enformel İşler ve Kentleşme İlişkisinin Sosyolojik Analizi (Denizli Örneği)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta
- Kapar, R. (2010). "Türkiye'de Çalışan Yoksullar". *ASOMEDYA Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*: Kasım-Aralık.
- Karakaş, M. (2010). "Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk Ve Sosyal Dışlanma". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2):1-16.
- Karataşoğlu, S. ve İslamoğlu, E. (2016). "Gelir Seviyesi İle Sosyal Dışlanma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 7(1): 12-41.
- Karatekin, K. (2013). "Öğretmen Adayları İçin Katı Atık ve Geri Dönüşüme Yönelik Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması". *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 2013(10): 71-90.
- Kaya, E. (2009). *Yoksullukla Mücadelede Avrupa'nın ve Türkiye'nin Sosyal Yardım Modeli*. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. TC Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Kaygalak, S. (2001). "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği". *Praksis*, 2: 124-172.

- Kesgin, B. (2012). "Kentsel Yoksulluğa Yönelik Yerinden Ve Yerel Müdahale: Sosyal Belediyecilik". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012(26): 169-180.
- Kesici, M. R. (2007). "Yoksulluk Şiddet Döngüsünün Sosyal Politika Açısından Analizi". *Çalışma ve Toplum*, 2: 121-158.
- Kiper, P. (2004). "Küreselleşme Sürecinde Kentlerimize Giren Yeni Tüketim Mekanları ve Yitirilen Kent Kimlikleri". *Planlama*, 4: 14-18.
- Koca, M. ve Erkul, A. (2016). "Yoksul Yardımlarını Yoksulluk Ve Sosyal Dışlanma Bağlamında Yeniden Düşünmek". *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3): 615-628.
- Koçancı, M. (2014). *Türkiye’de Sosyal Konut Politikaları İle Yoksulluğun Yönetimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kongar, E. (2003). *21. Yüzyılda Türkiye : 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Köprübaşı, İ. H. (2013). "Yeni Akit ve Milli Gazete’de Yahudilere Karşı Nefret Söylemine Dair Bir İçerik Analizi". *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 1-8.
- Köse, H. (2011). "Tüketim Toplumunda Bir “Sosyal Beden” Kurgusu Olarak Kadın". *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 6(4): 76-89.
- Küçükşen, K. (2017). "Suriyeli Sığınmacı Kadınlarda Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma". *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 6(5): 2399-2413.
- Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism*. St. Martin's Press, New York.
- Levitas, R. (2000). "What is Social Exclusion". D. Gordon ve P. Townsend (Ed.). *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*. The Policy Press, UK, 357-383.
- Littlewood, P. ve Herkommer, S. (1999). Identifying Social Exclusion: Some problems of Meaning. *Social Exclusion in Europe: Problems and Paradigms*: 1-21.
- Littlewood, P., Glorieux, I. ve Jönsson, I. (2017). *Social Exclusion in Europe: Problems and Paradigms*. Routledge.
- Lordoğlu, K. ve Özar, Ş. (1998). *Enformel İstihdam ve Sosyal Güvenlik: Sorunlar ve Perspektifler*. Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İstanbul.
- Lordoğlu, K., Tanyılmaz, K. ve Kıroğlu, M. (2004). *Türkiye’de Enformel İstihdam ve Yabancı Kaçak İşgücü*, Uginar Proje Raporu, İstanbul.

- Markus, G. B. (1988). "The Impact of Personal and National Economic Conditions on the Presidential Vote: A Pooled Cross-Sectional Analysis". *American Journal of Political Science*, 137-154.
- Marx, K. (2003). *Kapital I*. Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2006). *Sosyoloji ve Felsefe*. Belge Yayınları, İstanbul.
- Marx, K. ve Engels, F. (2003). *Alman İdeolojisi*. Eriş Yayınları.
- Mills, W. (1964). "Toplumsal Tabakalaşma Sosyolojisi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 19(3): 125-142.
- Ongan, N. T. (2013). "Sosyal Uyum-Sosyal Sermaye Eksenli Kalkınma Yaklaşımının Sınıfsal Sonuçlarına İlişkin Bir Değerlendirme". *Çalışma ve Toplum*, 36(1): 211-228.
- Osmani, S. R. (2003). *Evolving Views on Poverty: Concept, Assessment, and Strategy* (No. 7). Asian Development Bank.
- Öktem, B. (2011). "İstanbul'da Neoliberal Kentleşme Modelinin Sosyo-Mekansal İzdüşümleri". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (44): 23-40.
- Önder, H. ve Şenses, F. (2006). "Türkiye'de Yoksulluk Ve Yoksulluk Düşüncesi". *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*, 199-221.
- Öngen, T. (2002). Marx ve Sınıf. *Praksis*, (8): 9-28.
- Örgev, C. ve Gümüş, İ. (2017). "Katı Atıkların Geri Dönüşümü ve Alternatif Enerji Algısı". *UMTEB-I*, 147-169.
- Özar, Ş. (1996). "Kentsel Kayıtdışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Çalışması". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(4): 509-534.
- Özar, Ş. (1998). "Enformal Kesimin İstihdam Açısından Değerlendirilmesi". *İstihdam ve Eğitim Projesi İşgücü Piyasası Bilgisi: Enformal Kesim III*, 181-207.
- Özar, Ş. (2000). *Enformel Kesimin İstihdam Açısından Değerlendirilmesi İstanbul'un Düşük Gelirli Mahallelerinde Bir Saha Çalışması*. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Özatalay, C. (2016). "Neoliberalleşen Türkiye'de İşçi Sınıfının Parçalanması". L. Sunar (Ed.). *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*. Nobel Akademik Yayıncılık, 139-161.
- Özbay, F. (2009). *Kent Yoksulluğu ve Sosyal Dışlanma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özbek, A. (2011). "Kentsel Yoksulluğun Genel Bir Değerlendirilmesi: Kırıkkale Örneği". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(31): 53-67.
- Özdemir, G. Y. (2007). "Sosyal Dışlanma Kavramı Masum Değildir: İnsandışlaşmanın Reddi ve İnsanlaşmaya Dair". *Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma*. TES-İŞ. 100-103.

- Özdemir, M. (2010). "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1): 323-343.
- Özgen, N. (2001). "Kentte Yeni Yoksulluk ve Çöp İnsanları". *Toplum ve Bilim*, 89: 88-101.
- Özkan, S. ve Sidal, Y. E. (2011). "Kentın Dönüşümü ve Yoksulluk". *Eğitim Bilim Toplum*, 6(24): 22-49.
- Özkarlı, F. (2015). "Mardin’de Enformel İstihdamda Çalışan Suriyeli Göçmenler". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 175-192.
- Özkul, M. ve Kanyılmaz, G. (2012). "Yoksulluk ve Enformelleşme Bağlamında Ortaya Çıkan Bir Yaşam Tarzı: Seyyar Satıcılar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1): 27-61.
- Özsoy, D. (2012). "Yeni Kent Yoksulluğu, Atık Toplayıcıları Ve Temsil Sorunsalı: Katık Dergisi Üzerine Bir İnceleme". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (43): 105-121.
- Öztürk, Ö. ve Kart, E. (2017). "Tarımda Neoliberal Mülksüzleştirme: Tohum Patentleri". *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(1): 143-175.
- Patton, M. Q. (2005). *Qualitative Research. Encyclopedia of Statistics in Behavioral Science*.
- Poloma, M. M. (1996). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Room, G. J. (1999). "Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalization". *International Journal of Social Welfare*, 8(3): 166-174.
- Sağlam, S. (2006). "Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (5): 33-44.
- Sapancalı, F. (2001). "Yeni Dünya Düzeni ve Küresel Yoksulluk". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2): 115-140.
- Sapancalı, F. (2005). "Avrupa Birliği’nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri". *Çalışma ve Toplum*, 3: 51-70.
- Sapancalı, F. (2007). "Türkiye’de İşgücü Piyasası, Sorunlar ve Politikalar". *Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası (TÜHİS) İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(2-3): 8-30.
- Saraçoğlu, C. (2012). "Türkiye’de Göç Çalışmalarında 1980 Sonrası Paradigma Değişimi". *Politika Dergisi*.
- Sarı, C. (2006). Formel ve Enformel Arasında: Ankara’da Atık Kağıt Toplayıcılarının Deneyimine Eleştirel Bir Bakış. *Türkiye’yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak*. 126-137.

- Sarılı, M. A. (2002). "Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler". *Bankacılar Dergisi*, 41: 32-50.
- Schneider, F. (2018). *Size, Causes and Consequences of The Underground Economy: An International Perspective*. Routledge.
- Semerci, P. U. (2013). Ayrımcılık Bağlamında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. Çayır K. ve Ceyhan MA (Der.). *Ayrımcılık Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, 149-162.
- Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, *Social Development Papers*, 1(June).
- Silver, H. (1994). "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms". *Int'l Lab. Rev.:* 133, 531.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms Of Social Exclusion. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, 57-80.
- Sipahi, E. B. (2006). "Yoksulluğun Küreselleşmesi ve Kentsel Yoksulluk: Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla Konya Örneğinde Yoksulluk". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11): 172-189.
- Söylemez, S. (2009). *Küreselleşen Dünyada Yoksulluk Sorununun İnsan Hakları Açısından Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, H. (2013). Dönüşümün Esneklik ve Enformelleşme Temelinde Türkiye Emek Piyasalarına Etkileri. *VII. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 83-90.
- Şahin, T. (2009). *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Şenol, E. (2010). *İşsizliğin Sosyal Dışlanma Üzerindeki Etkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şenses, F. (2002). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, M. (2015). "Dışarıda ve Dışında Olmak: Yoksul Gençlerin Mekânla İlişkileri". *Sosyoloji Dergisi*, 35(2): 167-187.
- Şişman, Y. (1999). *Ekonomik Faaliyetlerde Enformelleşme ve Türkiye’de Enformel Ekonomik Faaliyetlerde Çalışanlara Yönelik Sosyal Politikalar: Eskişehir’deki Seyyar Satıcılar Üzerine Bir Alan Araştırması*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Tartanoğlu, A. G. Ş. (2010). "Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası". *Sosyoloji Konferansları*, (42): 1-13.

- Temiz, H. E. (2004). Eğreti İstihdam: İşgücü Piyasasında Güvencesizliğin ve İstikrarsızlığın Yeni Yapılanması. *Çalışma ve Toplum*, 2(2): 55-80.
- Teyyare, E. ve Avcı, M. (2016). "Yerel Seçimlerde Seçmen Davranışları: 2014 Yerel Seçimleri ve Zonguldak İli Örneği". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1): 51-76.
- Tezcek, F. Ö. ve Polat, Ö. (2016). "Ev-İçindeki Fabrikanın İşçileri". *FE Dergi*, 8(1): 50-68.
- Tireli, M. (2009). *Küreselleşme ve Yoksulluk: Birleşmiş Milletler (UNDP) ve Dünya Bankası Göstergeleri Işığında Bir Analiz*. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma Ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Toksöz, G. ve Özşuca, Ş. T. (2002). "Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri". *İktisat Dergisi*, 430: 29-35.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: A Survey Of Household Resources and Standards Of Living*. Univ of California Press.
- Turner, B. S. (2000). *Statü*. Doruk Yayınları, Ankara.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2014). "Göç ve Yoksulluk Kıskaçında Yıkılan Bir Kent: Van". *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(2): 1-23.
- Ulutaş, Ç. Ü. ve Kamber, A. G. A. (2016). "İç Göç ve Mekânsal Dışlanma". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4): 1-14.
- Uyanık, Y. (2008). "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2): 209-224.
- Ülkücan, G. Ö. (2017). "Toplumsal Tabakalaşma ve Eleştirel Kültür Çalışmalarının Kesişim Noktaları". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(1): 129-144.
- Ünal, A.Z. (2011). *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik*. Birleşik Yayınevi, Ankara.
- Ünverdi, H. (2012). *Sosyo-Ekonomik İlişkiler Bağlamında İzmir Gecekondularında Kimlik Yapılanmaları: Karşıyaka Onur Mahallesi ve Yamanlar Mahallesi Örnekleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversite Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Varçın, R. (2003). "Enformel-Formel Sektör İlişkileri: Bağımlılık mı, Özerklik mi?". *Mülkiye Dergisi*, 27(239): 203-230.
- Weber, M. (1998). *Sosyoloji Yazıları*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*. Yarın Yayınları, İstanbul.
- Yamanoğlu, M. A. (2010). "Tüketim Toplumunda Genç ve Yoksul Olmak". *Kültür ve İletişim Dergisi*, 13(2): 41-79.
- Yetim, A. (2014). "Geri Dönüşüm Sektörünün Dünyadaki Genel Görünümü ve Türkiye'deki Durumu". *AR&GE Bülten-Sektörel, İzmir Ticaret Odası*, 11-16.

- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2014). "Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 91-108.
- Yılmaz, Ç. (2013). "İşçi Sınıfı Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar". *Çalışma ve Toplum*, 38(3): 347-374.
- Yılmaz, M. (2012). "Küreselleşme ve Kentsel Yoksulluk: Sosyolojik Bir Perspektif". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(4): 257-287.
- Yılmaz, Z. (2011). *Yoksulluk ve Belirsizlik: Yoksulluğun Yönetimi Ve Sosyal Sorunun Kuruluşu*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yurdakul, F. (2008). "Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi: Bir Model Denemesi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(04): 205-221.
- Yurtsever, H. (2012). *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Yusufoğlu, Ö. ve Kızmaz, Z. (2016). "Parçalanmış Ailelerde Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma: Elazığ Örneği". *NWSA Social Sciences*, 11(1): 27-40.

İnternet Kaynakları

- Adaman, F. ve Keyder, Ç. (2006). Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma. http://www.sosyalpolitika.fisek.org.tr/eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf, (erişim tarihi: 25.08.2018).
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Sosyal Yardım Programları, (<https://sosyalyardimlar.aile.gov.tr/sosyal-yardim-programlarimiz>), (erişim tarihi: 08.03.2019).
- Antalya Geri Dönüşüm İşçileri Derneği, <https://agdid6.wixsite.com/agdida/blank-pg125>, (erişim tarihi: 04.12.2018).
- Erdendoğdu, F. (2014). "Sosyal Tabakalaşma ve Eşitsizlik". Pamukkale Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, <https://pamukkale.academia.edu/FezaErdendogdu>, (erişim tarihi: 15.03.2019).
- Sunal, O. (2016). Sosyal Dışlanma. Fişek Enstitüsü (<https://sosyalpolitika.fisek.org.tr/soysal-dislanmaya-kuramsal-yaklasimlar/>), (erişim tarihi: 05.01.2019).
- TÜİK, Yoksulluk İstatistikleri 2017. (www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013), (erişim tarihi: 07.03.2019).

EK-1 FOTOĞRAFLAR

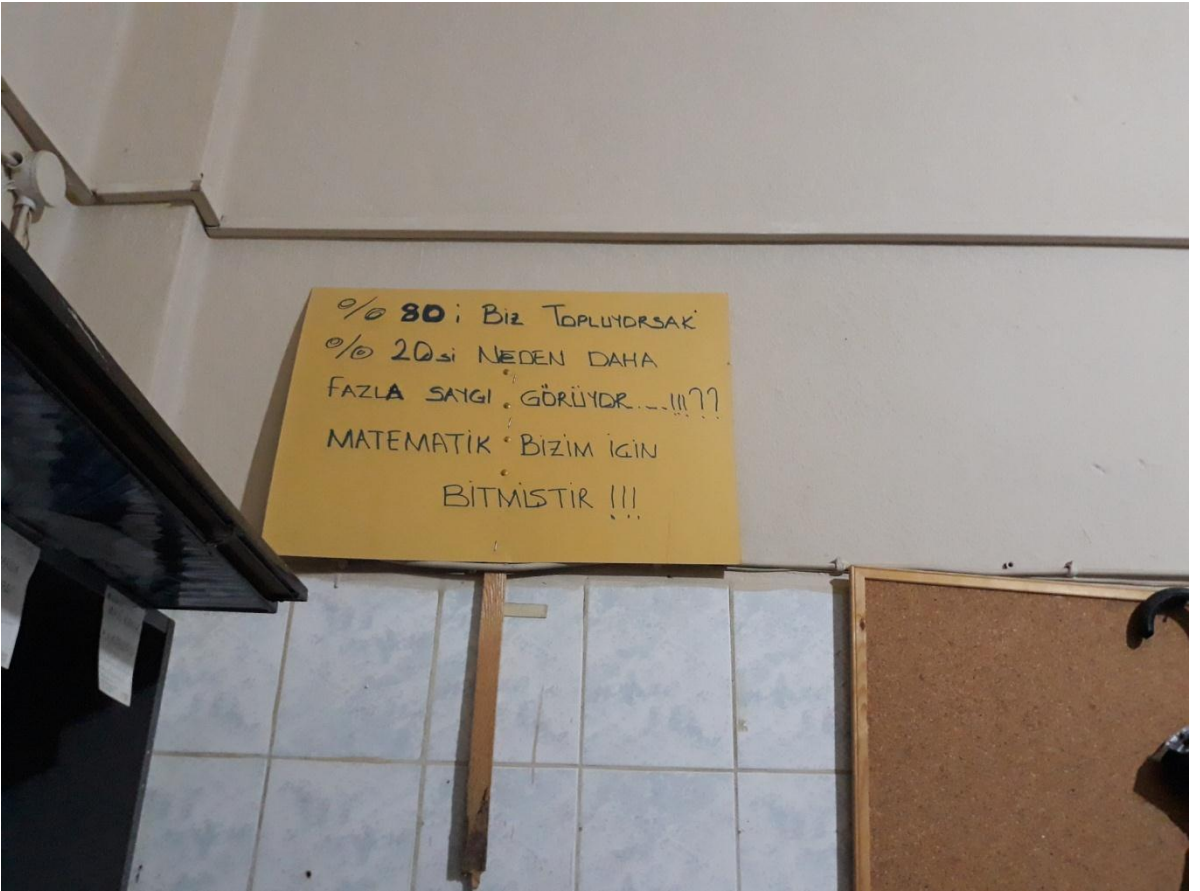

EK-2 GÖRÜŞME FORMU

Demografik Sorular:

- Yaş
- Cinsiyet
- Memleket
- Medeni durum
- Çocuk sayısı
- Eğitim düzeyi/mesleki uzmanlık
- Mal varlığı (arsa, ev, araba, bağ/bahçe vs.)
- Sosyal güvence
- Kronik hastalık/ meslek hastalığı
- Kimlerle birlikte yaşıyorsunuz?

EKONOMİK BOYUT

Bu işi ne zamandır yapıyorsunuz? Nasıl başladınız?

- ✓ Önceden farklı bir iş yaptı mı? İşsizlik yaşadı mı?
- ✓ Enformel sektöre yönelme değişkenleri/nedenleri nedir?
- ✓ Mesleki uzmanlık ya da eğitim varsa bunu yapmama sebebi nedir?
- ✓ Ek bir iş yapıyor mu? Hanede gelir getiren başka biri/birileri var mı?
- ✓ Ortalama gelir ne kadar?

Bu işi yaparken ya da yapmadığınız zamanlarda iş aradınız mı?

- ✓ Nerelere başvurdu, kimler aracı oldu? Alınan tepkiler nelerdi?
- ✓ İş esnasında ise bu işten ve dezavantajlarından kurtulmaya çalışma durumu var mı?

Çalışma sürecinizi anlatır mısınız?

- ✓ Saat aralığı/süre, kaç kişi, toplanan ürün, mekan belirliliği, beslenme, depolama vs.
- ✓ Aile üyeleri çalışma sürecine katılıyor mu?
- ✓ Sağlık koşulları kendilerince nasıl sağlanıyor? Ne gibi önlemler alınıyor?

Yapılan işin en önemli dezavantajları nelerdir ve avantajları var mı?

- ✓ İşin temel nitelikleri neler olmalı?

Formel çalışma ve enformel çalışma arasındaki fark nedir?

Aylık harcama kalemleri nelerdir, bunların önem derecesi nedir?

- ✓ Zorunlu ödemeleri (giyim, barınma, kira, fatura, gıda vs.) karşılayabiliyor mu? Karşılayamama durumunda ne gibi yollara başvurur?
- ✓ Beslenme düzeni; gıda tüketiminde çeşitlilik, hangileri daha yoğun?
- ✓ İsteyip de tüketemediği ya da nadiren tükettiği gıdalar nelerdir?

Geliriniz zorunlu ihtiyaçlarınızla beraber neleri karşılamaya yetmeli ve ortalama ne kadar olmalı?

KÜLTÜREL BOYUT

Göç durumu varsa;

- ✓ Ne sebeple geldiniz? Beklentileriniz karşılandı mı?
- ✓ Buradaki yaşam tarzına uyum sağladınız mı, kendi yaşam şeklinizi burada sürdürebiliyor musunuz?
- ✓ Bu kültüre uyum sağlamak adına geliştirdiğiniz davranışlar var mı? Davranışı örnek alınan kişi/topluluk var mı? Günlük yaşamını kolaylaştırabilecek davranışlar var mı? (Cep telefonu, giyim kuşam tarzı-moda, ideolojik semboller, popüler ürünler kullanmak gibi)
- ✓ Uyum sağlayamadığı davranış biçimleri nelerdir?
- ✓ Kendini ait hissettiği kültürün temel özellikleri nelerdir?
- ✓ Kültürel etkinlikleri/davranışları istediğiniz şekilde yerine getirebiliyor musunuz? (düğün, bayram, ibadet vb.)
- ✓ Din/mezhep, dil, ırk, kültürel giyim kuşam tarzı vs. gibi konularda dışlandığınız oldu mu?

MEKANSAL BOYUT

Yaşanılan konutun fiziksel koşulları (mülkiyeti, konumu, tipi/büyüklüğü, ısınma şekli, sıcak su, temel eşyalar...) yeterli mi?

- ✓ Çevre yeterince temiz mi? Sık sık olay çıkıyor mu? Komşuluk ilişkileri nasıl? Kendinizi güvende hissediyor mu? Yalnız olmaktan korkuyor mu?
- ✓ Kamu hizmetleri yeterli mi? Ulaşım, sağlık birimleri, eğitim birimleri, alışveriş mekanları... Nasıl daha iyi olabilir?

Eğitime katılım düzeyi nedir, varsa yaşanılan sorunlar nelerdir?

Çocuğunuzun ne yapmasını istersiniz?

Antalya'yı anlatır mısınız? (Kültürel, ekonomik, iş imkanları, sosyal yaşam vs.)

Kendinizi yaşadığınız bölgeye/mahalleye ait hissediyor musunuz? Burada yaşama süreci nasıl başladı/gerçekleşti? Neden burası tercih edildi? Yaşadığınız bölgenin Antalya için anlamı nedir? Nasıl görülür?

Yaşadığınız yer dışında bir yere gittiğinizde/şehrin merkezi bölgelerine gittiğinizde kendinizi yabancı hissediyor musunuz? (Korku, endişe, çekinme yaşıyor musunuz?)

Nerede yaşamak istersiniz? Antalya ise neresinde neden?

SİYASAL BOYUT

Her seçimde oy kullanıyor musunuz?

Siyasi bir partiye katılım ya da üyelik var mı?

- ✓ Hangi beklentilerle ya da nedenlerle? Beklentiler karşılanıyor mu? Bu süreçte ne gibi faaliyetler yapılıyor? Siyasi davranışı neler etkiler?
- ✓ Siyasi anlamda kararlarda söz sahibi/etkili olabildiğinizi düşünüyor musunuz?

Devlet veya devletin kurumlarına güveniyor musunuz? Kurumlarla etkileşim düzeyiniz nedir?

- ✓ Devlet ya da kurumlarına bakış açısı, bu kurumların faaliyetlerinin kişiyi kapsama düzeyi nedir?

Bunun dışında herhangi bir dernek üyeliği var mı?

- ✓ Üyelik nasıl/neden başladı? Aidat ödeniyor mu? Dernekteki en önemli sorun/sorunlar nelerdir?

Daha önce (2016 yılında olduğu gibi) yerel yönetimlerle belirli sorunlar yaşandı. Bunun benzeri olarak sizin deneyimleriniz var mı?

TOPLUMSAL BOYUT

Herhangi bir kurumdan ya da kişiden yardım alıyor musunuz/aldınız mı?

- ✓ Yardım kime verilir, kime verilmeli, yoksullar kimleri içerir?

Geri dönüşüm işçileri genel bir yorumla sizce kimdir?

- ✓ İçlerinde kategorileşme/ sınıflandırma var mı?

Devlet, toplum, kurumlar, akrabalar, komşular ve arkadaşlarınız bu işi nasıl görüyor?

Suç gibi olumsuz etiketlerle karşılaştınız mı?

Toplumda kendinizi nerede görüyorsunuz? Bu neden kaynaklanır?

İnsanlar neden/hangi sebeplerle birilerini dışlarlar? Kimler toplumun dışındadır?

- ✓ Dışlanmanın kaynağı/kaynakları nedir? (ör: medya, siyaset, politika)

- ✓ Toplumda yabancı hissetme algısı, aynı toplumun insanı gibi hissetme, görmezden gelinme?
- ✓ Özellikle Antalya özelinde dışlanma söz konusu mu?

Olumsuz bir davranışla karşılaştığınızda nasıl tepki verirsiniz? Geliştirilen savunma mekanizmaları nelerdir?

İş esnasında insanlardan genelde ne tür tepkiler alırsınız? Aranızda ne gibi diyaloglar geçer?

- ✓ Bu ilişkilerde hangi sebeplerin etkili olduğunu düşünüyorsunuz? (Gelir, yaşam tarzı, giyim kuşamı, tüketimi)
- ✓ Şiddet veya benzeri bir olayla karşılaştınız mı?

Kayıt dışı farklı bir çalışma şekli (fabrika vs.) toplumsal tepkileri değiştirir mi?

İş dışında kalan zamanınız ne kadar? Bu süreçte ne yapıyorsunuz?

Kimi kendinize destek olarak görüyorsunuz, ilişkilerinizin yoğun olduğu insanlar kimler?

- ✓ Bu işi yapanların dayanışma düzeyleri nelerdir?
- ✓ Çalışma esnasında mekansal ayrışma oluyor mu? Kim koordine ediyor? Süreç/bölüşüm adil mi?

Yeni insanlarla tanışmak sizin için nasıl bir anlam ifade ediyor?

- ✓ Yeni biriyle tanıştığınızda işinizi öğrendiğinde tepkisi değişiyor mu?

Aile içinde (varsa) yaşanan sorunların sebepleri nelerdir?

Geri dönüşüm işçileri olarak kendi aranızda yaşanan sorunlar nelerdir? Çözüm nasıl sağlanır?

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Didem GÜR
Doğum Yeri- Tarihi	Aybastı/ORDU- 22.03.1995
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Halil Akkanat Çok Programlı Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü
Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Enformel Sektör ve Sosyal Dışlanma: Antalya Geri Dönüşüm İşçileri
Yabancı Dil/ Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kasım 2017 - Mayıs 2018
E- posta	didemgur99@gmail.com